

Drevne seobe II.

Putokaz kroz antropološke teme

Emil Heršak

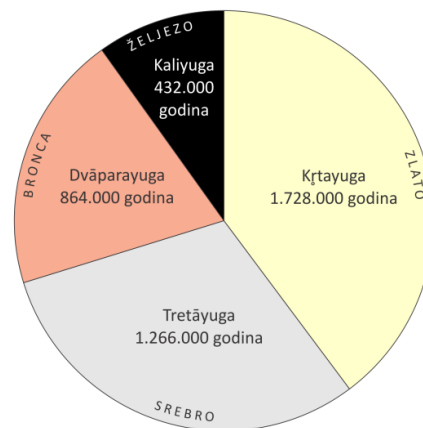
ehersak@ffzg.hr / ehersak@gmail.com

tel: (098) 1777-880, (01) 6120-276

1. Polazišni pojmovi: stari vijek i civilizacija

Stari vijek

- Narodi ili kulture su na različite načine vremenovali svoju prošlost – katkad linearno od Postanka do kraja vremena, katkad kružno između opetovanih stvaranja i propasti Svijeta – no i u jednom i drugom slučaju, često su razlikovali i vjekove, tj. duže ili kraće isječke vremena, između epohalnih događaja ili preobražaja.
- Dakako, sam postanak svijeta i prvih ljudi – ili kao jedinstven čin u linearnoj shemi, ili kao ponovljena zgoda u kružnom modelu – najveći je mogući epohalni događaj, koji određuje ukupno vrijeme.
- Tako su Židovi, primjerice, od 2–3. stoljeća pr. Kr., vodili svoj tradicionalni kalendar od dana kada je Bog stvorio Adama i Evu (navodno 7. ožujka 3761. pr. Kr.), a poslije je i kristijanizirano Rimsko carstvo usvojilo sličan model od Božjega stvaranja svijeta (*anno mundi*), koje je u bizantskom razdoblju bilo fiksirano na 5509. pr. Kr.*
- Ali starozavjetni Hebreji, Rimljani do prijelaza na kršćanstvo, i mnogi drugi narodi (Egipćani, Perzijci, Kinezi, Japanci, itd.), obično su računali protijek godina prema trajanju vladavina pojedinih vođa (kraljeva, careva, konzula), pa bi se vjekovi mogli *eventualno* naknadno odrediti prema nizovima različitih vladara, kao što je možda najočitije u tradicionalnoj kineskoj shemi dinastija.
- Takve relativne (naknadne) vjekove treba razlikovati od apsolutnih.
- Jedan od najboljih primjeri "apsolutnih" vjekova, je indijski ciklus kozmičkih doba, *yuga* (dosl. "jarmovi"), određenih prema zgoditcima na kocki: 1) *satya*- ili *kṛtayuga* 2) *tretā*- 3) *dvāpara* i 4) *kaliyuga*, tijekom kojih svijet prolazi od idealnoga stanja do propasti.
- Riječ je tu o religijsko-filozofskom pojmu vremena, koji je utjecao, *možda* iz opće (indoiranske) baštine na Irance, i zatim na Grke i Rimljane, koji su od Hezioda (oko 750–650. pr. Kr.) do Ovidija (43. pr. Kr.–18. n.e.) razradili zamisao o četiri doba čovječanstva: zlatno, srebreno, mjedeno (ili brončano) i željezno doba.
- U međuvremenu je pjesnik Lukrecije (99–55. pr. Kr.) u svom djelu *O prirodi* (lat. *De rerum natura*) naznačio i pojam kamenoga doba, pa će to, uvjetno rečeno, *tehnološko vremenovanje*, na kraju nadahnuti moderne prapovjesničari koji su u 19. stoljeću podijelili "prapovijest" u kameno, brončano i željezno doba.
- Drevni Indijci, kao i Heziod i Ovidije, zamislili su tu davno prošlost (ili "prapovijest") kao boljom od vremena u kojem su sami živjeli, ali s druge strane i Grci i Rimljani također su razlikovali vlastiti vijek od prijašnjeg doba.

Prema indijskoj shemi vjekova (gore) mi trenutno živimo u *kaliyugi*, koja je počela 18. veljače 3102. pr. Kr., prema današnjem računanju vremena

* Prema bizantskom modelu Bog je stvarao svijet između 1. rujna 5509. pr. Kr. i 31. kolovoza 5508. pr. Kr.

- Za Grke je "vlastiti vijek" odgovarao "olimpijskom vremenu", razdoblju od održanja prvih olimpijskih igara 776. pr. Kr. , dok su Rimljane katkad rabili shemu "od osnutka grada" (*anno urbis conditae*), tj. Rima, što znači od 753. pr. Kr. kako je utvrdio Marko Terencije Varon (116–27. pr. Kr.).
- Ukratko, Grci i Rimljani razlikovali su "vlastiti vijek" od prijašnjeg *po događajima od epohalne važnosti za njihove kulture*, kao što i današnje razlikovanje "naše ere" od "starog/prijašnjeg vijeka", uvelike – *iako ne sasvim* – počiva na sličnom modelu.
- Epohalni događaj je poznat – rođenje Isusa Krista, koje je u 6. stoljeću n.e. Dionizije Mali (lat. Dionysius Exiguus, 470– 544) smjestio u godini 753. od osnutka Rima.
- Iako su povjesničari, od Euzebije iz Cezareje (oko 265–340 n.e.) sve do 20. stoljeća, ponudili točnije godine za Kristovo rođenje, Dionizijevo datiranje ipak se prihvatilo.
- I to će dovesti do sheme podjele vremena na "našu eru" – na kršćanski vijek od prve "godine Gospodnje" (*anno Domini*), i na "stari vijek", vrijeme "prije Krista".
- Religijski kriterij u određivanju epohe tu izgleda očit, i možemo usput spomenuti i shemu u mlađoj abrahamističkoj religiji, u islamu, koji svoj vijek isto tako počinje od prekretnice u povijesti vjere, od "hidžre" (ar. هِجْرَة, hiġra) preseljenja ili "iseljenja" Muhameda i njegovih sljedbenika iz Meke u Medinu 622. n.e.
- Vrijeme prije islama, muslimani su prozvali "džahilijom" (ar. الجاهلية, *al-ġāhiliya*), što se obično prevodi kao "doba neznanja", ili katkad kao "doba barbarstva".
- I kršćansko i islamsko vremenovanje temelji se na ljudskom napretku prema Bogu, i u tom smislu razlikuje se od indijskih, grčkih i rimskih misli o srozavanju čovjeka od nekadašnjega zlatnog vijeka do stanja u kojem se trenutačno nalazi.
- Međutim, neovisno o religijsko-filozofskom tumačenju, bitno je naglasiti kriterij o razlikama u sadržaju i u kvaliteti pojedinih vjekova.
- *Vjekovi nisu tek istovjetni snopovi godina, razdoblja prošlosti koji se gomilaju za nama kao cigle ili kameni blokovi u nekom zdanju, nego odražavaju sadržajne/kvalitetne promjene u životu ljudi.*
- Svaki vijek ima neku osobitost, a današnja zapadna koncepcija napretka vjekova ima svoje polazište u kršćanskom okviru (koji je u općem smislu zajednički i islamu).
- Jedan važan pomak prema toj koncepciji dogodio se 410. n.e., nakon što su zapadni Goti, pod vodstvom Alarika (370–410. n.e.) osvojili i opljačkali "vječni grad", Rim.
- Kršćanstvo je dotad već uvelike potisnulo druge religije u Carstvu, pogotovo nakon što se Konstantin u četrdesetim godinama života, odredio kao kršćanin.
- Ali pad Rima u ruke Gota , koji su i sami bili kršćani, zaprepastio je Rimljane i zadnji rimski pagani tumačili su taj poraz kao posljedicu napuštanja starih bogova.

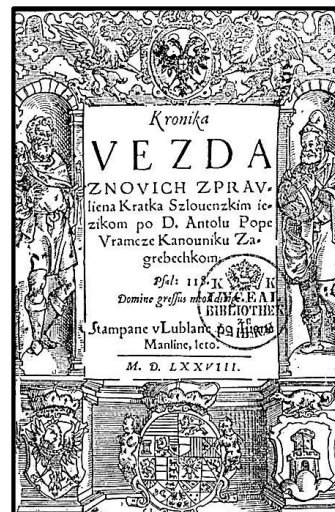

Vjekovi nisu tek istovjetni snopovi godina, razdoblja prošlosti koji se gomilaju za nama kao cigle ili kameni blokovi u nekom zdanju nego odražavaju sadržajne/kvalitetne promjene u životu ljudi.

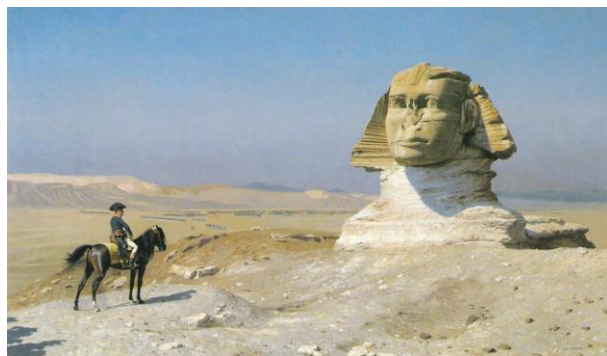
Sv. Augustin, freska iz 6. stoljeća u Lateranskoj knjižnici u Rimu.

- Zbog toga je sv. Augustin (= Aurelije Augustin, 354–430 n.e.) zadužio svoga učenika Pavla Orozija (rođ. oko 380. n.e.) da sastavi spis o katastrofama koje je čovječanstvo doživjelo još prije uspona kršćanstva.
- I tako je Orozijeva *Povijest protiv pogana* (= *Historiarum Adversum Paganos*) trebala dokazati da je čovječanstvo prije kršćanstva redovito trpjelo strašne nevolje, gore od gotske pljačke Rima, i da je sve krenulo na bolje tek s prihvatom kršćanstva.
- Orozije je spomenuo veliki potop, keltsko osvajanje Rima i druge užase iz prošlosti.
- Više-manje istodobno Augustin je napisao svoje glasovito djelo *O Božjem gradu* (= *De civitate Dei*), na početku koje je istaknuo da su se gotski ratnici u Rimu ponašali bitno drukčije od prijašnjih osvajača – jer su poštedjeli sve kršćane koji su u crkvama zatražili utočište, unatoč uobičajenom "pravu mača".
- Kršćanska vizija o putu ljudskoga roda prema spasenju i spoznaji Boga odrazit će se na podjelu prošlih vjekova, i to u konačnom obliku do 15. stoljeća kada je firentinski biskup Antonio Pierozzi (sv. Antonin, 1389–1459) objavio svoju *Kroniku* (1459), koju je 1483. preradio i popularizirao augustinac Giacomo Filippo Foresti (1443–1520).
- Među raznim mogućnostima koje su postojale, Pierozzi je prihvatio podjelu ukupne prošlosti čovječanstva na šest glavnih vjekova.
- U 16. stoljeću njegovu shemu usvojio je i Antun Vramec (1538–1588), koji je u svom djelu *Kronika vezda znovich zpravljena kratka szlouenzkim jezikom* (Ljubljana, 1578), prvoj tiskanoj povijesti na hrvatskom jeziku (u kajkavskom narječju), podijelio svu prošlost svijeta na razdoblja: 1) od početka do "Potopa vodenoga", 2) od potopa do Abrahama, 3) od Abrahama do kralja Davida i proroka, 4) od Davida do babilonskog progonstva, 5) od babilonskog progonstva do Kristova rođenja, 6) od Kristova rođenja "do zkonzania ouvoga zveta".
- Međutim, iako će se takva kronologija još neko vrijeme zadržati, zapravo je već do 15–16. stoljeća postala arhaična, i to iz dva razloga.
- Prvo, dotad je Zapad prihvatio Dionizijevo temeljno razlikovanje kršćanske ere, ili godine Gospodnje, od svih razdoblja prije Krista: prvi ljetopisac koji je primijenio taj obrazac bio je Beda Venerabilis (672/3–735), a između 11. i 14. stoljeća taj je model prevagnuo u svim katoličkim zemljama, tako da su ga rabili i Pierozzi i Foresti (kao i Vramec), neovisno o šestočlanoj podjeli vjekova.
- Drugo, za vrijeme renesanse, koja se usmjerila na stare grčkorimske uzore, nastala je i zamisao o nekom "međuvremenu", što će dovesti do pojma "srednjeg vijeka".
- Međutim, nećemo u ovom uvodnom odjeljku ući u analizi razvitku i značenja pojma "srednjeg vijeka".
- Zasad treba naglasiti tek da je uvođenje ideje o "srednjem vijeku" u prijašnji dvojni okvir razlikovanja kršćanske od pretkršćanske epohe stvorilo ne samo nov tročlani obrazac povijesnih vjekova – nego je u skladu s time drukčije definiralo kršćanski i pretkršćanski vijek.
- "Novi vijek" nije više obuhvaćao sve vrijeme od rođenja Krista (tj. šesto razdoblje u Pierozzijevoj /i Vramčevoj/ kronici), nego *tek* vrijeme koje je počelo nakon što su povjesničari prihvatili zamisao o "srednjem vijeku".

Naslovnica Vramčeve kronike

- S druge strane, "stari vijek" nije više označavao sva razdoblja prije Kristova rođenja, nego grčkorimski svijet do sloma Rimskog carstva (ili točnije Zapadnorimskog carstva), koje je dotada već prihvatilo kršćanstvo.
- I za taj svijet učenjaci su počeli rabiti lat. pridjev antiquus, "star, pređašnji", odakle potječe moderne imenice kao što su franc. *antiquité*, tal. *antichità*, engl. *Antiquity*, njem. *Antike* – odakle i hrv. "antika", rus. *античность*, itd.
- Sve to značilo bi doslovce samo "stari vijek" [prijašnji vijek, itd.], ali je idejni predložak ipak bio ponajprije grčkorimski, i već u 18. stoljeću pojam "antike" sveo se gotovo isključivo na grčku ili rimsku starinu.
- No kako su Europljani sve više upoznavali i druge drevne kulture – primjerice nakon Napoléonova pohoda u Egipta i s razvitkom bliskoistočne arheologije – za stari vijek ili drevni svijet nastali su *općentiji* nazivi (fran. *monde antique*, engl. *ancient world*, tal. *mondo antico*, njem. *Alterum*, rus. *древний мир*).
- Mijenjali su se i kriteriji za određivanje sadržajne osobitosti staroga vijeka.
- Umjesto prijašnje kršćanske vizije o povijesnom napretku, u kojoj su prošle epohe označavale tek stupnjeve u ostvarivanju odnosa između čovjeka i Boga (što ostaje i dalje tema u teološkoj sferi), za mnoge filozofe i znanstvenike od 17. do 19. stoljeća kriterij "civilizacije" postao je ključan.
- Napokon – pogotovo poslije uvođenja polazišnih pojmova "primitivnosti" još u 18. stoljeću i "pret-" ili "prapovijesti" u 19. stoljeću – "stari vijek" se definirao i kao evolucijski korak, kao razdoblje razvitka prvih odnosno drevnih "civilizacija".

Jean-Léon Gérôme (1824–1904, "Napoléon u Egiptu" (ulje na platnu, 1867-1869).

Civilizacija

- Novotvorenica "civilizacija", stvorena na osnovi lat. pridjeva *civilis*, "građanski" (od imenice *civis*, "stanovnik grada, građanin, sugrađanin"), koji je još u rimsko vrijeme poprimio dodatno značenje "uljudan, uglađen", doživjela je razna tumačenja, otkad se pojavila u doba francuskoga prosvjetiteljstva da bi označavala kulturni potencijal čovječanstva, naspram aristokratskom formalizmu europskog feudalstva.
- Tako se već u prvom dijelu 19. stoljeća razvila ideja o civilizaciji kao o skupu svih stvaralačkih tekovina ljudi, što je ubrzo urodilo postavkom o jednoj svesvjetskoj civilizaciji.
- Međutim, zahvaljujući arheološkim i etnološkim spoznajama postupno je prevladalo gledište da su civilizacije predstavljaju društva koja se po stupnju svoje više razvijenosti razlikuju od tzv. "primitivnih" zajednica.
- Ali što zapravo razlikuje civilizacije? I gdje je granica između "primitivnih" zajednica i ranih civilizacija?
- U svom glasovitom djelu *Drevno društvo* (engl. *Ancient Society*, 1877), Lewis Henry Morgan (1818–1881) istaknuo je, među inim, *pojavu pisma*, što će dugo ostati jednim od ključnih definicijskih kriterija.
- Doduše, Morgan se najviše zanimao za dvije iskonske razine u razvitku društva, koje je označio kao "divljaštvo" i "barbarstvo", ali barem potonju ne bi mogao odrediti da nije odredio i donju granicu "civilizacije".
- Friedrich Engels (1820–1895), u radu *Podrijetlo obitelji, privatnog vlasništva i države* (*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, 1888) – kojemu je dao podnaslov "u svjetlu istraživanja Lewisa H. Morgana" – kao značajke civilizacije, osobito je naglasio: složenu podjelu rada, razmjenu i robnu proizvodnju, i nastanak klasnih odnosa.

V. Gordon Childe (1930)

- I zatim je u prvom polovini 20. stoljeća australsko-britanski arheolog Vere Gordon Childe (1892–1957) sastavio popis od deset glavnih obilježja koje određuje je li neko društvo na civilizacijskoj razini: 1) pojava *gradova*, 2) gradnja *monumentalnih zgrada*, 3) pojava *pisma*, 4) počeci *znanosti*, 5) jaka *ekonomija i trgovina*, 6) sustav *poreza ili nameta*, 7) *specijalizirani obrtnici*, 8) *razvijena umjetnost*, 9) prisutnost *povlaštenih* (vladajućih) *klasa*, i 10) nastanak *države*.
- Američki antropolog Clyde Kluckhohn (1905–1960) poslije je skratio Childeov popis na tri kriterija, koje je smatrao ključnima: gradove, monumentne zgrade i pismo.
- U idućim generacijama angloameričkih antropologa i arheologa, Robert McCormick Adams (1926–) istaknuo je klasne odnose (opet), političke i društvene hijerarhije, i upravne i teritorijalne podjele; Kent V[alughn] Flannery (1934–) naglasio je društveno-političku organizaciju i nastanak države, Colin Renfrew (1937–) smatrao je razvitak društvene stratifikacije i podjelu rada (kao i Kluckholmove kriterije) kao bitne, dok je Stuart J. Fiedel (1952–) sveo kriterije na pojavu države, klasa i brojnijeg stanovništva.
- Treba još spomenuti i društveno-stratifikacijski model koji su sredinom 20. stoljeća razradili Elman R[ogers] Service (1915–1996) i Morton H[erbert] Fried (1923–1986).
- Njihov je model razlikovao 1) *lovačko-sakupljačke družine* (engl. *bands*) s pretežito egalitarnim unutarnjim odnosima, 2) *plemenska društva* s počecima društvenog rangiranja i razlika u prestižu, 3) *stratificirana plemenska društva* pod vodstvom poglavara – tzv. poglavišta (engl. *chiefdoms*), i napokon 4) *civilizacije*, koje su Service i Fried vidjeli kao složena i hijerarhizirana društva, s uređenim vladama i posebnim institucijama vlasti.
- Tijekom 20. stoljeća američki i britanski znanstvenici predvodili su u raspravama oko definicije civilizacije, ali se često spominje i doprinos njemačkoga filozofa Oswalda Spenglera (1880–1936), autora *Propasti Zapada* (= *Der Untergang des Abendlandes*, 1918–1923), iako je on za poletnu razvojnu fazu rabio pojam "kultura" (*Kultur*), dok je "civilizaciju" zamislio kao ispunjenje, tj. završnicu razvitka.
- Prema Spengleru, "kulture" (civilizacije) nastaju oko "primarnih kulturnih simbola", i prolaze kroz cikluse rađanja, životnosti, opadanja i smrti (= proljeća, ljeta, jeseni i zime).
- Spenglerove ideje utjecale su poslije i na Samuela P. Huntingtona (1927–2008), koji je definirao civilizaciju kao "najvišu kulturnu grupaciju ljudi i najširu razinu kulturnog identiteta ljudi, osim toga što dijeli ljude od drugih vrsta" (*The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*, New York: Simon & Schuster, 2003, str. 43).
- Spenglerove misli također su utjecale na neke ruske znanstvenike, najvjerojatnije na Ljeva Nikolajeviča Gumiljova (1912–1992), čija teza o etničkoj "pasionarnosti" ima sličnosti s idejom o ciklusima nastanka i umiranja kultura, i svakako na Eduarda Davidoviča Frolova (1933–), povjesničara antike, koji je Spenglerove primarne kulturne simbole povezao s općim geopolitičkim uvjetima, sličnostima u jeziku, istovjetnošću u ekonomskom i političkom sustavu, "kulturi" (i religiji) i mentalitetu.
- Ali za našu problematiku, takve definicije civilizacije – iako ih je dobro zapamtiti – *ne pomažu mnogo*, jer trebamo odrediti stadijalnu granicu civilizacije.
- I stoga se moramo vratiti popisima definicijskih kriterija, koje su ponudili prije svega Childe, Kluckhohn i drugi angloamerički znanstvenici.
- No kada razmotrimo njihove kriterije za određivanje granice civilizacije, tri koje se najčešće javljaju – gradovi, pismo i viši oblici stratifikacije (ili klasa) – *nisu* prisutni u svim civilizacijama.

- Majanska civilizacija, primjerice, gotovo nije imala gradove; Inke nisu imali pismo – a stupanj stratifikacije u nekim ranim civilizacijama teško je utvrditi.
- Recimo, jesu li žarnopoljske populacije, bantuska plemena, ilirski narodi prije dodira s Rimom, ili protohistorijski Kelti, već prešli granicu civilizacije?
- Govoreći upravo o Keltima, britanski arheolog Stuart Ernest Piggott (1910–1996), koji je svojedobno stekao ugled kao jedan od triju mudrih kraljeva britanske arheologije, zaključio je da keltska Europa, bez obzira na sva svoja dostignuća, nije dostigla tu razinu!
- Ali zašto? Rudimentarni oblici pisma, utvrđeni gradovi, visok stupanj društvenoga raslojavanja povezanog i s robnom razmjenom, i po svoj prilici začeci "državnih" struktura – već su postojali u Kelta, barem u latenskom željeznom dobu (6/5–1. stoljeće pr. Kr.).
- Iz tih i inih razloga, jedna od vodećih ruskih keltologa, Nadežda Sergejevna Širokova (1938–), proglasila je društva latenskih Kelta "pravom keltskom civilizacijom".
- Zapravo, nije uvijek lako razgraničiti rana civilizirana društva od kasnoprapovijesnih, jer takva društva često nalikuju na razvijena ili (prema latinskom pridjevu) "uglađena" poglavištva, pri čemu je rastuća socijalna asimetričnost važnija od prisutnosti samog poglavara ili vladajuće dinastije
- Daljnje je razlikovanje, po svoj prilici, *u općem ovladavanju prirodnim i društvenim resursima, a na sociointegrativnoj razini u tendenciji prema prerastanju rodovsko-plemenskih odrednica u političke i teritorijalne.*
- Hijerarhije, klase i pojava države mogu se općenito supsumirati u političku sferu.
- U najranijim civilizacijama, međutim, ta sfera – uostalom kao i "ekonomska" – još je slabo razlučena u ukupnom kulturnoantropološkom kontekstu.
- Ali teritorijalnost, s druge strane, ne samo da je očita, već predstavlja, više nego bilo koje drugo obilježje, pravilo civiliziranih društava.
- Gotovo svi primjeri prvih civilizacija izrasli su na temelju sjedilačke zemljoradnje u okviru koje je došlo do razvitka naselja, do društvene asimetričnosti i do rastakanja rodovskog poretka.
- Obrazac pokretnog nomadstva nije se pokazao perspektivnim u tom pogledu, iako to ne znači da migracije, ili vanjski kontakti s nomadima, nisu djelovali na razvitak ranih civilizacije.
- Osebuju interpretaciju, u kojoj se mnogo pozornosti pridaje upravo tim vanjskim utjecajima, dao je oxfordski profesor povijesti Arnold Joseph Toynbee (1889–1975), u svom kapitalnom djelu "Istraživanje povijesti" (A Study of History, 1961).

Toynbee i civilizacije

- Arnold Toynbee stekao je iznimnu slavu i prije objavljivanja svoga ključnog rada, o čemu govori i to da je američki tjednik *Time* odlučio staviti njegov portret na svojoj naslovnici za izdanje od 17. ožujka 1947.
- Toynbee je pročitao Spenglerov rad – i usmjerio se na problem nastanka i sloma civilizacije, ali je pritom posvetio i pozornost na razlikovanje civilizacija od prethodnih, "primitivnih" društava.
- Prema Toynbeeju, u određivanju te (stadijalne) razlike bitan je bio smjer "mimeze" (= nasljedovanje).
- U "primitivnim" društvima mimeza je navodno usmjerena prema starijoj generaciji ili mrtvim precima (tj. prema prošlosti), pa su takva društva podređena običaju i statična.
- Naprotiv, u civiliziranim zajednicama mimeza je usmjerena prema stvaralačkim osobama, što rezultira dinamičnim društvenim sklopom.

Arnold Joseph Toynbee

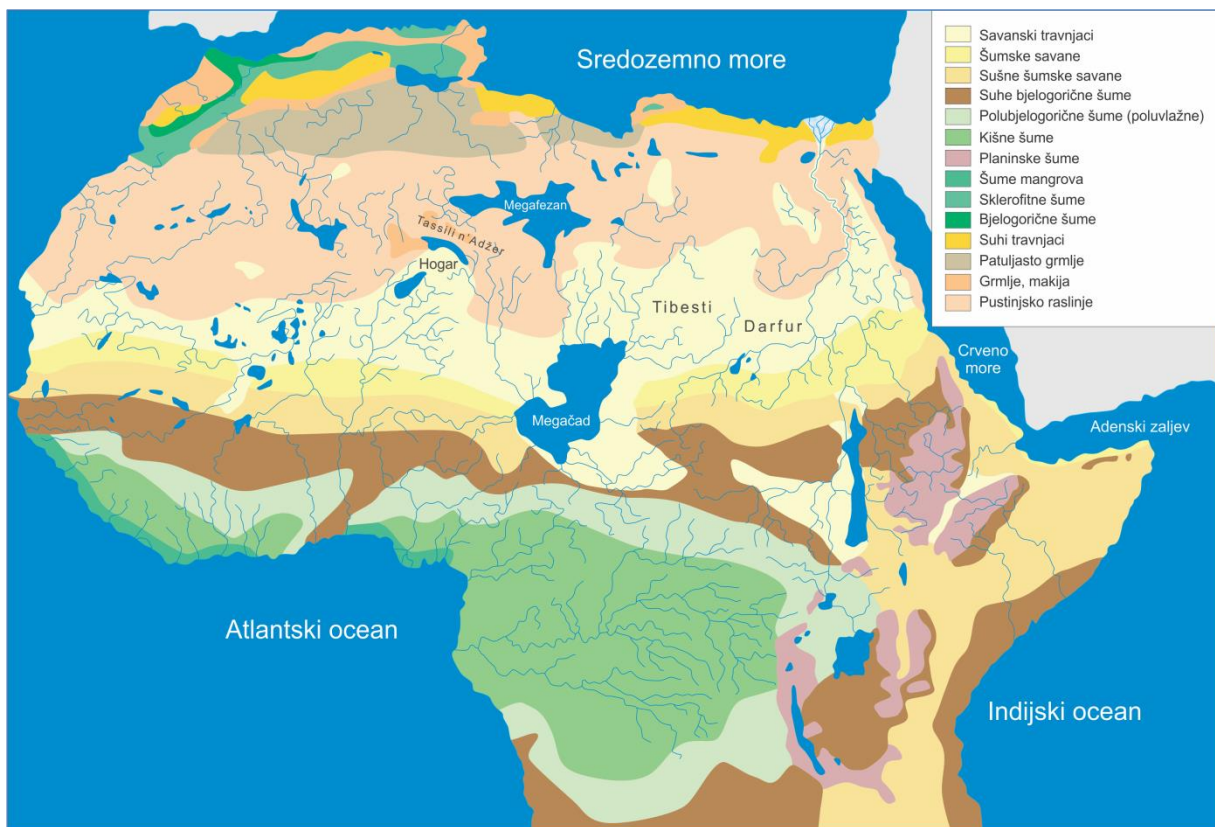
- Prijelaz iz prvoga stanja u drugo može izazvati jedino neki vanjski poticaj ili motiv, i tada "kreativne manjine", odgovarajući na "izazove", preuzimaju vodstvo u društvu.
- U civilizacijama "prve generacije" ti su "izazovi" redom "fizički". Suša na afroazijskoj stepi, primjerice, prisilila je pretke drevnih Egipćana da migriraju u dolinu Nila, gdje su – mijenjajući svoj način života – stvorili civilizaciju.
- U civilizacijama "druge" i "treće generacije" "izazov" može biti "društven" (najčešće sam raspad prethodne civilizacije).
- Prema Toynbeeju, civilizacije se razvijaju sve dok njihove vodeće manjine zadržavaju sposobnost pronalaženja novih rješenja, jer kada one postaju samo "dominantne", a ne više "kreativne", mimeza prestaje djelovati.
- Narodne mase pretvaraju se tada u "unutarnji proletarijat", s osjećajem otuđenosti u odnosu na vlastito društvo, dok susjedni "barbari" – dotad "očarani" prizorom civilizacije u usponu – postaju sve agresivniji u ulozi "vanjskog proletarijata".
- I kada se to dogodi, nastupa "vrijeme nemira" – premda, kao pokušaj spašavanja situacije, "dominantne manjine" katkad u tim okolnostima uspijevaju uspostaviti "univerzalne države", u kojima mogu nastati i "univerzalne crkve".
- No raspad je time samo odgođen.
- Carstva na kraju oslabe, i vanjski "barbari" probiju njihove granice, u rušilačkom zanosu, što je Toynbee (prema modelu koji je razradio Hector Munro Chadwick (1870–1947), označio kao barbarsko herojsko doba.
- Unatoč elokventnosti izražaja i nekim doista lucidnim tezama, Toynbeejev prikaz naišao je na ozbiljnu kritiku.
- Postavka o statičnosti predcivilizacijskih društava danas se ne može prihvatiti, kao ni preuveličavanje uloge "kreativnih manjina".
- Zatim osnovna zamisao o izazovima i odgovorima djelomično upada u geografski determinizam, a ponegdje jednostavno ne odgovara činjenicama, što se može reći i za neke povezanosti koje je Toynbee zacrtao između tzv. "roditeljskih" civilizacija i njihovih nasljednika.
- Ipak, sama ideja o civilizacijama "prve", "druge" i "treće generacije" možda je bolja od drugih shema (primjerice od tipologije brončanodobnih, željeznodobnih, drevnih i modernih civilizacija).
- Neki istraživači, poput Vadima Mihailoviča Massona (1929–2010), smatrali su da je Toynbee promatrao civilizaciju previše kao "nadepohalnu pojavu" koja se razvija po svojim unutarnjim zakonitostima, neovisno o ("realnom") sociokulturnom progresu.
- Takve kritike – rekli bismo "idealističkog" pristupa – svakako stoje.
- Ali bez obzira na neslaganje s nekim bitnim Toynbeejevim pretpostavkama, njegov rad ostaje značajan (i) za našu specifičnu temu.
- Polazno pitanje koje treba sada postaviti tiče se međuodnosa između drevnih seoba i nastanka prvotnih civilizacija (iz "prve generacije" prema Toynbeeju).

2. Drevne seoba i nastanak prvih civilizacija

Vode i močvare: Egipat i Sumer

- Egipatske zemlje i drevni Sumer (sum. KI.EN.GI dosl. "mjesto gospodara domaćih", akad. Šumeru) bili su nastanjeni razmjerno kasno u prapovijesti.
- Dotad su ta područja bila močvarna, zarasla trstikom i prepuna opasnih životinja: zmija otrovnica, krokodila i drugih.

- Prije 15.000–10.000 godina, lovci sebilске kulture živjeli su na gornjoegipatskom prostoru – ali u gornjopaleolitskim uvjetima.
- Sumerski kraj tvorio je tada skup laguna povezanih s morem, i postoji mogućnost da su postglacijalni ljudi, sječom drveća i gustiša u gornjoj Mezopotamiji, ubrzali eroziju tla i tako pridonijeli gomilanju riječnih nanosa na jugu.
- Međutim, vidjet ćemo da postoji i drukčije objašnjenje o nastanku krajolika južne Mezopotamije.
- U svakom slučaju, kako su oborine postupno nestajale u dijelovima sjeverne Afrike i Bliskog istoka ("Prednje Azije") ljudi su se selili prema vlažnijim područjima, prema Nilu i rijekama Mezopotamije.
- Taj je klimatski pomak počeo na Bliskom istoku najvjerojatnije oko 6000. pr. Kr., a u sjevernoj Africi poslije 5500. pr. Kr.

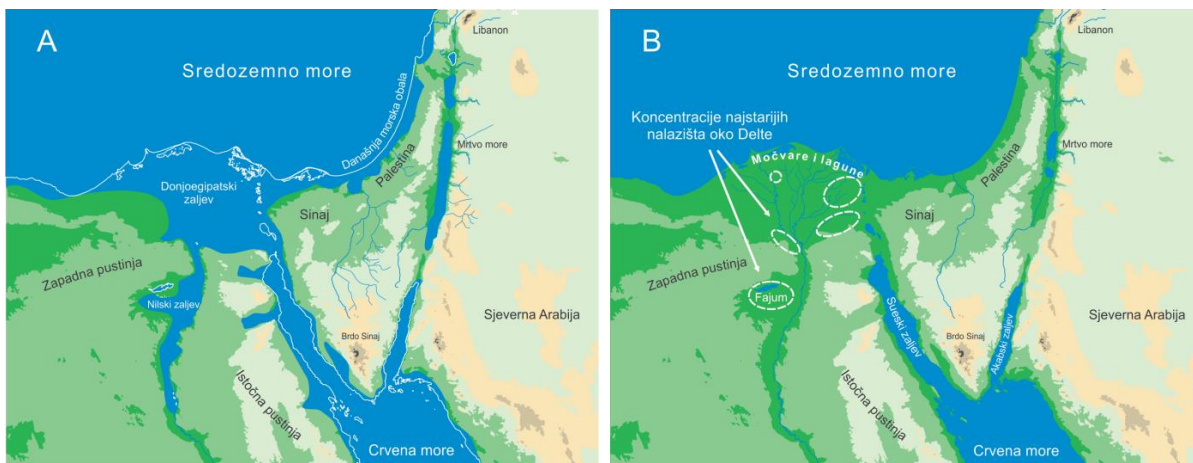

Sjeverna Afrika oko 5000. pr. Kr.

Dolina Nila

- Na *egipatskom području*, čini se da su saharški lovci stvorili trajna staništa u oazama i uz pritoke Nila (današnje vadije) još i prije nego što su upoznali zemljoradnju.
- To bi se odnosilo i na lokalitete oko Fajuma, i dalje na jugu oko oaze Harga (الخارجة, al-Ḥārīḡa, "vanjska oaza") i uz vadi Kalabaha, koji datiraju iz šireg razdoblja između 6500. i 5000. pr. Kr.
- Vjerojatno je barem jedan put prodora ljudi u dolinu Nil slijedio vadije Hovar i Milk na jugozapadu, koji su spajali Nil s prostorom oko nekada proširenoga jezera Čada (= Megačada).
- S druge strane, područje nilske Delte bilo je razmjerno kasno naseljena – jer sve do promjene klime, dakle do kraja "vlažne faze" Afrike (pluvijala), Delta je bila pod morem, i tek se poslije 5500–5000. pr. Kr. počela oblikovati.

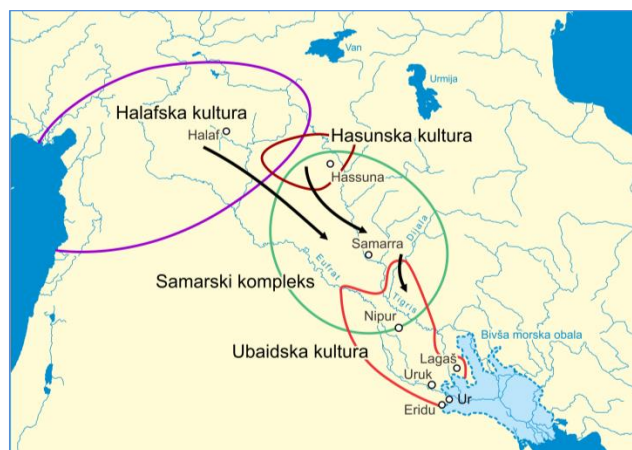
Gornji Egipat: A) za vrijeme afričkoga pluvijala, B) povijesna topografija poslije 5000. pr. Kr.

- Prva neolitska naselja nastat će u Egiptu negdje oko 5000. pr. Kr., s time da će se do sredine petoga tisućljeća pr. Kr. egipatski neolitik znatno proširiti.
- U Donjem Egiptu, zapadno od nilske Delte, razvile su se kulture Merimde (4800–4300. pr. Kr.) i Fajuma (4500–3500. pr. Kr.), i u Gornjem (i Srednjem) Egiptu nastala je badarska kultura (prema gornjoegipatskom nalazištu al-Badāri), s glavnom fazom u dugom dijelu 5. tisućljeća pr. Kr. (4400 – 4000. pr. Kr.).
- Na kraju istog tisućljeća ljudi badarske kulture počeli su obrađivati bakar, što formalno označuje ulazak u eneolitik.
- Zatim tijekom amratske faze (od nalazišta al-'Āmra) nakadske kulture, Nakada I. (4000 – 3000. pr. Kr.), koja je nastala iz prijašnje badarske matice, preddinastički Egipćani sišli su do obale Nila, gdje su počeli koristiti irigacijske mogućnosti rijeke.

Južna Mezopotamija

- Po svemu sudeći, područje južne Mezopotamije bilo je naseljeno postupno iz više smjerova, između 6. i 4. tisućljeća pr. Kr.
- Najvjerojatnije su ovamo najprije stigli lovci sa Zagrosa, no u 6. tisućljeću pr. Kr., sa sjevera su se spustili ljudi hasunske kulture, nastale iz tradicija izvorno prisutnih još u ranoneolitskom naselju Džarmo.
- Iz hasunske kulture oblikovao se kompleks Samarre (5500–5000. pr. Kr.), i tada se razvila prva irigacijska zemljoradnja u Mezopotamiji, najprije uz rijeku Dijalu, lijevu prитоčnicu Tigrisa.
- Zatim su nove migracije sa sjevera (po svemu sudeći iz Anatolije) proširile halafsku kulturu, datiranu između 5300. i 4500. pr. Kr., na velikom dijelu Mezopotamije, i upravo u to vrijeme nastao je i Eridu, najstariji grad budućeg Sumera.
- Iduće bitne arheološke kulture: ubaidska (4500–3500. pr. Kr.) i uručka (3500–3100. pr. Kr.) već nose protoobilježja sumerske civilizacije.

Rane kulture na prostoru Mezopotamije

Susretanje populacija

- Treba sada postaviti temeljno pitanje: Kako je na nastank sumerske kao i egipatske civilizacije utjecalo naseljavanje prostora, koji sve do klimatsko-ekoloških promjena u stoljećima na prijelazu u 7. tisućljeće pr. Kr. nisu bili osobito privlačni za ljude?
- U močvare južne Mezopotamije tek su postupno (kako je bilo rečeno) prodirali razni neolitski doseljenici sa sjevera, i isto tako preci Egipćana nisu se odmah spustili do obale Nila.
- Zato nije dovoljno povezati civilizacijske poticaje u ovim primjerima s "izazovima" naseljavanja "težih" krajeva, kako je pretpostavio Toynbee.
- Premda je sama priroda doista mogla prisiliti doseljenike na znakovite prilagode, pri čemu se obično ističe nastanak sustava navodnjavanja, taj je proces trajao predugo u Egiptu, a u sumerskom slučaju vrlo je moguće da su migranti iz samarske kulture na jug prenijeli iskustva što su ih već prije stekli na ekološki (možda) manje zahtjevnom područja rijeke Dijale.
- Zato trebamo razmotriti dvije druge pojave.
- *Prvo*, (etno)kulturno *različite populacije* su se susretale, iako je to nešto očitije u Sumeru, nego u "afričkoj fazi" Egipta, prema izrazu britanskog egiptologa Cyrila Aldreda (1914–1991).
- *Drugo*, i u Sumeru i u Egiptu civilizirana društva pojavila su se *razmjerno naglo*, u stoljećima do 3000. pr. Kr., i ta promjena, gotovo u isto vrijeme, ne može se zasad objasniti na osnovi nekih ekoloških "izazova".
- U razmotranja mogućih razloga, možemo početi s tzv. "sumerskim problemom".

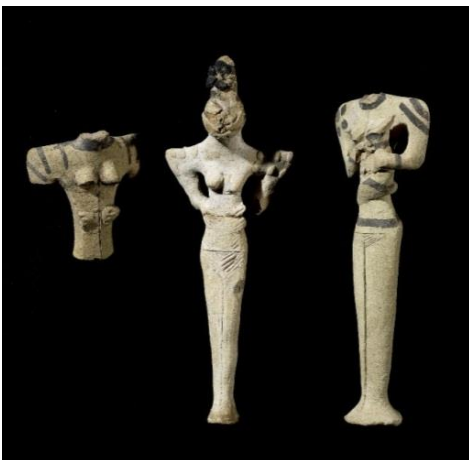
Sumerski problem

- Sumer je u dinastičkom razdoblju bio jezično (i fizičkoantropološki) heterogen.
- Svi Sumerani zvali su se "crnoglavcima" – u sumerskim ideografima SA(N)G.GÍG.GA, na akademskom *šalmāt qaqqadi* – no u taj okvir ulazile su (barem) tri osobite skupine: 1) Sumerani po jeziku na jugu (od grada Nippura do mora), 2) Akađani (istočni Semiti) na sjeveru, i 3) jedna treća, etnički nejasna i prostorno raspršena manjina, koja je možda obuhvaćale potomke ljudi samarske kulture (s Dijale), koji su možda govorili na "prototigridskom" ili "bananskom" jeziku.
- Inače, naziv "prototigridski" ili "bananski" jezik predložili su ruski jezičar i orijentalist Igor Mihailovič Djakonov (1915–1999) i njegov abhaški kolega Vladislav Grigorjevič Ardzinba (1945–), na osnovi indikacija o supstratnim sadržajima u sumerskomu, iz jezika u kojem se posljednji slog uvijek ponavlja kao u riječi "banana" (primjerice u imenima kao što su Zababa, Huvava, Bunene, Inana, itd.).
- Prema Vadimu Massonu, postoji mogućnost da je upravo ta treća "prototigridska" skupina prenijela tehnike navodnjavanja s područja rijeke Dijale u Sumer i također potaknula druge kulturne novine koje se obično pripisuju precima Sumerana.
- O tome bi svjedočile neke kulturno važne sumerske riječi (za bedem, bakar, pečat, kalup za opeke), i nazivi za zanimanja (tkalca, kamenoresca, graditelja, bakrodjelca, kovača, zemljoradnika, pastira), navodno podrijetlom iz "prototigridskog" leksika.
- Odnos između Sumerana i Akađana još jasnije upućuje na dodire između različitih populacija, i na vjerojatne migracije.
- Doduše, u povijesnim izvorima iz Sumera nema nikakvih naznaka o suparništvu ili antagonizmu između Sumerana i Akađana, ili o tome da bi jedni druge smatrali strancima – i štoviše tijekom tog dugog suživota Akađani su usvojili sumerski kao "učeni" jezik.
- Ali sama činjenica da su se na ovom prostoru susrela dva tako različita jezika, od kojih je akademski imao srodnike u drugim krajevima, implicira migraciju.
- Za Akađane je najlakše pretpostaviti neki rani prodor u Sumer iz krajeva na zapadu ili sjeverozapadu, u kojima su živjeli drugi Semiti.

- I to se moglo dogoditi u vremenu nakon što su Sumerani (i pripadnici treće, uvjetno rečeno "prototigridske" skupine) već nastanjivali južnu Mezopotamiju.
- Međutim, sumerski problem odnosi se ponajprije na moguće migracijsko podrijetlo samih Sumerana.
- Francuski orijentalist Georges Roux (1914–1999) istaknuo je da su sumerski mitovi i legende redovito smješteni u krajoliku trtike i močvara koji podsjeća na južnu Mezopotamiju, pa je iz toga zaključio da nema indikacija o nekoj drukčijoj pradomovini Sumerana.
- Istina, spominje se i "sveta zemlja" Dilmum, gdje nema smrti, ni bolesti, ni žalosti, ali je Roux tvrdio da nema naznaka o tomu da su Sumerani ikada tamo živjeli.
- Ipak, jedna legenda, sačuvanom na akadskom jeziku, govori o dolasku ljudi s juga.
- U toj legendi ili mitu govori se o kozoribi Ea (Ea je akadsko ime za sumerskog boga Enkija), čudesnom biću, koje je uoblikovalo svoje tijelo u lađu i prenijelo prve ljude i kulturu u grad Eridu, iz pravca južne zvijezde η -Argus.
- Po svemu sudeći, ubaidski arheološki sklop označuje prekretnicu.
- Naime, neki ubaidski sadržaji vežu se za prijašnje mezopotamske tradicije (recimo iz hasunske, samarske ili halafske kulture), pa je moguće govoriti o kontinuitetu, ali se također javljaju promjene.
- I te promjene nastaju upravo u "ideološkim" pokazateljima, koji bi mogli potvrđivati doseljavanje novoga naroda: primjerice, pogrebni obred se mijenja (prije su ukupi bili u skvrčenom položaju, sada su ispruženi), zatim novi ubaidski kipovi vitkih žena, širokih ramena i gmazolikih glava, bitno se razlikuju od pretelih matrona iz starijih mezopotamskih kultura, itd.
- U ubaidskom i zatim u uručkom razdoblju sumerske prošlosti već se razvijaju osnove sumerske civilizacije: "hramski gradovi", monumentalna zdanja i začeci pisma, pa bi to, dakle, moglo biti vrijeme dolaska Sumerana.

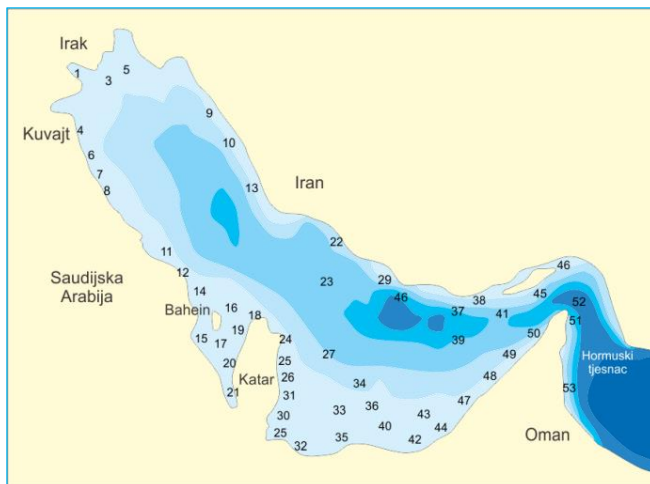
Današnji "Arapi iz močvare" (عرب الأهوار), ili Madāni (معدان), na području između ušća Eufrata i Tigris i Perzijskoga zaljeva, žive u krajoliku koji neki znanstvenici smatraju vrlo nalik na drevni Sumer (fotografija američke vojske).

Ubaidski kipovi (Britanski muzej, br. AN229992001).

- Ali ako su Sumerani stigli iz neke druge zemlje – odakle su došli?
- Prva mogućnost, bez obzira na Rouxov primjedbu, mogla bi se doista odnositi na Dilmun, iako nije sasvim jasno gdje se ta zemlja nalazila.
- Većina istraživača smjestila je Dilmun na otok Bahrein u Perzijskom zaljevu, koji ima bogatu arheologiju (dosad je nađeno oko 100.000 grobnih humaka), ali postoji stanovit problem u kronologiji – zasad najstariji arheološki nalazi s Bahreina datiraju iz razdoblja između 2800. i 2200 pr. Kr. (postoje različite procjene), dok je Dilmun spomenut već u najstarijim sumerskim izvorima s kraja 4. tisućljeća pr. Kr.
- Osim toga, ne čini se vjerojatnim da bi se neka iskonska populacija mogla oblikovati na otoku, koji je i sam morao biti naseljen u nekom razdoblju.

- S druge strane, ime Dilmun se moglo odnositi također na susjedno Arabijsko kopno, a treba spomenuti i trgovačke veze preko Dilmuna sa zemljom Meluhha, za koju je poprilično sigurno da odgovara području Indske civilizacije (što potvrđuju pečati iz Lagaša s teksom na pismu indske civilizacije).
- I zato je bilo i prijeloga da su Sumerani stigli čak iz Indije (tvrdilo se da lik sumerske božice Inane, koja uništava i stvara život – božica erotike i rata, uvelike podsjeća na Kālī, indijsku božicu predarijskoga podrijetla).
- Stephen Oppenheimer (1947–) išao je još dalje i pokušao dovesti sumersko podrijetlo u vezi s potapanjem Sundskog područja u jugoistočnoj Aziji, u vremenu od završetka posljednjeg ledenog doba do prije 7000 godina (v. njegovu knjigu "Raj na istoku" = *Eden in the East*, London: Orion, 1999).
- Prema Oppenheimeru, ubaidski kipovi žena sugerirali su specifičnu fizionomiju ljudi iz jugoistočne Azije.
- Britanski antropolog i arheolog Jeffrey Rose nedavno je predložio jednu novu tezu o Dilmunu i podrijetlu Sumerana, koja isto zamišlja potapanja njihove pradomovine, ali ne implicira tako daleke migracije kakve je Oppenheimer predložio.
- Rose je zaključio da je prostor Perzijskog zaljeva, prije nego što je bio potopljen prije 8000–7500 godina, tvorio bogatu i plodnu oazu, u kojoj su se ljudi skupjali još od srednjeg paleolitika; zatim, nakon potopa, naselja su niknula uz rub zaljeva, što bi se moglo povezati s korijenima Sumera – ili, drugim riječima, mitski Dilmun nalazio bi se na dnu današnjeg Perzijskog zaljeva!
- Kao još jedna moguća lokacija pradomovine, katkad se spominje zapadni Iran, gdje su arheolozi pronašli pogrebe u ispruženom položaju nalik na ubaidske primjere, a pretpostavka bi bila da su (možda) "protoelamske" seoba na zapad potisnule pretke Sumarana iz Irana prema južnoj Mezopotamiji.
- Napokon, već odavno postoji i sjeverna, anatolijske ili kavkaska teorija o podrijetlu Sumerana, koja se temelji djelomično na tipičnom smjeru širenja prijašnjih kultura (hasunske, samarske i halafske), kao i na mogućnosti da je sumerski jezik u srodstvu s huritsko-urartskim, ili kavkaskim jezicima.
- Dakako, ako bi se doista mogla utvrditi veza sumerskog jezika s kakvom poznatom (prošlom ili današnjom) jezičnom porodicom, to bi svakako pomoglo u rješavanju pitanja o podrijetlu Sumerana.
- No do danas taj problem nije riješen, iako postoje različite više-manje uvjerljive teze.
- Uz huritsko-urartsku tezu, koja ulazi u širu kavkasku pretpostavku, bilo je pokušaja povezivanja sumerskoga s elamsko-dravidskim jezicima, a Djakonov je svojedobno iznio i prijedlog o srodstvu s mundskim jezicima u Indiji, koji ulaze u austroazijsku jezičnu skupinu (zajedno s khmerskim, vijetnamskim, itd.).
- Izravnu vezu između sumerskoga i austroazijskih jezika predložio je filipinski lingvist Paul Kekai Manansala (1959–), na koga se pozvao i Oppenheimer.
- Bilo je i pokušaja povezivanja sumerskog jezika s indoeuropskom porodicom, pa čak s turskim jezicima – a čisto radi kurioziteta mogu se spomenuti i zacijelo znanstveno-fantastične teorije o mađarsko-sumerskom srodstvu.

Dubine u Perzijskom zaljevu. Plikost zaljeva i činjenica da je razina mora bila niža od današnje nego samo u ledenom dobu, nego i u prvim tisućljećima holocena, dalje stanovitu osnovu Roseovoj teoriji.

- Od predloženih teza zasad se čini da je šira kavkaska teorija najuvjerljivija, a u sklopu velikih shema poput nostratike i Greenbergovih makroporodica, sumerski bi možda ulazio u denekavkasku makroporodicu.
- To je izričito tvrdio američki povijesni lingvist John D. Bengtson (1957–).
- Luigi Luca Cavalli-Sforza (1922–), u svojoj analizi "gena, naroda i jezika", prihvatio je više-manje takvo rješenje, dok je Meritt Ruhlen (1944–) razmotrio i tu mogućnosti, iako ju je smatrao još upitnom.
- Napokon, Allan R. Bomhard (1943–) smatrao je da je sumerski arhaični ostatak koji odražava nostratičko jezično jedinstvo.
- Ukratko, pitanje o srodstvu sumerskog jezika i dalje se istražuje.
- Znameniti sumerolog Samuel Noah Kramer (1898–1990) pristupio je sumerskom problemu na drukčiji, rekli bismo "strukturno-analogijski" način.
- Budući da su Sumerani stvorili epske pjesme, primjerice ep o Gilgamešu, vidio je to kao tipski odraz herojskog doba, i zatim se (kao i Toynbee) pozvao na model koji je predložio H. Munro Chadwick, prema kojemu su herojska doba: 1. Redovito vremena seoba naroda, kada, 2. narodi u seobi, na plemenskom stupnju razvitka, dolaze u dodir s već "civiliziranim" državama i forsiraju granice civilizacija u propadanju.
- Kramer je zaključio da su doseljenici iz jugozapadnog Irana, udruženi sa semitskim migrantima (sic), stvorili prvu "urbanu civilizaciju" u donjoj Mezopotamiji; šireći se prema zapadu, ušli su u sukob s Sumercima – "primitivnim narodom" koji je stigao iz Zakavkazja ili Kaspije.
- I kada je to "carstvo" oslabilo, sumerski ratnici prodrli su u donju Mezopotamiju.
- Vođe došljaka zavladaše nad razorenim gradovima, i još su se dugo vremena osjećali nesigurni u novoj sredini koja je možda ubrzo bila zahvaćena i najezdom pustinskih Semita (MAR.TU).
- Kramer je smatra da se to herojsko doba može datirati u prvo stoljeće 3. tisućljeća pr.Kr., prodor Sumerana na kraj 4. tisućljeća, a prva kolonizacija donje Mezopotamije na početak 4. tisućljeća pr. Kr.
- To je datiranje problematično, iako bi se tajnovito mezopotamsko "carstvo" moglo (eventualno) povezati sa predubajskim kulturnim grupacijama iz 6. i 5. tisućljeća pr. Kr., ili s (ranim) Ubaidom.
- Kramer je smjestio dolazak Sumerana u uručko doba, nekoliko stoljeća do nastanka sumerske civilizacije.
- Povijesna uloga Sumerana bila u tome što su usvojili, usavršili i stopili stare kulturne tekovine koje su zatekli u južnoj Mezopotamiji i uspjeli presložiti postojeću građu u nov i dinamičan oblik.

Gradovi Sumera, Akada i Elama

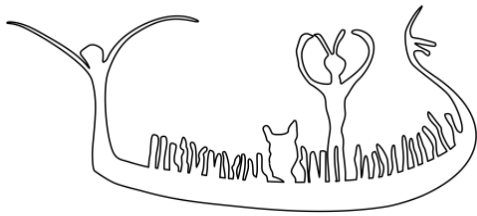
Egipat: sljedbenici Hora

- Pojava civiliziranoga društva izgleda *naglja* u Egiptu, nego u Sumeru.
- No pretpostavke za takav pomak dugo su sazrijevale: staroafrički živalj, podrijetlom iz afroazijske jezgre i možda najbliži protočadskim narodima, ostvario je samostalni prelazak na neolitski tip života i korištenje nilskih poplava za potrebe zemljoradnje.

- Vrhovni vračevi, zaduženi za kiše (još u doba "afričke klime"), uzdigli su se na čelo lokalnih zajednica ili okruga – *sp3w*, grčki "nomi" (jedn. νομός "okružje, pokrajina").
- Nomi su bili neka vrsta protodržavne organizacije, tipične također za druge kulture u predcivilizacijskom ili ranocivilizacijskom razdoblju.
- U Egiptu okupljanje stanovništva u nome ubrzalo se u kasnoj prapovijesti, za vrijeme gerzejske faze nakadske kulture, ili Nakade II. (3400–3200. pr. Kr.), kada se doradila obrada bakra i kad se u zemlji pojavljuju i znakovi o prodoru jedne nove populacije.
- Slijedile su borbe među nomama, osvjedočene na škriljastim paletama i na drugim predmetima iz toga doba (recimo na nožu iz Džebel al-Araka), koji prikazuju krvave bitke i na vodi i kopnu, povorke lancem vezanih zarobljenika, i pljenidbe stoke.
- Cyril Aldred pretpostavio je da su ljudi iz Anatolije ili Sirije-Palestine tada prenijeli u Egipat naprednu zemljoradnju, obradu bakra (sic!) i zatim bronce.
- Takav je zaključak pretjeran, ali nalazi fizičke antropologije (nažalost, još nemamo i pouzdane DNK analize) doista upućuju na mogućnost doseljavanja vanjskih skupina u dinamičnoj drugoj polovini 4. tisućljeća pr. Kr.
- U to vrijeme u Egiptu se pojavljuju ljudi snažne i visoke građe s okruglim lubanjama, za razliku od niskih, gracilno građenih i dolichocefalnih tipova prije toga, i za tu novu populaciju mnogi su istraživači pretpostavili ili kakvu semitsku jezičnu pripadnost, ili poput Aldreda neko anatolijsko, ili možda mezopotamsko podrijetlo.
- Dakako, još davne 1894. godine glasoviti engleski egiptolog William Flinders Petrie (1893–1942), koji je tada istraživao eponimno nalazište nakadske kulture, uočio je promjenu u izgledu ljudi i u vrsti opreme koje su razlikovale amratsku od gerzejske faze te kulture (tj. razdoblja Nakada I. i Nakada II.).
- I znakovito je bilo to što su se te promjene zbile u drugom dijelu četvrtoga tisućljeća pr. Kr., što odgovara i predzoru nastanka sumerske civilizacije u Mezopotamiji.
- Petrie je pretpostavio da se u Gornji Egipat tada preselila neka strana skupinu, koju je nazvao "dinastičkom rasom", jer je smatrao da je ona ujedinila zemlju i ostvarila prijelaz iz preddinastičko u proto- ili ranodinastičko razdoblje egipatske povijesti.
- Zamisao o "rasi" odgovarala je rječniku Petrieovog vremena, premda je naglasak bio tek na mogućnost da je neka strana doseljenička skupina, možda imala važan učinak na razvitak rane egipatske povijesti.
- I Childe je prihvatio zaključak da su stranci tada ušli u Egipat, ali je pretpostavio da su prvo ušli na područje Delta
- Za Childea je otkriće azijskih sadržaja u Delti i proizvoda iz Delte u Gornjem Egiptu moglo označavati infiltraciju Semita i političku prevlast sjevera nad jugom, što je povezao s kasnijom legendom o sljedbenicima boga-sokola Hora, koji su (navodno) osvojili jug sa sjevera.
- Ali taj "sokolov klan" poslije se utaborio i u Gornjem Egiptu, odatle je, kako znamo, pokrenulo ujedinjenje zemlje.
- S tim u vezi, Childe je ukazao i na moguće *izravne dodire* između Sumera i Gornjeg Egipta u kasnom (sic!) gerzejskom razdoblju; otad potječu prikazi brodova, nalik na one iz Perzijskog zaljeva, naslikani na stijenama danas suhih vadija između Nila i obale Crvenog mora.

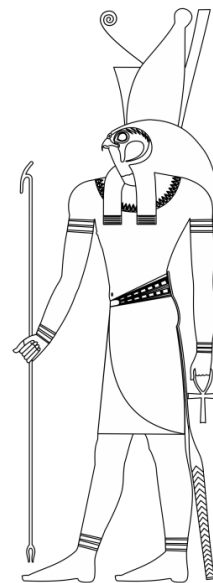

William Flinders Petrie (ulje na platno, George Frederic Watts) predložio je hipotezu o dolasku "dinastičke rase" u Egipat u razdoblje nakadske kulture.

Skica petroglifa iz Istočne pustinje u Egiptu

- Na jednom takvom brodu prikazan je vođa, pandžastih nogu, bradat i s krunom na glavi, koji je prema francuskom egiptologu Pierreu Montetu (1885–1966) mogao biti "rođeni brat Gilgameša"!
- Svakako je sugestivno da se na prijelazu iz preddinastičkoga u proto-i ranodinastičko doba u Egiptu javljaju mezopotamski kulturni utjecaji: valjkasti pečati, umjetnički motivi, gradnja opekama i drugi (a neki autori govore o mogućem vanjskom utjecaju i na pojavu pismenosti).
- U novije vrijeme britanski egiptolog David M. Rohl (1950–), na osnovi arheoloških i vlastitih istraživanja petroglifa u pustinjskim vadijama između Nila i Crvenoga mora, vratio se tezi o izravnoj vezi između Sumera i Gornjeg Egipta.
- U jednom članku u kojem se osvrnuo na Petrieovu tezu o "dinastičkoj rasi", Rohl je napisao: "[...] predložio sam da je otkriće stotine prapovijesnih kamenih crteža u Istočnoj pustinji između Nila i Crvenog mora dokaz o stranoj najezdi koja se dogodila samo par stoljeća prije uspona 1. dinastije Egipta. Ti čudesni crteži prikazuju flote brodova kako prevoze ratnike, vođe, 'plešuće božice' i nešto nalik na stijegove sumerskih bogova. Mnoge brodove vuku njihove posade, što sugerira prijevoz lađa preko pustinje od Crvenog mora do Nila". (www.davidrohl.com/dynastic_race_11.html).
- Rohl je nazvao svoja izvješća o istraživanjima u Istočnoj pustinji Egipta "Sljedbenici Hora" (*The followers of Horus: Eastern Desert survey report*, više svezaka).
- Sam izraz "sljedbenici Hora" (*šms.w hr*), pojavljuje se razmjerno kasno u egipatskim izvorima – tek u torinskom papirusu ili kraljevskom kanonu, koji je bio napisan za vladavine Ramzisa II. (1279–1212. pr. Kr.).
- No znanstvenici smatraju da se taj naziv odnosi na legendarne kraljeve-ujedinitelje na kraju egipatskog protodinastičkog razdoblja.
- Zapravo zapis o "sljedbenicima Hora" mogao bi se shvatiti kao ostatak ranijega epa, i dakle kao odraz kakvog egipatskog herojsko-migracijskog doba.
- Kako znamo iz mitologije, Hor je bio posmrtni sin boga Ozirisa (*wz-jr*), od njegove sestre i žene Izide (*as.t*); Oziris je pak tipičan "junak kulture", koji je naučio ljude zemljoradnji i civiliziranom načinu života, i nakon što ga je ubio njegov brat-suparnik Set, bog-vladar Gornjeg Egipta, postat će gospodarom zagrobnoga svijeta.
- Hor se poslije osvetio Setu za ubojstvo oca, čime je učvrstio princip kraljevstva, a njegovi sljedbenici zatim su zavladaali čitavim Egiptom.
- Povijesna osnova u toj priči tumačila se različito, pa i tako da je Oziris prvo kraljevao u Delti u preddinastičkom dobu, i da je sukob između njega i Seta odražavao borbu između Donjeg i Gornjeg Egipta na prijelazu iz 4. u 3. tisućljeće pr. Kr.
- Ujedinjenje zemlje moglo je krenuti poslije iz Gornjeg Egipta, nakon što je Hor porazio Seta i preuzeo njegovu vlast na jugu – premda tu postoje proturječja.
- S druge strane, znakovito je da su svi glavni sukobljeni protagonisti u priči u rodu, kao da se neko vanjsko pleme razbilo u jagmi za osvojenom egipatskom zemljom.

Bog sokol, Hor (Hr)

- Izrazito visok rast (za stare Egipćane) što se pripisuje Ozirisu, i riđa kosa i svjetla put Seta, odudara od toga što bismo očekivali za staroafričko stanovništvo; štoviše ime Set (*stš* > *st3*), upućuje na oblik Sutu, ime rodonačelnika amorejskih plemena.
- Jasno, sve to ne bi bilo dovoljno da se Set, Oziris i Hor proglase pripadnicima kakve doseljene manjine, koja je zavladovala u Egiptu, ako ne bi bilo i fizičkoantropoloških i arheoloških ili kulturnih pokazatelja.
- Mit o Ozirisu i predaja o "sljedbenicima Hora" može tek nadopuniti ostalu građu o prodoru stranaca u preddinastički Egipat, uz uvjet da se vodi računa i o "indigenim" sadržajima koji su se uvukli u te izvore, i to vjerojatno najviše u njihove kulturno-civilizacijske tematike.
- Uloga doseljene manjine u preddinastičkom Egiptu mogla je biti, po svemu sudeći, tendencijski više politička, nego kulturna (u užem smislu).
- Izvoran nomovski sustav gotovo je sigurno izrastao na osnovi unutarnjih procesa u dolini Nila – a prvo spajanje noma u savezništva, zbog međusobnih sukoba, moglo je proteći bez sudjelovanja ljudi izvana.
- Ali ubrzano okrupnjavanje nomovskih saveza na koncu preddinastičke epohe – uza sve naznake o nazočnosti stranaca u zemlji – nameće zaključak da su upravo stranci nepovratno *narušili stabilnost* malih i samostalnih okruga.
- Ishod je bio osnutak triju kraljevstava: Pčelino u Donjem Egiptu, s prijestolnicom u gradu Sa (*s3*; grč. Σάις), kraljevstvo Trstike u Srednjem Egiptu (oko grada Ehenes), i Sokolovo kraljevstvo u Gornjem Egiptu, sa sjedištem u Nehenu (*nhn*, na grčkom Ἡρακλεοπολις < ἱέραξ »sokol«).
- I čini se da je u presudnom času jedan strani rod doista zavladao Gornjim Egiptom, osvojio srednju državu, i premjestio prijestolje u Teney (*tni*, grč. Θίς, Tinit).
- Nije jasno možemo li taj rod povezati sa "sljedbenicima Hora": u svakom slučaju preostalo je mukotrpno suparništvo između Gornjega i Donjeg Egipta, sve dok južni vladar Narmer nije porazio Deltu.
- Oko 3200. pr. Kr. njegov nasljednik Menes, ili alt. Hor-Aha ("borac Hor"), napokon je ujedinio zemlju, a na granici između sjevera i juga podigao je "bijele zidine" – grad Memfis (*mn-nfr*).
- Jedno od imena toga grada: Hwt-ka-Ptah (*hwt-k3-ptḥ*), "posjed dvojnika boga Ptah", dalo je grčko ime Αἴγυπτος – Egipat.

Prvi vladar ujedinjenog Egipta

- Na poznatoj kamenoj paleti iz Nehena pojavljuje se simbol boga-sokola i ime Narmer (ili Merinar), uz prikaz kralja koji nosi krunu Gornjeg Egipta i pesnicom udara u tjeme neprijatelja čiji izgled tipizira stanovništvo Delte. To zacijelo govori o pobjedi Juga nad Sjeverom.
- Egipatski svećenik i povijesničar Maneton (3. stoljeća pr. Kr.) u svom je ljetopisu označio tenejskoga vladara Menesa (Μήνης Θινυτίς) kao prvog kralja (ujedinjene) zemlje. Nažalost, to ime nije lako potvrditi u arheološkim spomenicima, iako se na jednom pečatu iz Umm al Kaba kod Abida (Teneya), uz ime Narmera pojavljuje i natpis mn, što se podudara s alternativnim oblicima Menesova imena u Manetona, te prije njega i u Herodota (II: 4,3).
- Egiptolozii stoga poistovjećuju Menesa s Narmerom ili s Hor-Ahom, a neki čak s "kraljem Škorpionom", jednim od posljednjih preddinastičkih vladara koji je, izgleda, već pokušavao ujediniti zemlju.

Narmarova paleta

Dolina Inda

- Indska civilizacija počinje u drugoj polovini 4. tisućljeća pr. Kr., s time da se njezina razvijena faza, "kultura Harappe", datira između 2600. i 1900. pr. Kr.
- Britanski arheolog (i popularizator arheoloških istraživanja), Mortimer Wheeler (1890–1976), koji je radio na iskopinama u nalazištu Mohendžo Daru ("Humku mrtvih" na sindskom), smatrao je da je indska civilizacija potekla iz Mezopotamije, ali tu njegovu tezu valja danas primiti s oprezom, neovisno o utvrđenim kontaktima između Sumera i indskoga područja (zemljom Meluhha) u kasnijem razdoblju.
- Uostalom, vidjeli smo da su teze nekih istraživača podrazumijevali upravo suprotnu migraciju – iz Indije prema južnoj Mezopotamiji.
- No skeletni ostaci stanovništva harapskoga kompleksa doista sugeriraju da su seobe utjecale na genezu indske civilizacije

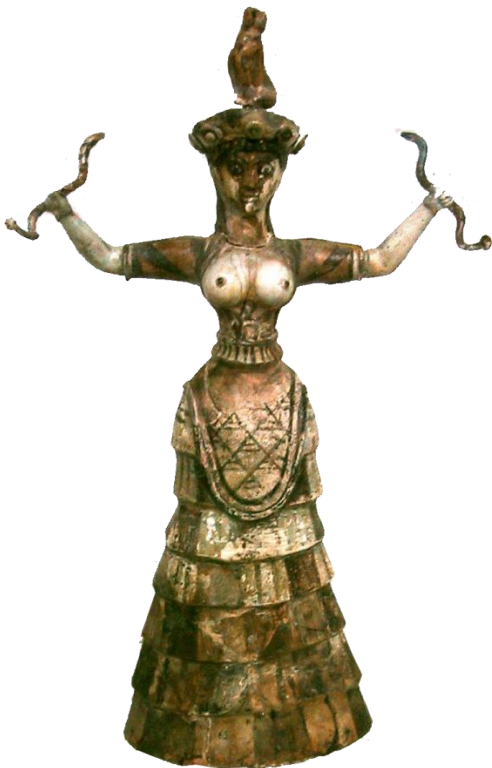
Plesačica iz Mohendžo Dara (oko 4500. pr. Kr.).

- Osim fizičkih tipova s "vedoidno-australoidnim" obilježjima, kakvih ima u današnjoj južnoj Indiji, bilo je visokih dugoglavih ljudi "mediteranskog" i "sjevernog" izgleda, kao i brahicefalnih "alpidnih" tipova, koji su možda stigli iz Beludžistana.
- I nije važno to što su ovakve klasifikacije tipova već više-manje zastarjele – bitno je da postoje naznake o različitosti populacijskih skupina.
- Međutim, zasad nije moguće odrediti ni podrijetlo, ni značenje odnosa između tih raznih skupina, iako je vrlo vjerojatno da je indska civilizacija nastala u kombinaciji vanjskih i indigenih sadržaja.
- Znameniti bronačni kip "plesalice" iz Mohendžo Dara otkriven je 1926. u Mohendžo Daru i datiran je na starost od oko 4500. godine.
- Potkraj svoje karijere, Wheeler je izjavio da mu je taj kip najdraži od svih: "Pogledajte to njezino malo lice balučijskoga izgleda s napučenim usnama i drskim pogledom u očima. Pomislio bih da joj je oko petnaest godine, ne više, ali ona stoji tu sa narukvicama sve do vrha ruke i nema ništa drugo na sebi. Ta je djevojka, zasad, sasvim uvjerena u sebe i u svijet. Nema ništa poput nje, mislim, na svijetu." (v. Gregory Possehl, *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. AltaMira Press, 2002, str. 114).
- Iduće godine (= 1927) bio je pronađen drugi najpoznatiji lik iz Mohendžo Dara – tzv. "kralj-svećenik" (iz kasne faze induske civilizacije).
- Njegove crte lica različite su od mlade "plesalice", koja je toliko impresionirala Wheelera, ali to je tek indicacija o vjerojatnosti susreta raznih populacija, o čemu također govore – kako je bilo rečeno – i skeletni ostaci stanovništva indske civilizacije.

Minojsko-mikenska civilizacija

- Arheolozi su pokušali povezati i minojsku civilizaciju, koja se uoblikovala prijelazu između 3. i 2. tisućljeća pr. Kr., s kulturno naprednim sredinama u Prednjoj Aziji.
- Arthur John Evans (1851–1941), vidio je minojski sklop kao ishod spajanja različitih doseljeničkih kontingenata: neolitskih migranata iz Anatolije, eneolitskih skupina s Balkana i Podunavlja, i doseljenika iz prednastičkog Egipta.

- Evans je smatrao da je ranominojska (i općenito egejska) kultura počela kao lokalni izraz anatolsko-podunavske provincije – ali posljednja skupina, stigavši iz Egipta, navodno je potaknula proces koji je u nastavku doveo do osebujnog sustava kretskih palača.
- Prihvativši u osnovi Evansove argumente, Childe je pisao da su oko 3 tisuće godina pr. Kr. izbjeglice s područja nilske Delte i nove skupine iz sjeverne Sirije prenijele na Kretu tehničke i obrtničke tradicije Egipta i Azije.
- I u radovima drugih autora iz 20. stoljeća možemo naići na vrlo slične formulacije.
- Egipatska teza nije, dakako, prošla bez kritike.
- Toynbee je ponudio zapravo zaobilazno tumačenje, tvrdeći da su Kretu naselili ljudi iz sušom ugroženih afroazijskih zemalja, ali je ipak shvatio minojsku civilizaciju kao izvoran "odgovor" na "izazov" mora.
- Isto tako, u novije su vrijeme Renfrew i znanstvenici tvrdili da je minojska civilizacija niknula zahvaljujući (pomorskoj) trgovini.
- *More, žena, zmije i bikovi* – sve to vrlo zorno podsjeća na teorije Marije Gimbutas (1921– 1994) o staroj Europi, s kontinuitetom prema Anatoliji.

Vjerojatno najpoznatiji izrazi minojske civilizacije: "zmijska boginja" (lijevo), i freske iz Knosa (desno)

- Dakako, osim ribarstva, uzgoj masline i vinove loze možda je postavio temelje minojske kulture, obrada bronce učvrstila je strukturu, a trgovina je sve to oplodila i unaprijedila.
- Tako zamišljen uspon minojske kulture nije u suprotnosti s idejom da ju je pokrenuo nekakav osobito uspješan etnički amalgam, za vrijeme kada su seobe naroda inače bile značajne za područje istočnog Sredozemlja.

- Štoviše, mnogo stoljeća poslije, Homer je u svom opisu "lijepa i mnogoljudna" Krete istaknuo da: "Jezici tu se isprepleću..." (*Odiseja* 19: 175).

Indoeuropska i semitska kretanja

- Na sredozemno-zapadnoazijskom dijelu starosvjetske matrice, nova indoeuropska i semitska kretanja također su ponegdje – tijekom drugoga tisućljeća pr. Kr. – utjecala na razvitak civilizacija.
- Riječ je, doduše, o civilizacijama "druge generacije" (prema Toynbeeovom opisu), i u većini tih primjera došljaci su zapravo *preuzeli i prilagodili* zatečene tradicije.
- To se jasno vidi u kontinuitetu između sumersko-akadske i babilonske kulture, kao i u složenijem odnosu između izrazito ratničke mikenske i, uvjetno rečeno, relativno miroljubive minojske civilizacije.
- Hetitski primjer na prvi je pogled izgledao dukčiji, jer se smatralo da su indigene zajednice Anatolije – kojih je bilo oko desetak – ostale tek na protocivilizacijskom stupnju sve do vremena dolaska Hetita.

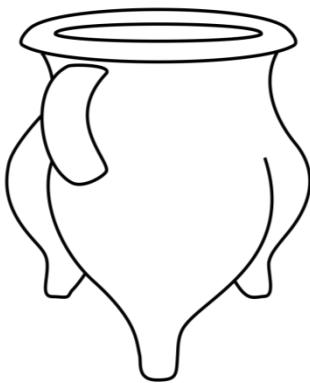
Hetitski ratnik, Muzej anatolijskih civilizacija u Ankari (foto E.H.).

- Ali to je upitno.
- Hetitska povjesnica sačuvala je predaju o bliskoj vezi s anatolskim kraljevstvom (ili poglavištvom) Kuššare, čiji su vladari – Pithana i Anitta – u biti pripremili teren za Labarnu, utemeljitelja hetitskog Starog kraljevstva.
- Među ostalim kontaktima koji su djelovali na Hetite treba još spomenuti utjecaj mezopotamske sredine preko asirskih trgovaca u Kanešu, kao i doprinos hurijske kulture.
- Kao izraz tog nasljeđa, Oliver Gurney (1911–2001) istaknuo je da je hetitski panteon bio hurijskog podrijetla, dok je Sabatino Moscati (1922–1997) zaključio da je odnos između Hurijsaca i Hetita bio nalik onomu između Sumeraca i Babilonaca i Asiraca (ili pak odnosu između grčke i rimske kulture).
- Drugo tisućljeće pr. Kr. i rano 1. tisućljeće, bilo je vrijeme širenja arijskih i iranskih plemena po području od Bliskoga istoka do Himalajskog gorja, i od Podunavlja do granice Kine (to je bila jedna od glavnih tema kolegija "Drevne seobe I.").
- I tada su arijski vladari države Mitanija i dio zapadnih Iranaca (Medijci i Perzijci) uspjeli integrirati i razviti kulturne tekovine protociviliziranih i civiliziranih društava osvojenih krajeva, kao što su to učinili Hetiti u Anatoliji ili Mikenci u Grčkoj.
- No drugdje je (proto)civilizacijski obrazac bio nestalan, slab, ili je proživljavao kakvu temeljitu krizu, pa seobe iz eurazijske stepe usporile su ili čak prekinule, dotadašnji razvojni tok.
- Bit će da je tako nešto poremetilo razvitak predarijskih zajednica u Baktriji i Margijani (tj. u današnjem južnom Turkmenistanu i u istočnim dijelovima iranske visoravni).
- Inače u Indiji je stariji harapski kompleks po svoj prilici propao već prije dolaska Arijsaca, i preostali su samo razmravljeni komadići.
- Ipak, barem u prvim etapama arijskog prodora najvjerojatnije je došlo do miješanja između doseljenika i nekih slojeva starosjedilačkog stanovništva.
- Ali bilo je tu možda više otpora nego stapanja, uz veliku etnokulturnu razliku koja se poslije izrazila u kastinskom sustavu Indije.

- Stoga se može reći da su indoarijske države, koje su nastale do 5. stoljeća pr. Kr. u šumovitom krajoliku između Gange i padina Himalaja, u biti označavale jednu novu izvornu kulturu – i jedan nov civilizacijski tip.
- Preteče i rađanje indoarijskog društva vidimo u svojoj složenosti na stranicama *Mahābhārte*.

Kina

- Nema veće dvojbe o tome da korijeni drevnokineske civilizacije leže prije svega u neolitskoj prajezgri u dolini Žute rijeke.
- Osebnije crte prvih seoskih kultura na tom području *isključuju* pomisao o utjecaju prednjoazijskih žarišta na početak kineskog neolitika (primjerice, umjesto pšenice temeljna je žitarica bila domaće proso, svinje i psi bile su glavne životinje, ne koze i ovce, itd.).
- No postoji mogućnost da su preci neolitskih Kineza ipak stigli izvana, poglavito s juga Kine, i potisnuli pražitelje uz Žutu rijeku.
- Do kraja neolitske kulture Lóngshān (龍山, 3000–2000. pr. Kr.), u srednju Kinu postupno pristižu novine, koje upućuju na moguće zapadne kontakte: pšenica i ječam, goveda i mala rogata stoka, kokoši, konji, konjske zaprege i bojna kola.
- Usporedo se razvila i specijalizacija obrta, ubrzalo se imovinsko raslojavanje, i počeli su se graditi obrambeni zidovi, što potvrđuje sve veću ulogu ratovanja.
- Zatim između kasne kulture Longshan i početka civilizacije Shang (Èrlitóu 二里頭), u vremenu koje odgovara polulegendarnoj dinastiji Xià (夏, izgovor "šia") iz kineske tradicije (2205–1766. pr. Kr. po tradicionalnom datiranju, ali valjda 2070–1600 pr. Kr.), u zemlji se naglo proširuje metalurgija bronce.
- Prema predaji, tada je mitski utemeljitelj dinastije Xia, car Yu ili Yu Veliki (大禹 Dà Yǔ), zaustavio "veliku poplavu", uredio prve vodograde i iskovao devet golemih brončanih kotlova, ili "tronožaca" – budućih simbola dinastičke vlasti.
- Simbolika tih "tronožaca" (kin. *dǐng*, 鼎) odražava zanimljiv spoj utjecaja, koji s jedne strane seže do neolitika, i s druge spaja "političku" važnost metala i osobito bronce, s motivom zajedništva, koji je došao do izražaja u naroda euroazijske stepe.

A

B

A) Posude iz vremena neolitske longšanske kulture, u obliku ili ženskih grudi ili životinjskih vimena (crtež E.H.).

B) "Liuov *dǐng*" iz kasnog razdoblja Shang (Šangajski muzej).

- To se može ovako raščlaniti: 1) *oblik tronošca je neolitski*, sudeći prema primjerima prapovijesnih posuda na tri stalka (često nalik na ženske grudi); 2) *metal govori o vlasti*: za epohu Xia, to nije posve jasno, ali ideogram *shāng* (商) koji je formalno značio i "trgovinu", izvorno je označavao obrednu posudu iz bronce, koja je imala ulogu na svećenim gozbama u povezivanju elite; i 3) "kotlovitost" je skitskosibirski *motiv zajedništva* – što veći kotao, to je veća zajednica koja se oko njega hrani.

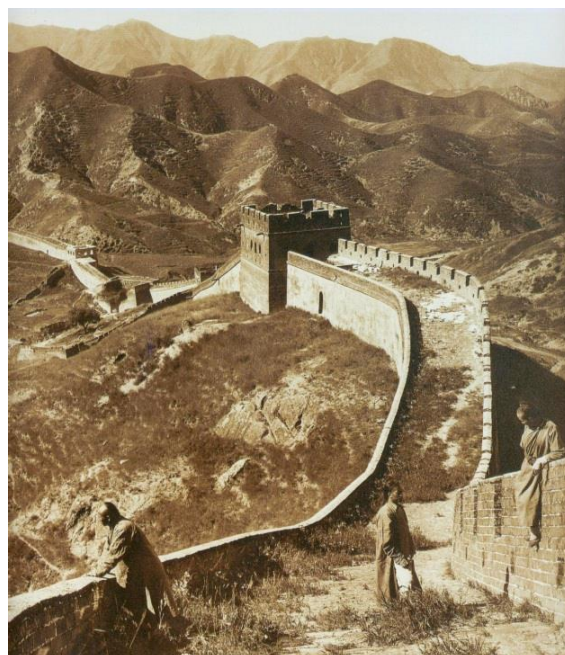
- Starokineski izvori kažu da je Veliki Yu naredio upraviteljima "devet pokrajina" da prikupe svu "bronzu i kovinu" u svojim oblastima, i zatim je od tog metala, pod gorom Jǐng (景), iskovao po jedan kotao za svaku pokrajinu (i kaže se da ih je ukrasio prikazima svih vragova i zloduha na svijetu, kako bi ljudi mogli raspoznati ta opasna bića prilikom svojih putovanja).
- Poslije su kotlovi postali simbolima carske moći, i kao takvi prešli iz dinastije Xia u Yīn (殷) / (Shang), zatim u Zhōu (周, "džu") i u Qín (秦, "ćin") [hrv. pridjevi u nastavku izvode se prema izgovoru].
- No dok su ih ljudi tglili za vrijeme Qina, zazivajući nebo u pomoć, jedan se kotao uskovitlao u visine, poletio do rijeke Sī (泗) i potonuo u njezinim vodama: ni tisuću ronilaca koje je prvi car Qina, Shǐ Huángdì (秦始皇) (259–210 pr. Kr.), poslao u rijeku, nije uspjelo ga izvući – štoviše, uskoro je nestalo i preostalih osam kotlova, a da nitko nije znalo kamo su iščezli.
- I doista, carstvo Qin označit će svojevrsni lom u kineskoj povijesti.
- Priča o kineskim kotlovima bila je zabilježena tek u 3–2. stoljeću pr. Kr., ali je Herodot (484–425. pr. Kr.) još dva-tri stoljeća prije toga zapisao priču o skitskom kralju Arijanti, koji je – poput Velikog Yua – skupio metal (vrhove željeznih strelica) od svih svojih podanika, i napravio golemi kotao da bi navodno po njegovoj veličini doznao koliko na svijetu ima Skita.
- Ta sličnost, upućuje na povezanost Kine sa skitskosibirskim i možda indoeuropskim svijetom, o čemu govori i jedna jezična naznaka: naime, osim riječi *dǐng* u kineskom postoji i drugi naziv za velik lonac, ili kotao – *guō* (鍋).
- Prema rekonstrukciji, starokineski izgovor bio je vjerojatno **kwar*, što je vrlo blisko protoindoeuropskom **k^werus*, "krupna posuda za kuhanje" (v. Mallory i Mair, *The Tarim Mummies*. Thames & Hudson: 2000, 331).
- Kulturna dilema u vezi s razmjerno brzom preobrazbom kasnog kineskog neolitika (katkad poistovjećenog s dinastijom Xia) u civilizaciju Yin ili Shang, dovela je do teze o utjecaju Indoeuropljana (Toharaca ili Iranaca) na taj proces.
- U tom smislu, Edwin Pulleybank (1922–2013) govorio je o stranim ratnicima, vozarima bojnih kola, koji su uspostavili svoju vlast u srednjoj Kini i stopili se s domaćim ljudima; ali razvitak šangovskog društva može se tumačiti i posrednim vezama, preko Sibira ili istočnog Turkestana i (prema nekim indikacijama) do područja Inda i Mezopotamije.
- Osim toga, zbog nedavnih otkrića izvornih brončanodobnih kultura u jugoistočnoj Aziji i na jugu današnje Kine, bilo je prijedloga da su pokretači dinastije Shang stigli ne sa zapada, nego s juga (ili jugoistoka).
- U svakom slučaju ranokineska civilizacija nije se razvijala u osami, i uz širenja ideja i predmeta po Euroaziji bilo je i seoba ljudi.
- Potkraj razdoblja Shang slijedila su nova kretanja, i napokon su sa zapada podrli Zhōu (周, hrv. izgov. "džu"),, koji neki povezuju s tibetoburmanskim življem i neki s narodima Róng (戎, "žon").
- Džuovci su pod vodstvom svoga kralja Wǔ (武) 1046. pr. Kr. porazili vojsku Shanga, nakon čega je posljednji šangovski car, Dìxīn (帝辛) (1075–1046. pr. Kr.), zapalio svoj dvor i počinio samoubojstvo.
- U idućem stoljeću džšovski car Mù (穆) (947–928 pr. Kr.) pokrenuo je nove ratne pohode, protiv plemena Quǎnróng (羌戎) na sjeveroistoku i protiv naroda u zemlji Jiangsu, jugoistočno od središte države Zhou.
- No i džšovska premoć napokon je oslabila, i 771. pr. Kr. Quanrong i zapadni Rong osvojili su džšovski glavni grad, Hào (鎬).
- U tom sukobu poginuo je posljednji car iz starije, "zapadne", dinastije Zhou, i njegov sin Píng (平) (771–719. pr. Kr.) preselio je prijestolnicu na istok u Luòyì (洛邑), i tako osnovao dinastiju "istočnih Zhou".

- U doba "mnogih država" (*lěiguó*, 纒國) koje je slijedilo, od 8. do 5. stoljeća pr. Kr. (poznato i kao doba "proljeća i jeseni", *chūnqiū*, 春秋), a osobito u doba "zaraćenih država" (*zhànguó*, 戰國) od 5. do kraja 3. stoljeća pr. Kr., vanjski "barbari" redovito su ulazili u Kinu, dok su istodobno rubne kineske oblasti, etnički često raznolike, uzastopno nametale svoje hegemonije.
- Među vanjskim napadačima na kraju su prednjačili stepski ratnici Xiōngnú (匈奴).
- Međutim, od 230. pr. Kr. vladar Yíng Zhèng (嬴政, 259–210. pr. Kr.) iz države Qín počeo je širiti svoju vlast, i do 221. pr. Kr. ujedinio je gotovo svu Kinu, te uzeo naslov Shǐ Huángdì (始皇), "prvi car" (dosl. "prvi nebesko-božanski vladar").
- Njegov vojskovođa Méng Tián (蒙恬) protjerao je i Xiongnu iz Ordosa 214. pr. Kr.
- I uz sjevernu granicu zemlje ljudi Shi Huangdija dogradili su postojeće obrambene bedene, i tako stvorili Dugi zid, koji je donekle podsjećao na mnogo kasniji Veliki zid (na kineskom je ime isto: *cháng chéng*, 長城, "dugi zid").

Kineski zid

Netočne su popularne tvrdnje da je u doba Qina nastao i kineski Veliki zid, koji će izvan same Kine poprimiti mitske značajke. Kineski zid često je opisan na Zapadu kao vrlo drevna građevina, jedno od "svjetskih čuda", kao i simbol jedinstva, ali i zatvorenosti klasične kineske civilizacije prema drugim narodima. Ali takve su tvrdnje neodržive. Veliki zid se gradio u dugom razdoblju, i današnji njegov izgled potječe iz 15–16. stoljeća, iz vremena dinastije Míng (明). Što se tiče ranijih zidova, premda se oko Dugog zida Shi Huangdija doista razvio simbolička legenda, bila je to priča o mučnom radu za vladara-tiranina, a ne o stvaranju narodnog jedinstva.

Veliki kineski zid (foto: Herbert Ponting, 1907)

- Zanimljivo je kako su Kinezi sebe nazivali u prošlim vremenima: 1) u doba Shanga, identifikacija je bila s "velikim gradom Shang", ali već u doba Zhou kineski autoetnonim bio je Xia, prema prvoj mitskoj dinastiji; 2) nakon pada Zhoua, Činovci su uveli novu oznaku "crnoglavci"; 3) poslije, u doba dinastije Han, Kinezi su rabili etnonim Qin – i to je ime preko latinskoga (uz sanskrtsko i perzijsko posredovanje) ušlo u većinu europskih jezika; 4) danas se glavni narod Kine naziva Han, ali prihvatili su taj naziv tek nakon propasti dinastije Han, a u međuvremenu imena tipa "Kitaj", "Cathay" itd. ušli u neke europske jezike, prema srednjovjekovnom tunguškom narodu Kidana, koji je jedno vrijeme vladao Kinom.
- Inače, što se tiče imena "crnoglavci" (*qiánshǒu*, 黔首), koji po značenju odgovara sumerskom samonazivu, treba reći da je u Kini postojala stara predaja o oprečju između domaćih tamnokosnih ljudi i "riđokosnih đavola" (*hóng máo guǐ*, 红毛鬼).
- Potonji su ulazili u skupinu zapadnih "barbara", koji su možda sudjelovali također u nastanku naroda Zhou.
- Shi Huangdi je zacijelo htio naglasiti razliku prema vremenu Zhou, pa je stoga uveo novi službeni etnonim, međutim iz kineskih ljetopisa proizlazi da su i Činovci imali moguće "barbarsko" ili "polubarbarsko" podrijetlo.

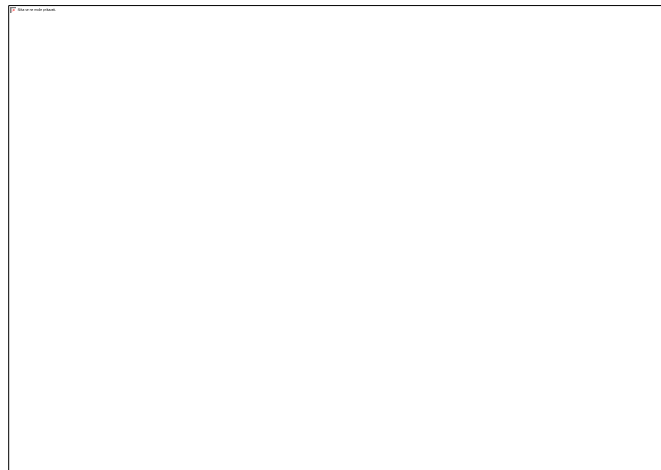
- Ruski znanstvenici Bruk, Čeboksarov i Krjukov povukli su zgodnu paralelu između uloge Činovaca u završnoj fazi "zaraćenih država" i uloge Makedonaca u doba krize grčkih polisa: u oba slučaja, vanjski ili periferni "polubarbarski" narodi uspjeli su ujediniti i proširiti razvijenije kulturne oblasti.

Amerika

- U vezi s mogućim utjecajem migracija na razvitak prvih američkih civilizacija, treba prvo reći da je odavno bilo raznih spekulacija o dodirima s drugim kontinentima.
- Međutim, preduvjeti za civilizaciju (razvijena zemljoradnja, stupnjevita poglavišta i pomak prema sjedilačkom životu) postojano su se razvijali u dijelovima Americi u kojima su nastale prve američke civilizacije već tijekom tisućljeća.
- I premda ostaje uvijek *teorijski* moguće da su neke prekomorske skupine zalutale u ta ključna područja Amerike za vrijeme tih procesa, "predcivilizacijski" američki neolitik – po vrstama bilja (kukuruz, grah i raznoliko povrće), po malobrojnosti domaće stoke (osim kamelida u Andama), i po svom ukupnom materijalnom inventaru – ne pokazuje baš neke uvjerljive naznake o vanjskim utjecajima.
- Pa ipak, neke takve naznake treba spomenuti:

A) Preko Tihoga oceana

- Nema nikakve dvojbe da je Amerika nekada bila povezana s Azijom, i bez obzira na neke novije teorije (poput "solitrejske teorije" Bradleyja i Stanforda), općenito je prihvaćeno gledište da je Novi svijet bio naseljen iz Azije.
- No bilo je to još u gornjem paleolitiku, što će reći davno prije vremena neposredno do nastanka prvih američkih civilizacija.
- I te prve američke civilizacije nisu nastale oko berinškoga prostora, gdje je Amerika najbliža Aziji, nego u područjima odvojenim od Azije golemim Tihim oceanom.
- Pa ipak, godine 1947. norveški etnolog Thor Heyerdahl (1914–2002) i njegova ekipa krenuli su na spavi "Kon Tiki" u pustolovnu plovidbu od obale Perua do Polinezije, da bi dokazali mogućnost prijelaza preko Tihoga oceana u plovilima kakva su (prema opisima španjolskih konkvistadora) posjedovali Inke.
- Dok je Heyerdahl još 1937–1938. boravio sa svojom prvom ženom na markeškom otoku Fatuhivi u Francuskoj Polineziji, "starac" Tei Tetua, navodno zadnji pripadnik jednog već izumrlog plemena na otoku ispričao mu je predaju o Tikiju, provodnika njegovih predaka s istoka.
- Heyerdahl je ubrzo pomislio na moguću vezu s Peruom.
- Međutim, pokušao je spojiti tu shemu s tadašnjim tumačenjima predinkanske prošlosti Anda, i štoviše sa sudbinom jedne skupine "bijelih" ljudi.
- Napisao je u svojoj knjizi o ekspediciji:

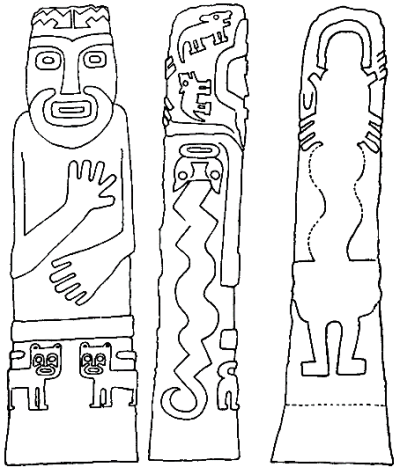

Splav "Kon-Tiki", 1947 (foto: NASA)

"Sjedio sam i čitao legende Inka o kralju sunca Virakoči, vrhovnom poglavici iščezlog bijelog naroda u Peruu. Evo što sam pročitao: / 'Virakoča je ime, koje su mu dali Inke (Kečue), pa je prema tome iz novijeg doba. Prvobitno ime boga sunca Virakoče bijaše Kon-Tiki, što znači Tiki-Sunce ili Tiki-Oganj. Čini se, da se to ime češće upotrebljavalo u Peruu u staro doba. Kon-Tiki bijaše vrhovni svećenik i bog sunca, legendarni bijeli čovjek Inka, koji je ostavio divovske ruševine na obalama jezera

Titikaka. Legenda kazuje, da je tajanstvene bradate ljude napao poglavica po imenu Kari, koji je došao iz dolina Coquimba. U bici na jednom otoku jezera Titikaka pobili su bijelu rasu; spasio se samo Kon-Tiki sa svojim najbližim drugovima. Kasnije se spustio na obalu Tihog oceana, a odatle se onda otisnuo preko mora prema zapadu" (v. *Ekspedicija Kon-Tiki. Na splavi preko Tihog oceana*. Split: Slobodna Dalmacije, 2005).

- Heyerdahl je bio uvjeren da je pronašao potvrdu za tezu o dolasku Polinezijaca iz Perua, ali ne samo to: zamisao o "bradatim" bijelcima imala je šire implikacije, jer bi zbog europoidnog izgleda ti vrhovni vođe peruanskih ili drugih američkih kultura i sami bili potomci doseljenika koji su u davnini valjda stigli s druge strane Atlantika!

Lijevo: "bradati monolit" (izvor: W.C. Bennett, "Excavations at Tiahuanaca", *Anthropological Papers*, sv. XXXIV., dio III., New York: American Museum of Natural History, 1934, str. 441); desno: lice Kon-Tikija, motiv iz Heyerdahlovog dokumentarca (1950).

- Wendell Clark Bennett (1905–1953), američki antropolog i arheolog koji je provodio istraživanja u nalazištu Tiwanaku uz jezero Titicaca, objavio je sredinom 1930-ih crtež pronađenog kamenog kipa, koji je dobio naziv "bradati monolit" (španj. *Monolito barbado*).
- Heyerdahl je smatrao da je riječ zacijelo o prikazu Kon-Tikija.

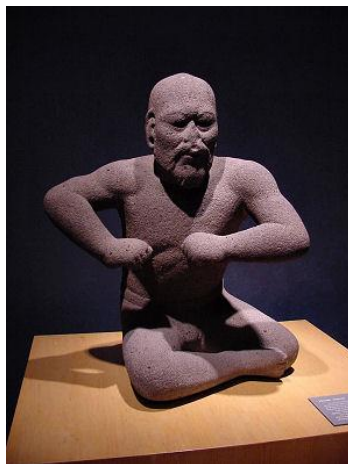
- Erik Hesselberg (1914–1972), jedan od članova ekspedicije, prema Heyerdahlovom napatku, nacrtao je lice kipa na jedru splavi, i isti se lik poslije koristio kao motiv u dokumentarcu o plovidbi.
- Dokumentarni film o plovidbi Kon-Tikiju, prikazan prvi put 1950. i nagrađen u SAD-u 1951. kao najbolji dokumentarac – završava Heyerdahlovim zaključkom:

Uspješna provedba ekspedicije Kon-Tikija ne potvrđuje po sebi valjanost moje teorije o rasnoj migraciji. To što potvrđuje jest da su polinezijski otoci na dohvat prapovijesnih plovila iz Perua, i da je primitivni čovjek mogao poduzeti beskrajna putovanja preko oceana. Odlučujući čimbenik nije udaljenost, nego vjetar i struja koji se kreću u istom pravcu iz dana u dan, kroz svu godinu. Trgovinski vjetrovi i ekvatorske struje učinci su okretanja Zemlje i ostali su nepromijenjeni tijekom čitave ljudske povijesti.

- Zamisao da su Polineziju mogli naseliti južni Amerikanci, bila je suprotna tezi o mogućem utjecaju azijskih (ili čak oceanskih) kultura na nastanak američkih civilizacija.
- Međutim, Heyerdahlov uspješni prijelaz preko Tihoga oceana, u rudimentarnom plovilu, utjecao je na druge teorije.
- U tom smislu, 1950-ih godina ekvadorski arheolog Emilio Estrada Icaza (1916–1961) iznio je hipotezu o mogućoj prekomorskoj svezi između kulture Valdivije (3500–1800 pr. Kr.) u primorju Ekvadora, koju je on prvi otkrio, i džomonske kulture na Japanu.
- Estrada nije uspio do kraja razraditi svoje ideje – jer je naglo umro, ali je prije smrti pozvao u Ekvador bračni par Betty Jane Meggers (1921–2012) i Clifforda Evansa (1920–1981), američke arheologe koji su poslije potvrdili da su lončarske tehnike i ukrasi iz valdivijske kulture doista nalik na istovremene primjere iz džomonske kulture.

- Štoviše, dok džōmonska kultura kontinuirala od 10.000 pr. Kr., valdivijska se navodno pojavljuju naglo, pa su zato Meggersova i Evans zaključili da su ribari s Japanskoga otočja nekako vjerojatno zalutali do južnoameričke obale.
- Potkraj 1970-ih jedan je američki arheolog ovako sažeo argumente iz Meggersove i Evansove razrade valdivijsko-džōmonske hipoteze:

"Valdivijsko lončarstvo najstarije je lončarsko u Novom svijetu... najranije... valdivijsko lončarstvo, Valdivia A, nema novosvjetske prototipove bez obzira na svoju razmjerno sofisticiranu izradu; ranovaldivijska i srednjodžōmonska kultura približno su istodobne; srednjodžōmonska kultura pruža prototipove za valdivijsko lončarstvo na temelju usporedbene analize kategorija ukrasa i oblika; i srednjodžōmonska i ranovaldivijska bile su ribarske kulture; protuekvatorijalna struja, koja teče istočno odmah sjeverno od ekvatora vodi izravno do sjeverne obale Ekvadora; džōmonski ribari, u otvorenom čamcu bez pogona, koje je oluja odnijela na otvoreno more, mogli su doplutati do Novoga svijeta; zapadna izbočina obale Ekvadora čini je predvidljivim mjestom dohvata kopna; sličnosti u djelatnosti za proživljavanje olakšale bi jednoj skupini ribara da prihvati drugu; više je vjerojatno da su se očuvali lončarski dokazi, nego manje trajne materijalne i bihaviorijalne manifestacije kulturnih pozajmljivanja; neto učinak [bio bi] uvođenje koncepta lončarstva u Novi svijet iz Staroga [svijeta]" (Richard E. Daggett, "The Life Cycle of an Idea: Transpacific Voyages and American Archaeology", *Journal of the Virgin Islands Archaeological Society*, br. 6, 1978, str. 16-17).
- Međutim, isti je autor (Richard E. Daggett) iznio i kritike protiv te interpretacije.
- Kao prvo, pokazalo se da valdivijsko lončarstvo nije najstarije u Americi, odnosno da primjerci, koje su Meggers, Evans i Estrada označili kao Valdivia A i datirali u rasponu od 4620 ± 140 PD do 4100 ± 140 PD nisu bili najstariji ni u valdivijskom sklopu.
- Predvaldivijski nalazi, iz lokacije San Pedro, bili su stariji – i nisu pokazivali sličnosti s lončarstvom džōmonske kulture.
- Dakle, otpala je zamisao da se lončarstvo iznenada pojavilo u Americi, u doba koje odgovara srednjem džōmonskom razdoblju na Japanu.
- Ali čini se da je najveću sumnju u džōmonsko-valdivijsku hipotezu izazvalo to što za vrijeme džōmonske kulture žitelji Japana nisu imali plovila prikladna za tako daleke morske putove – nego tek male drvene čunove ili čamce.
- Osim spomenute teorije, bilo je pokušaja povezivanja područja na kojem su nastale prve američke civilizacije s drevnom Kinom.

Lijevo: Olmečka maska od žada (10–6. st. pr. Kr.), na temelju koje je arheolog Gordon Frederick Ekholm (1909-1987) predložio tezu o podrijetlu olmečke umjetnosti iz brončanodobne Kine; desno "olmečki hrvač" (foto: George and Audrey DeLange)

- Neke naznake o mogućnosti ranih dodira između Kine i područja američkih civilizacija bile su, primjerice:

Obrada žada i neke druge crte u meksičkoj kulturi Olmeka (1250–900. pr. Kr.), koje su podsjećale na preteče iz šangovske Kine – ali kako je naglasio Vadim Masson, nije jasno zašto Olmeci nisu iz Kine također uvele kola i metalurgiju.
- Zatim u Južnoj Americi:

Monumentalne zgrade na tihooceanskoj obali Perua također su podsjećale neke istraživače na dostignuća šangovske Kine, ali u ovom slučaju američki su primjeri

Napokon, spominju se i *unjetnički motivi* iz prvog tisućljeća pr. Kr. iz peruanske kulture Chavín, koji imaju sličnost s kineskim broncama iz vremena Shanga i Zhoua.

- Kao u tihooceanskom primjeru, opet je Heyerdahl bio taj koji je dokazao "tehnološku" mogućnost plovidbe također preko Atlantika u vremenu ranih civilizacija – tim više s obzirom na njegove teze o bradatim bijelcima u Americi.
- Dobro su poznati njegovi pokušaji da u brodovima od papirusa "Ra" i "Ra II." potvrdi tezu da su drevni Egipćani bili *kadri* prepliviti Atlantik i možda prenijeti u zemlje Mezoamerike običaj gradnje piramida.
- Ali gradnja piramida nije nešto neobično za ljudski um, tako da bi bio potreban vanjski utjecaj – jer u krajnoj liniji riječ je o umjetnim brdima, i pritom treba uzeti u obzir i to da su mezoameričke i egipatske piramide imale *drukčije funkcije*.
- Inače, Heyerdahla i druge pobornike transatlantske teorije zaintrigirala je jedan lik na olmečkoj steli, kojemu su arheolozi, zbog brade i duga nosa, dali ime "ujak Sam".
- Prikaz je navodno pobudio dojmove o semitskoj (sic!) fizionomiji, pa se pomislilo da je riječ o feničkom mornaru.
- Dakako, nakon otkrića Amerike pojavile su se razne tvrdnje o utjecaju starosvjetskih naroda na početak tamošnjih civilizacija.
- Svojedobno je i korčulanski dominikanac Vicko Palatin (1508–1571), poznat, između ostaloga, kao pomorski teoretičar, kartograf i povjesničar, tvrdio da su Kartažani, ili općenito Feničani, preplivili Atlantik.
- Ta teza dugo je trajala, i primjerice 11. 9. 1872. Viskont de Sapucahy (Cândido José de Araújo Viana, 1793–1875), tada zamjenik predsjedatelja brazilskog Povijesno-zemljopisnog instituta u Rio de Janeiru, primio je pismo od nadzornika plantaže Joaquim Alves da Costa (1858–1881), u kojem je potonji rekao da su njegovi robovi "uz obalu Parahiba [= države Paraíba, na kraju zapadnog hrpta Brazila]" otkrili četiri fragmenta kamena, s natpisom koje je njegov sin zabilježio.
- Ladislau de Souza Mello Netto (1838–1894), botaničar i tada privremeni ravnatelj brazilskog Nacionalnog muzeja, koji je poznavao semitski, poslije je dobio prijepis i ubrzo zaključilo da je natpis bio na feničkom.
- No većina je znanstvenika smatrala da je riječ o krivotvorini – i neki su komentatori pretpostavili čak da su natpis izmislili brazilski masoni.
- To da su fragmenti kamena bili izgubljeni, svakako je bilo problematično!
- Pa ipak, na kraju 1960-ih američki semitolog Cyrus Herzl Gordon (1908–2001) opet je proučio prijepis i zaključio da je tekst izvoran.

Lijevo: natpis prema rekonstrukciji skice sina Alves da Coste, koji je Gordon poslije objavio (*Orientalia*, 37, 1968, str. 77).

- Prema Gordonu, glasio je ovako:

Mi smo kanaanski Sidonci iz grada Kralja trgovine. Pošli smo na daleku obalu, u zemlju brda. Žrtvovali smo mladiće nebeskim bogovima i božicama u devetnaestoj godini našeg moćnog kralja Hurama i krenuli u Esjon-Geber na Crvenom mora. Putovali smo u deset brodova i bili smo na moru, zajedno, preko dvije godine oko Hama (Afrike). Onda nas je Baalova ruka razdvojila i nismo više bili s našim sudrugovima. Tu smo došli, dvanaest muškaraca i tri žene, do Nove obale. Jesam li ja, admiral, čovjek koji bi utekao? Ne! Neka nam bogovi i božice dobro pogodeju.

- Ime kralja odnosilo bi se navodno na Hurama III., koji je vladao od 554. do 533. pr. Kr. u Tiru.
- Unatoč Gordonovom uvjerenju, do danas prevladava prijašnje mišljenje da je i dalje riječ o nekoj vrstoj podvale, iako nije jasno zbog čega.
- Feničani su i prije često bili označeni kao prenositelji civilizacije – i s tim u vezi vrijedi spomenuti tezu koju je još u 19. stoljeću iznio engleski istraživač i arheolog James Theodore Bent (1852–1897) o ulozi Feničana – ili barem Arapa – u izgradnji Velikog Zimbabvea u Africi.
- Njemački arheolog Karl Gottlieb Mauch (1837–1875), koji je i prvi opširnije istražio ruševine Velikog Zimbabvea bio je skloniji ih povezati s kraljicom od Sabe i prijenosom graditeljskih tehnika iz njezine palače u Jeruzalemu za vrijeme kralja Salomona.
- Bilo je to u skladu s tadašnjim europskim razmišljanjima da sami Afrikanci nisu mogli stvoriti takve građevine – međutim, zanimljivo je da se u američkom slučaju, već u 19. stoljeću, pojavila hipoteza o Afrikancima kao tvorcima civilizacija.
- Tu je zamisao prvi iznio meksički antikvar José Melgar y Serrano iz Veracruz, nakon što je 1869. godine otkrio golemu glavu u mjestu Hueyapan (danas Tres Zapotes), s crtama lica koje su ga podsjećale na crnačku (tj. "etiopsku") fizionomiju.
- No prvu znanstvenu obradu tih "olmečkih" glava (kako su bile nazvane) proveo je tek mnogo poslije američki etnolog i arheolog Matthew Williams Stirling (1896–1975).

Lijevo: crtež iz 1869. iz rada u kojem je Melgar y Serrano predstavio svoj nalaz javnosti; desno: Olmečka glava (San Lorenzo)

- Zamisao o mogućem afričkom podrijetlu mezoameričke civilizacije zadržala se duže vrijeme, i na kraju je bilo i pokušaja povezivanja tih tobožnjih afričkih prijenosnika kulture konkretno s pripadnicima naroda Mandé iz zapadne Afrike.
- Potonju su tezu zastupali gvajansko-britanski povjesničar, jezičar i antropolog Ivan van Sertima (1935–2009) i njegov mlađi američki kolega Clyde Ahmad Winters.
- Inače Van Sertima i Winters zagovarali su različite "afrocentričke" teorije o podrijetlu različitih civilizacija.
- S druge (europoidne) strane, ostaje priča o Quetzalcóatl u *ljudskom obliju*, tj. kao bradat i svjetloput bog vjetera i istoka, koji je prema toltečko-astečkom mitu predao ljudima znanje o obrtu, metalurgiji i pismu.
- Kako je poznato, ime "Quetzalcóatl" znači na nauanskom "pernata zmija", i sudeći prema prikazima zmija (ili zmajeva) na spomenicima još iz olmečkoga razdoblja riječ je o dugoj tradiciji u Mezoamerici.

- Dakako, rudimentarne zmijolike forme s krestama (možda) od perja bile su nacrtane na stjenama u spiljama Juxtlahuaca, u državi Guerrero na jugozapadu Meksika, ali budući da njihovo trenutačno datiranje pokriva velik raspon od 1200. do 400. pr. Kr., teško ih je povezati s nastankom kulta "pernate zmije".
- Uzevši to u obzir, zasad se i dalje tvrdi da je zmijski lik na olmečkoj steli 19 iz La Vente, iz vremena oko 900. pr. Kr., *prva pronađena reprezentacija* (barem prethodnika) Quetzalcóatla.
- Kult Quetzalcóatla se dalje razvijao, i negdje od 300. pr. Kr. – i zapravo sve do 900. n.e. – gradila se golema piramida u gradu Cholula, koje će biti posvećena upravo Quetzalcóatlu.
- Riječ je o najvećoj piramidi i najvećoj drevnoj monumentalnoj zgradi na svijetu, premda je teško reći točno kada je bila posvećena "pernatoj zmiji".

Velika piramida u Choluli

- U međuvremenu, u 1–2. stoljeću n.e. (vjerojatno nakon dovršenja glasovite piramide Sunca), bila je izgrađena piramida (ili hram) Quetzalcóatla u Teotihuacánu, s mnoštvom glava božanstva nalik na orijentalne zmajevе (što je bila naznačeno).
- No do vremena Tolteka i poslije Asteka nešto se bitno promijenilo u shvaćanju lika Quetzalcóatla, i jamačno je on tada poprimio svoje ljudsko – i uvjetno rečeno također "europoidno" obličje.
- Jezgra priče, u astečkoj verziji koju su zabilježili Španjolci opisuje zbivanja u doba razvitka toltečkog središta Tule (Tollán, Tullan), koju su između 750. i 950. n.e. naselile dvije skupine: zaostali Čičimeki ("ljudi psi") sa sjeverozapadne granice i izbjeglice Nonoalca iz razvijenih, ali ratujućih država na jugu.
- Na kraju je izbio sukob između blagoga vladara Topiltzina, koga se poistovjećuje baš s Quetzalcóatlom, i okrutnog boga Tezcatlipoca, tražitelja ljudskih žrtava.
- Poražen, Topiltzin-Quetzalcóatl napustio je Tulu – otišao je do obale Meksičkog zaljeva, gdje je izgorio, pretvorivši se u zvijezdu Danicu.
- Vjeruje se da ta priča nekako odražava događaje, seobe i etnička suparništva u doba Tolteka, te da je Topiltzin bio stvarna osoba koja je vladala u 10. ili 12. stoljeću n.e.
- Epizoda o odlasku do obale mora ima važnu paralelu u majanskoj priči o Kukulcánu, koji je 987. n.e. osvojio Yucatán i zavladao u gradu Chichén-Itzá.
- Ime Kukulcán doslovan je majanski prijevod imena "pernata zmija", a arheologija potvrđuje da je u 10. stoljeću neka toltečka skupina vjerojatno stigla među Maje i preuzela vlast.
- Asteci su prisvojili toltečku legendu o Quetzalcóatlu nekoliko stoljeća poslije ovih događaja, i u iščekivanju njegova povratka, postavili straže uz obalu mora, u očekivanju povratka božanstva.
- I povijesnom slučajnošću, više-manje za vrijeme kad se Quetzalcóatl trebao vratiti (prema predaji), u Meksiko je stigao Cortés sa svojim osvajačima (1519), što je tobože zbunilo i potkopalo otpor Asteka,

te paradoksalno – s obzirom na pozitivnu kulturnu ulogu Quetzalcóatla – ubrzalo slom mezoameričke civilizacije.

- Doduše, neki današnji istraživači tvrde da je taj često spomenut zaključak netočan, i da Asteci zapravo nisu pobrkali Cortésa s božanstvom, nego da su takvo tumačenje stvorili sami Španjolci.

Zaključak o prekomorskim utjecajima na američke civilizacije

- Sve u svemu, dopustivši čak i mogućnost povremenih i rijetkih veza između Eurazije i Amerike, ipak američke civilizacije bile su toliko osebujne da ih moramo smatrati spontanim tvorevinama naprednih neolitskih zajednica u samoj Americi.
- Američke civilizacije pokazale su vlastitu inventivnost u proizvodnji hrane (sistem *chinámpa* u Meksiku), u urbanizmu (kompleksi Teotihuacána i Tenochtitlána), i u komunikacijama (cestovna mreža i sistem tekliča u Inka).
- Umjetnički stilovi imali su stanovite podudarnosti sa starosvjetskima, ali je u cjelini prevladavala izrazitija geometričnost, u kojoj su linije i oštri uglovi potisnuli obline.
- No najveći "kulturni" odraz odvojenosti od ostalog svijeta leži u tehnologiji, koja je (ne samo u metalurgiji i odsutnosti kolnog prijevoza) zaostajala za Azijom i Europom.
- Zato su se i najrazvijeniji Amerikanci i dalje nalazili u biti na primarnom stupnju civilizacije, dok je Europa, recimo, već bila na pragu moderne ere.
- U tom smislu, Stuart Fiedel je opisao carstvo Inka zapravo kao golemo poglavištvo.
- Treba uzeti u obzir i neke biološke indikacije koje ukazuju na dugu odvojenost jedne i druge Amerike od ostalog svijeta – prije svega, nakon prvih dodira s Europljanima, indigeno stanovništvo Amerike uvelike je stradalo od najobičnijih starosvjetskih bolesti, jer je duga populacijska izolacija oslabila razvitak imuniteta.
- Napokon, što se tiče teorije o afričkim utjecajima na nastanak američkih civilizacija, analize DNK gotovo su isključile tu mogućnost.
- S druge strane – u samoj Americi – ima indikacije o utjecajima migracijskih veza na razvitak civiliziranih društava.
- Olmečka kultura i kulturni sklop Chavína/Tiwanakua predstavljali su dva temeljna difuzijska žarišta za idući razvitak civilizacijskih središta u Mezoamerici, odnosno u Andama.

Mezoamike: od Olmeka do Asteka

- Na Olmeke smo se već osvrnuli ali sada treba ih razmotriti ne u odnosu na različite prekomorske teorije, nego zasebno.
- Naziv "Olmek" (na nauanskom *olmecatl*, množ. *olmeca*) znači doslovce "ljudi zemlje gume/kaučukovca".
- Tim starim astečkim imenom za stanovnike nizina uz Meksičkih zaljev (u današnjim pokrajinama Veracruz i Tabasco), godine 1929. američki je arheolog Marshall Howard Saville (1867–1935) označio nositelje drevne kulture koju je svojedobno istraživao na tom području.
- O izvornoj etničkoj pripadnosti samih Olmeka ne znamo mnogo, ali je bilo prijedloga o vezi ili s protomajanskim populacijama ili s narodima mihe-sokijskih jezika, koji se danas govore na jugu Meksika (u državama Tabasko, Oahaca, Chiapas i Veracruz).
- Olmečka kultura uvelike je poistovjećena s tzv. "predklasičnim", odnosno "formativnim" razdobljem mezoameričkih kultura (2000. pr. Kr. do 200. n.e.), tijekom kojega će nastati i protomajanske (i rane majanske) formacije, a napokon i početna kultura Teotihuacána.
- U svakom slučaju, kultura Olmeka oblikovala se najkasnije do 1400. pr. Kr., i poznata je najviše po četiri glavna lokaliteta: San Lorenzo (napušten oko 950. pr. Kr.), La Venta (oko 1000–400. pr. Kr.), Tres Zapotes (koji je nastavio svoj razvitak i kroz epi- ili postolmečku fazu, možda do 900. n.e.), i razmjerno kasno nalazište Laguna de los Cerros (oko 250–900 n.e.).

- Smatra se da je olmečka kultura dostigla razvojnu razinu *preddržavnog poglavišta*, premda je njezin epilog vjerojatno već dostignuo granicu civiliziranoga društva.
- Inače, prema nekim pokazateljima, preci Olmeka možda su se spustili u nizinske krajeve iz obližnjeg gorja Tuxtla.
- Olmečki utjecaj proširio se napokon sve do Gvatemale, ali za nas je još važnija prisutnost *jasnih olmečkih tragova* – koji se mogu tumačiti kao znak seoba i/ili kao odraz razgranate trgovine – u izvornim kulturnim prostorima triju glavnih mezoameričkih civilizacija iz "klasičnog" razdoblja (200–900 n.e.): tj. u području srednjomeksičke zavale – gdje se razvio Teotihuacán, među Zapotecima oko Monte Albána (u pokrajini Oaxaca), a osobito u razvijenim središtima Maja.

San Martin u gorju Tuxtla

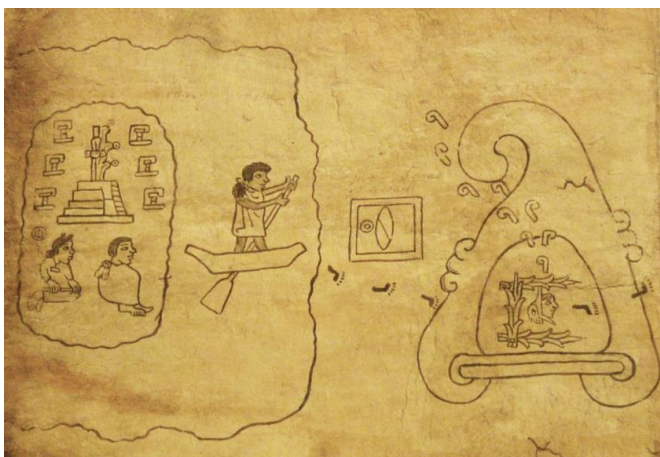

- Zatim u prvim stoljećima n.e. vodeću kulturno-civilizacijsku ulogu u Mezoamerici preuzelo je carstvo Teotihuacána – i tada se njegov utjecaj osjetio diljem Meksika: u Monte Albánu, u zemlji Maja, sve do današnjeg Beliza.
- U južnomajanskom nalazištu Kaminaljuyú u planinskom dijelu Gvatemale, od 400–550. n.e. pojavljuje

se izraziti teotihuakanski utjecaji, tako da predstavlja da je taj lokalitet ili odigrao važnu važnu ulogu u prijenosu kulture iz srednjomeksičke zavale, ili da se u njemu uspostavila neka teotihuakanska kolonija.

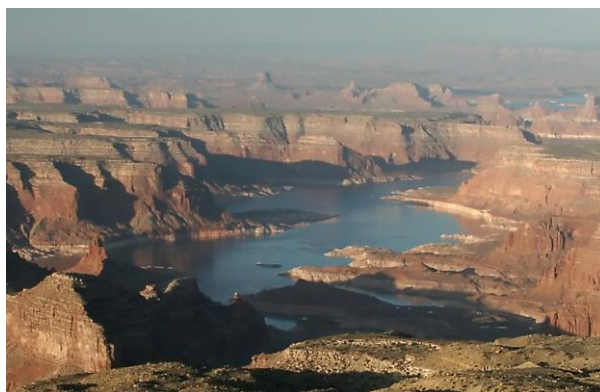

- S druge strane, u samom Teotihuacánu nastala je četvrt zapotečkih doseljenika.
- Ali kada je u 7. stoljeću Teotihuacán oslabio, i potom naglo propao oko 750. n.e., u središnja područja Meksika prodrle su razne migracijske skupine, i među njima i dio "barbarskih" Čičimeka (*Chīchīmēcah*) sa sjevera.
- To je bio uvod u "postklasičnu" faze mezoameričke povijesti, koja je prema općoj shemi trajala više-manje od 900. godine n.e. sve do vremena španjolskog osvajanja.
- Poslije su prvo Toleci, narod mješovitog podrijetla, uspostavili svoju prevlast.
- U daljnjem slijedu toltečki ratnici znatno su utjecali na društvo "postklasičnih" Maja, i to do 12. stoljeća kada je stabilnost ponovno popustila.
- Premda je toltečka civilizacija bila uglavnom usredotočena na području Meksičke zavale, njezini utjecaji prodirali su daleko, i to kako je bilo rečeno, sve do zemalja Maja.
- U tom pogledu, jedan od posrednih pokazatelja toltečkog utjecaja su figure čovjeka u poluležećem položaju koji drži posudu na trbuhu, koje su poznate pod majanskim imenom *chac mo'ol* ili *chac m'ol* (dosl. "crveni jaguar" ili "veliki jaguar").
- Oko godine 1168. (prema povijesnim rekonstrukcijama) prijestolnica Tolteka, Tula (izv. Tullan, "mjesto trstike"), nestala je u požaru.
- U iduća dva stoljeća u središnjem Meksiku izredalo se preko pedesetak država, čiji su vladari pretendirali na toltečko podrijetlo i nasljedstvo, dok su istodobno skupine Čičimeka ponovno nadirale sa sjevera.

Boturinijev kodeks (16. stoljeće), "Odlazak iz Aztlana".

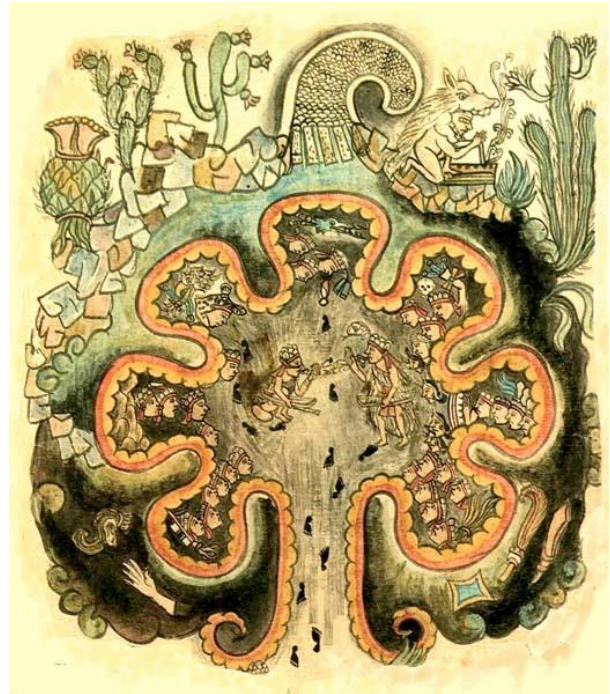
- Među posljednjima u sklopu Čičimeka stigli su i Aztēka', dosl. "ljudi iz Aztlāna", tj. Asteci, koji su se tada zvali Tēnochca, Tenočov narod, prema imenu njihova vođe Tenoča (1299 –1363) – i koji će se poslije nazvati Mexíca (< Mēxihcah).
- Astečku seobu iz Aztlāna opisuju čak tri glavna izvora: 1) Boturinijev kodeks (poznat i kao "Strip o seobi", *La Tira de la Peregrinación*), koji je nacrtao anonimni astečki autor između 1530. i 1541., 2) Aubinov kodeks, iz razdoblja između 1576. i 1607., i 3) Tellierov-reimski kodeks (lat. *Codex Telleriano-Remensis*) iz kasnog 17. stoljeća.
- Inače u svom ljetopisu astečkoga carstva iz 1598. (*Crónica Mexicayotl*), Fernando Alvarado Tezozómoc, podrijetlom iz astečkoga plemstva, tvrdio je da ime Aztlān znači "mjesto Ždralova" – međutim danas se smatra da takva etimologija *nije moguća* u nauanskom, i među alternativama ponudilo se objašnjenje "mjesto bjeline".
- Što se tiče moguće lokacije Aztlāna, znanstvenici su i dalje u dvojbi, iako su ga još u 18. i 19. stoljeću autori obično smještavali negdje na sjeveru: primjerice, isusovac Francisco Javier Clavijero Echegaray (1731–1787) pretpostavio je da bi se mogao nalaziti sjeverno od rijeke Kolorado, dok je 1837. N.F. Hyer smjestio to mjesto u jednom lokalitetu misisipijske kulture čak u državi Wisconsin!
- Godine 1887. meksički arheolog Alfredo Chavero (1841–1906) pretpostavio je da bi se Aztlān mogao nalaziti blizu tihooceanske obale u meksičkoj državi Nayarit, i prema toj tezi, stotinjak godina poslije, meksički je predsjednik José López Portillo (1920–2004) gotovo službeno proglasio gradić Mexcaltitán na otočiću u jezeru uz primorje Nayarita lokacijom mitskog Aztlāna.
- Kritičari smatraju da je Portillo to učinio prije svega da bi ojačao turizam u tom dijelu zemlje, iako Mexcaltitán ima neke sličnosti s opisom Aztlāna.

Mexcaltitlán u meksičkoj državi Nayarit (lijevo) i jezero Powell u Koloradu (desno).

- Zatim u novije vrijeme nastala je i teza da se Aztlān nalazio negdje oko današnjeg umjetnog jezera Powell u Koloradu, na prostoru nekadašnje anasazijske kulture.
- Anasazijska populacija naglo je porasla između 700. i 1130 n.e., ali je do kraja 13. stoljeća došlo do sloma, najvjerojatnije zbog ekološke krize (sve veće suše) – i narod je tada napustio svoja staništa.
- I bilo je to upravo u doba prije zamišljene astečke seobe na jug.

- Inače, zaključak da su Anasazi govorili na nekom jeziku iz juto-aztečke porodice (u koju ulazi i nauanski) čini se gotovo sigurnim, pa bi i to dalo ovoj hipotezi stanovitu osnovu.
- Osim toga, meksička predaja kaže da su preci nauanskih plemena živjeli najprije u "mjestu sedam spilja", Chicomoztoc kod Aztlāna – što uvelike podsjeća na naselja anasazijske i srodnih kultura.
- Astečki opisi kažu da je narod, zbog suše ili prenapučenosti, morao napustiti Aztlan, no čini se da je za Asteke bio važniji nastavak priče.
- Navodno su stigli u Meksičku zavalu kasno, kada je gotovo sva slobodna zemlja bila zauzeta.
- Tumarali su od mjesta do mjesta, povremeno boraveći na tuđoj zemlji, ali su ih zemljovlasnici redom protjerivali kada bi upoznali njihove surove običaje.
- Tako je i narod toltečkog središta Colhuacāna dopustio Astecima da se nasele kao kmetovi oko Chapultepeca, dosl. "brda skakavaca", i dao je astečkom poglavaru čak i kćer svoga vladara za ženu.
- Ali kad je otac djevojke došao, misleći na svadbu, i ugledao svećenika odjevenoga u kožu njegove kćeri, uslijedilo je progon iz Colhuacāna.
- Asteci su poslije toga stigli do priobalnih otoka na jezeru Texcōco, nazvanom na nauanskom Metzliapan, "Mjesečevo jezero".
- Tu su ugledali orla sa zmijom u kljunu kako sjedi na kaktusu.
- Bio je to proročanstvom najavljen znak da na tom mjestu moraju podići svoju prijestolnicu.
- Na dva otoka u jezeru, 1325. ili 1345. godine, osnovali su gradove blizance Tenochtitlan i Tlaltelōlco.

Slika Chicomoztoca, "mjesto sedam spilja", iz rada *Historia Tolteca chicimeca* (1550)

Spomenik o osnivanju Tenochtitlána u gradu Meksiku, rad kipara Carlosa Marquine.

Ime mjesta zacijelo slavi vođu astečke seobe Tenoča, jer iako na nauanskom znači doslovno "mjesto (tj. kameno tlo) kaktusova ploda", treba uzeti u obzir da i Tenočovo ime također znači "kaktusov plod".

- Tenochtítlan će biti poznat i pod imenom Mexicco (od oblika metzico, "središte Mjeseca", ili možda mētzi'co "Mjesto mjesечеve sjene"), što je Astecima dalo drugi etnonim – Mexíca.

- I približno u isto vrijeme astečke migracije, ali u pokrajini Oaxaca, Mišteci ili Misteci (Mixteca) zauzeli su zemlje Zapoteka oko Monte Albána.
- Sva "postklasična" društva u Mezoamerici, pa i toltečka i astečka, mogu se zapravo izvesti iz prethodnih civilizacijskih okvira, uz dodatke doseljeničkih elemenata.
- S druge strane, seobe i bjegovi iz meksičkih država "postklasičnog" razdoblja – i dugostazni trgovci (poput kasnijih astečkih *pochtéca*) – djelovali su možda povratno na zbivanja na sjeveru: na prostoru jugozapadnih SAD (u kasno- ili postanasazijskoj fazi kanjona Chaco) i eventualno u dolini Mississippija (Cahokia).
- Ipak, tu su postojali i drugi utjecaji (kad je riječ o misisipijskoj pojavi treba uzeti u obzir također širenja i razvitak sjevernoameričke kulture Hopewell).
- Osim toga, većina tih sjevernih kultura imali su već duge i ustaljene mjesne tradicije.

Andski prostor: od karalske kulture do Inka

- Već smo spomenuli pojavu valdivijske kulture u primorju Ekvadora (i tezu o njezinim vezama s džomonskom kulturom na Japanu), no za vrijeme nastanke te kulture, ili čak prije, između obale peruanske pokrajine Sjeverni Chico i početak Anda oblikovala se i karalska kultura, koja se katkad naziva i civilizacijom (španj. *civilización Caral*, *Caral-Supe* ili *Norte Chico*, 3500–1800. pr. Kr.).

Područje karalske kulture

- Arheološko istraživanje karalskih nalazišta pokrenula je godine 1994. peruanska antropologinja Ruth Shady Solís (1946–).
- Pokazalo se je karalska kultura bila poprilično osobita: nije poznavala lončarstvo, ali su karalci obrađivali tkanine, čini se da su imali i način bilježanja informacija nalik na inkanski sustav kipu (španj. *quipu*), gradili su goleme piramide i okrugle, obredne ili društvene prostore.
- Premda je prvo izgledalo da karalci nisu pravili likovne izraze (crteže, reljefe, kipove), ipak su 1994. bili nađeni motivi izrezani na glazbalima, točnije na frulama od kosti kondura, i zatim također prvi kipovi.
- Ljudi karalske kulture živjeli su pretežito od morske prehrane, no budući da se glavno nalazište nije nalazio uz obalu mora, znanstvenici su zaključili da se karalska kultura razvila na osnovi neke vrste trgovine.

- Otkriće mnogih tragova pamuka u nalazištima sugeriralo je da je možda proizvodnja pamučnih predmeta, tkanina ili mreža (za ribare), bila ključna.
- Postojali su i tragovi o kanalima u karalskom području, zacijelo naznaka o razvitku zemljoradnje.
- Kao i drugi peruanski i andski narodi (sve do danas), karalci su koristili koku – i to pojačanu prahom od vapnenca, i isto plodove od biljke Bixa orellana koja je tobože imala afrodizičku funkciju.
- Za nas je pak najzanimljivije da arheolozi nisu u karalskim nalazištima otkrili nikakve tragove ratnih oružja, ili naznake o ratovanju, odnosno potrebi za obranom.
- Međutim, indikacije o vrlo dobroj uhranjenosti nekih pripadnika karalske zajednice, i pothranjenosti drugih, sugeriraju da su se u društvu razvile statusne razlike.
- Nije jasno je li trgovina utjecala na takvu pojavu – moguće je pomisliti da su kontakti karalske kulture (ili civilizacije) s drugim sredinama i narodima, pa možda i preseljenja, imali povratni učinak na strukturu društva.
- Općenito karalska kultura izgledala je miroljubiva i povezana s okolnim narodima.
- Iduća kultura, Sechín Alto ("visinski Sechín"), nazvana prema istoimenoj rijeci u regiji Ancash (5 km od grada Casma, i oko 200 km sjeverno od Lime) izgledala je drukčiji.

Sečinska kultura

- Otkrio ju je još 1937. vodeći peruanski arheolog Julio César Tello (1880–1947), koji je smatrao da se sečinski sklop razvio kao dio kulture Chavín.
- Novija istraživanja, od 1990-ih nadalja, potvrdila su znatno starije vremenovanje: od 2400–2300. pr. Kr. prema nekim izvorima, između 1800. i 900. pr. Kr. prema drugima, s time da se ključna faza datira oko 1600. pr. Kr.
- Štoviše, njemački arheolog Peter R. Fuchs objavio je 2008. svoje otkriće zidine tržišta iz kamena i blata u obližnjem nalazištu Sechín Bajo, koji je datirao oko 3500–3600. pr. Kr., dakle možda i prije nastanka karalske kulture.
- Ukupna površina sečinskih građevina je golema (oko 120–160 ha), i smještene su na golemim humcima, nalik na piramide (katkad se smatraju i piramidima).
- Najveće nalazište, Cerro Sechín (alt. Sechín de las Estelas), razvilo se vjerojatno oko 1600. pr. Kr. (kako je bilo rečeno) i poznato je po kamenim reljefima na kojima su prikazana (čini se) žrtvovani zarobljenici.
- Moguće veze (i "migracije") između kultura Carala i Sechína zasad ostaju upitne, iako zbog njihove blizine, neki dodiri nisu isključeni.
- Dvojbeneosti postoje isto u odnosu na kulturu Chavína (900–200. pr. Kr.), idući važni razvojni sklop, koji se nekad smatrao najstarijom civilizacijom na peruanskom području.
- Doduše, vidjeli smo da je bilo (upitnih) pokušaja povezivanja čavinske kulture s utjecajima iz Kine.
- Nije isključeno da su i mezoameričke kulture, u davno doba, imale stanovit odraz na promjene u andskom području, o čemu možda svjedoči širenje uzgoja kukuruza (lat. *Zea mays*), kao i neke umjetničke podudarnosti.
- Ipak, u cjelini uzevši, razvitak u zemljama Anda bio je sporiji, ali u neku ruku donekle i napredniji od zbivanja na sjeveru.
- Na žalost, eventualne migracijske relacije koje su pratile prijenos i stapanja tekovina ranijih kultura, tj. kultura Chavín, Nazca (200 pr. Kr.–600. n.e.) i Mochica (100–800. n.e.), nisu poznate.

Andske kulture od 900. pr. Kr. do 1000. n.e.

- Iduće veze bit će jasnije: čavinska kultura imat će velik utjecaj, *djelomično* i na južnu kulturu oko grada Tiwanaku, dok će močikanska imati izravnog nasljednika.
- Od 3-4. stoljeća n.e. (ili već od 300. n.e.), gradovi Tiwanaku (španj. Tiahuanaco) uz jezero Titicaca, na bolivijskoj strani, i Wari (Huari) u srednjem peruanskom gorju po svoj prilici izvršili su sličnu ulogu u Andama kao Teotihuacán u Meksiku.
- Utjecaji prijašnjih kultura vidljivi su u oba mjesta, ali se smatra da je bilo i kolonizacije.
- Neki autori smatraju da je Wari bio ili kolonija ili podružnica Tiwanakua, i u svakom slučaju oba su grada propala u isto vrijeme, oko 1000. n.e.
- I Cusco, sjedište budućih Inka, nastao je oko 900. n.e. kao trgovište Tiwanakua (Inke će se razviti iz mjesne kulture "Killke" tek oko 1200. n.e.).
- Također oko 900. n.e. u peruanskom primorju oblikovala se nova država Chimú, koja je nakon propasti Tiwanakua i Warija proširila svoj utjecaj
- Država Chimú nedvojbeno je potekla iz južnomočikanske kulture.
- Njezin najvažniji grad Chanchán, nalazio se uz ušće rijeke Moche, i pogotovo umjetnički motivi očito su nastavljali prijašnje močikanske tradicije.
- Inke, vođe naroda iz (uvjetno rečeno) druge struje, na kraju su dokrajčili Chimú; njihov vladar Tupak Inka Yupanki (kečuanski Tupa Inka Yupanki, u. 1493) porazio je 1463. ili 1470. državu Chimú.
- Za razliku od meksičke situacije, prizori "barbarskih" najeza manje su očit u prošlosti Anda, iako građa iz doba Tiwanakua i kasnija politika Inka pokazuje da je međuetničkih dodira i seoba svakako bilo.

Glavna središta kulture / države Chimú

Zaključci o civilizaciji i migraciji

- Doista postoje uočljive naznake o seobama, ili vanjskim dodirima, prije ili za vrijeme nastanka gotovo svih ranih civilizacija, ali svuda postoje i znakovi o razvitku sedentarnih zemljoradničkih zajednica *in situ*.
- Dakle, procesi stvaranja "terena" za civilizirana društva bili su endemni na velikom dijelu kasnopropovijesne Eurazije, Afrike i Amerike.
- U Sumeru, Egiptu i Kini (i) migracija je vjerojatno tek ubrzala te tokove: po svoj prilici izvanjski ljudi preoblikovali su postojeće strukture, te stvorili napetosti koje su i njih i starosjedioci pokrenule u nov smjer.
- Postoje donekle uvjerljivi pokazatelji o tome da su seobe pomogle u prijenosu tehničkih i inih dostignuća.
- Riječ je o povezivanju iskustava, koje je bilo važno i zato što su prisvojene novine postale čimbenicima nemira i brže preobrazbe: usp. "asimetrični utjecaj" metala u poglavarским sustavima (jedna od tema iz kolegija "Drevne seobe I.").
- Na kraju je odnos migracija, tehnokulturnih novina i društvenoga razvitka uskladio stupnjeve između civiliziranih društava na području Eurazije.
- Razmjerno tehnološko zaostajanje američkih civilizacija dobro to potvrđuje.
- Ali tehnologija nije sve – narodi Mezoamerike i Anda razvili su složena društva na gotovo kamenodobnoj osnovi, dok su Kelti uvelike koristili svoje znanje o bronci i željezu, ali nisu stvorili vlastitu "pravu" civilizaciju (kako je zaključio Piggott).

- Migracijski učinak bio je važan isto zbog izravnih susreta (i sukoba) između različitih kulturnih, jezičnih, etničkih ili "rasnih" (fizički drukčijih) skupina: takvi su susreti stvorili složene međugrupne odnose i *pridonijeli rastakanju rodovskih poredaka*.
- Jedan moguć ishod takvih susreta bile su kastinske podjeljenosti (u Indiji), kao i otvoreniji oblici "etničke" stratifikacije (u Hetita i Mitana).¹
- Naime, na razvitak civilizacija zacijelo su utjecale, barem djelomično, adaptacije na promjene i ukrštavanja u ljudskoj sredini, i u sferi međuetničkih integracija.
- Osim toga, u sedentarnom (teritorijalnom) okviru civiliziranih društava, koji je apsorbirao rodovsko načelo, veliku važnost imat će "unutarnji stranci" (pripadnici plemstva i vladari stranoga podrijetla, strani trgovci i obrtnici, robovi).
- Ipak, *utjecaj seoba na nastanak i razvitak civiliziranih društava ne smije se uopćiti* niti kao glavni, niti kao uvijek konstruktivan čimbenik.
- Nije slučajno da su izričite uspomene o doseljavanju vlastitog naroda gotovo sasvim odsutne (ili potisnute) iz sjećanja izvornih civilizacija – premda ih često susrećemo u njihovih nasljednika (u Židova, Rimljana, Asteka).
- Osim toga kulturni regres na dijelu srednje Azije za vrijeme indoiranskih seoba nije bio jedini slučaj kada je učinak seoba bio porazan.
- Slično kao u srednjoj Aziji, smatra se da su i preučestala kretanja po palestinskom koridoru također usporila protocivilizacijske procese.
- U tom smislu, moglo bi se reći da prejaka "vjetrometina", još dok lokalne zajednice nisu ostvarile čvrsto polazište, nije pogodovala razvitku civilizacije.

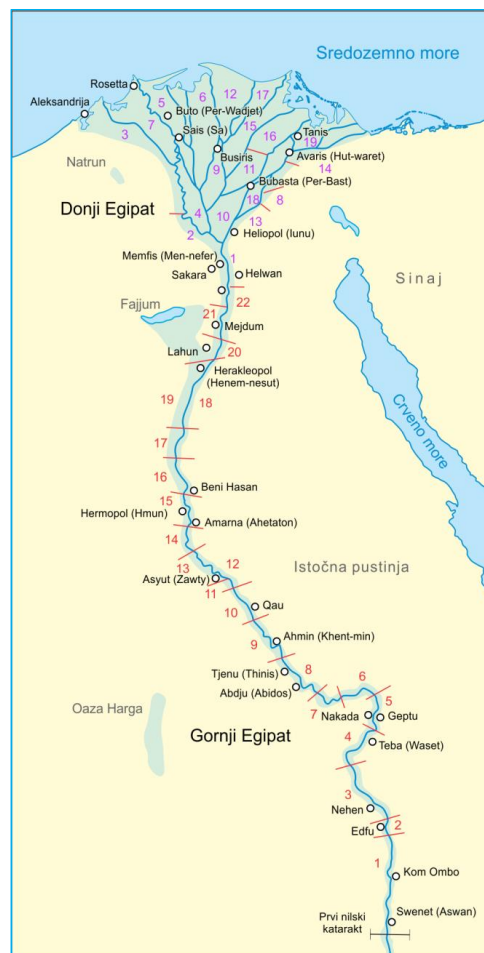
3. Starovjekovni društveni horizont

- Polazišno trodjelno pitanje u ovom dijelu naše tematike glasi ovakvo: *Kako su starovjekovna društva ostvarivala svoju integraciju, gdje i koliko su bila otvorena prema vanjskom svijetu, i kako su unutarnje promjene (i/ili konfliktne područja) utjecale na njihove migracijske perspektive i obratno?*
- Prvo treba ocrtati osnovne (integracijske) paradigme starovjekovnih društava

Robovlasništvo, staroorijentalni sustav ili feudalstvo

- Marksistička historiografija često je svodila sav stari vijek na "doba robovlasničkog društvenog poretka", ali je poslije predložila alternativnu mogućnost o "azijskom", "orijentalnom" ili "staroorijentalnom" sklopu, u kojem su seoske zajednice obavljale glavne proizvodne zadatke.
- U tom okviru, zemlja se obrađivala u obveznosti prema vladaru (ili božanstvu), koji je katkad bio i (formalni) vlasnik zemlje, premda je mogao ustupiti pravo uživanja njezinih plodova plemstvu, hramovima ili državnim činovnicima.
- Seljaci u društvima toga tipa nisu bili robovi, ali su ipak živjeli pod različitim vrstama prisile.
- S obzirom na to da je vlasništvo (poglavito nad zemljom) najčešće polazilo od države (kralja ili hrama), status podređenoga puka katkad se označavao kao "helotski".
- Spartanski heloti (ἑλωτες) potekli su od peloponeskih starosjedilaca, koji su tvorili velik dio stanovništva u Lakoniji i pogotovo u Meseniji.
- Za razliku od pravih robova, heloti su živjeli u seoskim zajednicama i nisu pripadali pojedinačnim gospodarima, nego su bili kolektivno vlasništvo spartanske države.
- Po nekim naznakama, njihov položaj bio je najbliži kmetstvu, upravo kao što su i obveze i običajne dužnosti podređenih ljudi u starovjekovnim društvima "azijskoga" ili staroorijentalnog tipa imale stanovite podudarnosti s feudalnim odnosima u srednjovjekovnoj Europi, iako europso feudalstvo nikada nije razvilo tako *snažnu ulogu države* kakva se pojavila u takvim ("azijskim") društvima.

- Gruzijски povjesničar Giorgi Melikišvili (1918–2002) zamislio je feudalni obrazac kao *glavni put razvitka sve do doba kapitalizma*, i u tom smislu robovlasnički poredak, kako se pojavio u nekim sredinama (u Fenikiji, Grčkoj i Rimu), prema njemu je predstavljao *iznimku*, koja se na kraju okončala povratkom na feudalstvo.
- S druge strane, Melikišvili je smatrao da se već na ranom stupnju razvitka "klasnoga društva" mogao pojaviti i "azijski" sustav, i to navodno kao sklop "protofeudalnih" odnosa.
- Treba naglasiti da ideja o ishodišnom feudalstvu ima mnogo potencijala, ali jedino *pod uvjetom* da shvatimo feudalstvo kao *opću analogiju* za gustu mrežu klijentskih, zadružnih i staležnih dužnosti, koja se uplela u međuprostore već načetih, ali i dalje jakih rodovskih odnosa.
- Osim toga, kao i feudalne župe u srednjovjekovnoj Europi, starovjekovni društveni horizont bio je, barem u ishodištu, *rašćlanjen na male jedinice*.
- Egipatski *nomi* tipični su primjer takvih malih zajednica (kako je istaknuo Djakonov).
- Ali upravo zbog takvih primjera, teško je prihvatiti Melikišvilijevu pretpostavku da je "azijski", ili bolje rečeno staroorijentalni *državni model* mogao odražavati "proto-feudalne" odnose.
- Da bi se takav model uopće mogao izgraditi, trebalo je povezati nome u jedinstvenu cjelinu ("državu") – i to, slično kao i nastanak grčkorimskog robovlasničkog poretka, zacijelo je bila posljedica osebnih tekućih i/ili slučajnih promjena.
- Dakle, u jednom i u drugom slučaju, radilo bi se o novim pomacima ili skretanjima s glavnog puta razvitka starovjekovnih zajednica, tijekom kojih su negdje, kao moguć ishod, nastala i složena, tzv. "svjetska" carstva.

Egipatski nomi potekli su od mnoštva prapovijanih zajednica, no poslije ih je bilo 20 u Donjem i 22 u Gornjem Egiptu.

Arhaični i razvijeni tipovi

- U svjetlu upravo iznijetih pretpostavki, te vodeći računa o povijesnoj građi, moglo bi se zaključiti da su i staroorijentalni državni kao i antički robovlasnički poreci, i to u različitim prilikama, potekli iz najopćenitije shvaćenog feudalnog okvira, u koji su se na kraju ponovno vratili.
- Ali pritom je bilo *različitih stupnjevanja i miješanja* tih triju tipova.
- Nomovsko društvo preddinastičkog Egipta, hramski gradovi ranog Sumera, i općine i "gradovi" šangovske Kine odražavali su arhaično stanje u usporedbi s "feudalnim" Egiptom Srednjeg kraljevstva, hetitskom državom, Kinom iz doba dinastije Zhou, i indoarijskim kraljevstvima iz sredine prvoga tisućljeća pr. Kr.
- Zatim, među primjerima staroorijentalnih uređenja, arhaični i razvijeni tipovi mogu se tendencijski odrediti prema razmjerima *posredovane vlasti*.
- U Akadskom carstvu Sargonida i osobito u egipatskom Starom kraljevstvu vladarska vlast nije se još svela na činovničku, kao primjerice u Egiptu u Novom kraljevstvu, ili u klasičnoj Kini.
- Drugim riječima, vladarska moć bila je u tim društvima *izravna i osobna*, više-manje kao i moć predvodnika naroda u doba heroja.

- Ur iz vremena Treće dinastije vjerojatno je granični slučaj u tom pogledu, dok su Babilonija, i još više Asirija i ahemenidska Perzija – pretvarajući se u heterogena "svjetska" carstva – spojile obilježja činovničkih i feudalnih država.
- Potonje bi se moglo reći također za carstva Asteka i Inka u Americi, unatoč mnogim ovdje prisutnim arhaičnim crtama.
- Napokon, prijeđemo li na antičko društvo, vidjet ćemo razlike u stupnju izraženosti robovlasničkih sustava u klasičnoj Heladi, odnosno Rimu.
- Veliki rimski latifundiji bili su *krajnji izraz* robovlasništva, i mogu se čak razmotriti kao iznimke unutar opće iznimke (ako dalje slijedimo Melikišvilijevu shemu).
- Na početku antike, u rubnim područjima antičkoga svijeta, kao i na zalasku antike, prevladavali su (opet u širokom značenju pojma) feudalni tipovi odnosa, a Rim je pod cesarima prihvatio i neka staroorijentalna obilježja, svojstvena "svjetskim" carstvima.
- No u rimskom (i u grčkom) društvu, za razliku od opće situacije na Istoku, državno vlasništvo nije se razvilo u većem opsegu.
- Kako je istaknuo američki klasičar Moses I. Finley (1912–1986), grčkorimski svijet bio je u bitnom smislu svijet privatnog vlasništva.
- Uostalom čak i rimski carevi, kada su radili nešto za opće državne svrhe, oslonili su se mnogo puta na svoje privatne resurse.

Klase ili konsenzus (ili simbolika piramida)

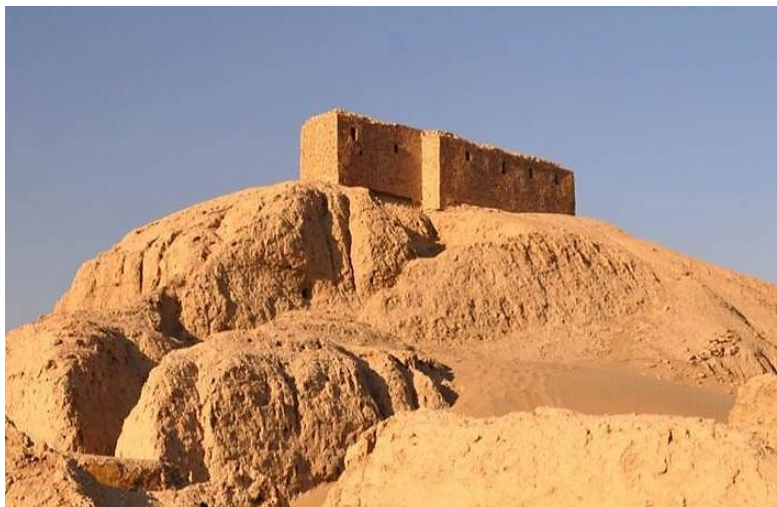
- Zbog prisile i nejednake moći u proizvodnoj sferi moguće je neke odnose u starom vijeku označiti kao "klasne" (njihova simbolika je vidna u gorskim tvrđama Anatolije, u bogatim grobnicama faraona i, svakako, u rimskim latifundijima).
- No starovjekovna društva *izrasla su* iz aglomeracija rodovskih, odnosno rodovsko-seoskih zajednica, čija su obilježja dugo vremena zadržavala.
- Razmjerno malobrojne elite djelovale su kao spojnici, koji su osiguravali jedinstveno i uspješno funkcioniranje distributivnih, u osnovi agrarnih gospodarstava (recimo na Kreti, u Egiptu i u Andama).
- Osobito u arhaičnim primjerima, sama proizvodna sfera bila je utkana, ili čak posve utopljena u složen nadsplet religijskih i običajnih odrednica.

Piramide u Gizi (litografijaprema crtežu Davida Roberts, u knjizi *Egypt & Nubia*, London, 1846–1846, sv. 2, str. 24. 1849).

- Religija je zajamčila konsenzus i za političku vlast, i tako učvrstilo jedinstvo sustava.
- Snaga religijski uvjetovanog konsenzusa najbolje se vidi u golemosti egipatskih piramida u Gizi.
- *Te piramide nikada ne bi mogle nastati iz puke samovolje kraljeva Četvrte dinastije da osoba vladara u to doba nije bila prihvaćena od većine Egipćana kao božanska i blagodatna za stabilnost njihove zemlje.*
- Sumersko-akadska situacija bila je nemirna.
- Jak pečat religije na društvenu integraciju očitovao se tu u pojavi hramskih gradova, ali već za vladavine akadskih Sargonida (2316–2200 pr. Kr.) porast moći svjetovnih vladara naišao je na otpor svećenstva.

- Sam Sargon (2334–2279. pr. Kr.) postupao je vrlo brižno (i kako neki tvrde "mudro") prema vjerskim stvarima, i to osobito u sumerskom području.
- U južnom Sumera je postavio svoju kćer Enheduanu (2285–2250. pr. Kr.) na mjesto vrhovne svećenice boga mjeseca Nanna u Uru.
- Međutim poslije su se odnosi između vladara i svećenstva zaoštrili, pogotovo nakon što je Sargonov unuk Naram-sin (2254–2218. pr. Kr.) opljačkao Enlilov hram u Nippuru.

Ostaci Enlilovog zigurata / hrama ("Ekura") u Nippuru (fotografija američke vojske)

- Slijedilo je "prokletstvo Akada", tj. prema jednom očuvanom izvoru, božica Inana i druga božanstva napustili su Akad, i Enlil je napokon pokrenuo Kutijce sa Zagrosa (ili alt. Gutejce, akad. Kutim, Gutebu-um), koji su oko 2218. pr. Kr. razorili grad.
- Religija i svjetovna vlast zatim su se ponovno spojile.
- Sumersko vjerovanje da su ljudi stvoreni da bi opsluživali bogove, dopunjeno mitom o silasku načela kraljevanja s neba mnogo tisućljeća prije velikoga potopa, nastalo je kao legitimacija vladarske moći za vrijeme centralizirane države Treće dinastije Ura (2113–2004 pr. Kr.).

Organizacija proizvodnje, rad i ekonomija

- Iako su proizvodni odnosi bili uklopljeni u opću ideologiju, moguće ih je *post factum* analizirati.
- U tom smislu talijanski egiptolog Claudio Barocas (1940–1989) osvrnuo se najprije na Herodotov poznatu tvrdnju da je Egipat "dar" Nila (δῶρος τοῦ ποταμοῦ, "dar rijeke", Herod. II: 5), da bi zatim iznio svoju bitnu tezu o organizaciji rada u drevnom Egiptu.
- Ukratko, Barocas je zaključio da Egipat nije nikada bio "dar" rijeke – svaki je predalj te zemlje navodno *prožet ljudskim radom*, koji je osigurao i vladar.
- Međutim, u pogledu organizacije rada, vladarska se uloga promijenila od pretežito ideološke u Starom kraljevstvu u specifično "tehničku" u Novom kraljevstvu.
- I to bi bio odraz pomaka od arhaičnijih prema razvijenim društvima staroga vijeka, jer je "tehnička" uloga podrazumijevala i veći stupanj posredništva.
- Nadalje – prema jednom širem gledištu – na vrhuncu staroga vijeka (od 1000. pr. Kr. do prvih stoljeća n.e.), kao ishod širenja i povezivanja različitih načina stjecanja viška proizvoda (poreza i pljačke, kontrole radne snage i nejednake robne razmjene) nastala su drevnoistočna i antička carstva "svjetskoga" tipa.
- Ali premda je organizacija rada kao i viška proizvoda zacijelo bila bitna za to što bismo danas nazvali "razvitak" društva, treba vrlo oprezno odrediti tu dimenziju kao specifično "ekonomsku", kada je riječ o staromu vijeku.
- Mnoštvo izvanekonomskih kategorija: srodstvo, naslijeđena zvanja i dužnosti, i čast, ugled, s time povezan i grabež – uvelike su određivale starovjekovno "ekonomsko" ponašanje.
- Privredne strukture dugo su bile slabe i materijalni prohtjevi puka (i dijela plemstva) ostali su skromni.
- Tržišta su postojala, ali su bila fokusirana na raskošne i strateške predmete (najprije na metale), i u seoskim zajednicama prevladavala je autarkičnost (neovisno o nekim nametima viših vlasti).

- Tržišta robova niknula su u osobitim uvjetima i tek su poslije, tj. u antici, poprimila "proizvodni" karakter.
- Osobito "ekonomsko" ponašanje (pa i najamni rad i novčarstvo) poprimilo je veće značenje u Babiloniji i ahemenidskoj Perziji, i pogotovu u Grka i Rimljana, ali ni u grčkorimskoj antici nije postojao pojam za "ekonomiju" u današnjem smislu (tj. riječ je već nastala, ali nije imala u antici današnje značenje).
- Dakako, i Grci i Rimljani svakako su vodili imanja, trgovali, ubirali poreze, novčarili, te se bavili drugim gospodarstvenim poslovima, ali ipak sve to nisu doživjeli kao neku osobitu "ekonomsku" djelatnost, odvojena od drugih životnih radnji.
- S druge strane, sasvim je moguće *post factum* analizirati gospodarstva starog vijeka, tj. iz povijesne perspektive i s modernim metodama ekonomske analize, ali je važno pritom uzeti u obzir opći antropološki kontekst, koji je motivirao ljude u drevnosti.

Podrijetlo naziva "ekonomija"

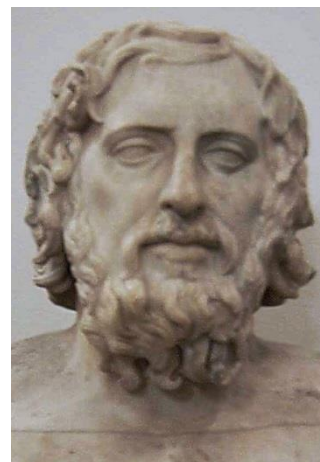
Kako je i Finley naznačio, riječ "ekonomija", grčkog podrijetla, sastavljena je od oἶκος, "kućanstvo, dom", i sematički općega korijena *nem (odatle νόμος, "običaj" ili "zakon", EH), koji je imao značenje "regulirati, upravljati, organizirati".

Oblik οὐκονομικός – kako se javlja prvi put u naslovu jednog Ksenofontovog rada iz 4. stoljeću pr. Kr. (Ciceron ga je preveo na latinski kao *oeconomicus*) – obuhvaćao je široku lepezu kreposti i djelatnosti u odnosu na "dobar život", pravilno trošenje bogatstva, odgoj i uzdržavanje robova, odgoj žena i ženske vrline, gospodarenje zemljom, itd.

Ruski prijevod naslova ksenofontove knjige, *Домострой*, dobro prenosi taj smisao.

I takvo opće značenje naziv je zadržao i u europskoj tradiciji, više-manje sve do sredine 18. stoljeća.

Ksenofont (430 – 354. pr. Kr.) (Pergamski muzej, Berlin)

Antropološka jezgra – težnja prema ravnoteži

- Sažeto rečeno, integracija društvenih zajednica starog vijeka izvorno je počivala na antropološkom jedinstvu praktičkih i vrijednosnih orijentacija, čiji su pojedini ekonomski, politički, i vjersko-ideološki sadržaji bili ne samo međuvisni, već u svijesti ljudi dugo vremena nerazdvojni.
- Prevladavale su ideje o poželjnosti ravnoteže, koje možemo prepoznati u više primjera iz staroga vijeka:
 1. Egipatski pojam *ma'at* (ili *im't*) označavao je "prirodni kozmički red", oličen u osobi kralja, "gospodara ma'ata", i simboliziran također u istoimenoj božici Ma'at, prikazanoj kao mlada žena.
 2. Indijsko shvaćanje *dharme* ("pravde"), formalno se odnosilo na međusobne dužnosti kasta – svaka je kasta, obavljajući svoje "prirodne" zadatke, morala udovoljiti potrebama društva u cjelini.
 3. Neke su grčke i rimske filozofske zasade isto tako inzistirale na redu, mjeri i ravnoteži u društvu i svemiru (posjetimo se na ideju o "zlatnoj sredini").
 4. U klasičnoj kineskoj doktrini *yīn* i *yáng*, uvjetno rečeno o ženskom (pasivnom) i muškom (aktivnom) načelu, car je bio vrhovni jamac za sveukupni prirodni red, i poslije su kineski "legalisti" (法家, *fǎjiā*), za vrijeme "zaraćenih država" razradili državopolitičku filozofiju po kojoj je car morao biti jedini (isključivi) izvor svih darova, časti, pokuda i kazni.

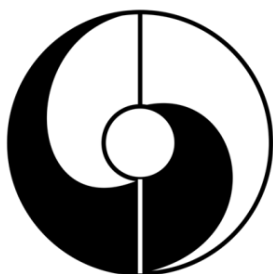
Božica Ma'at

- Premda su te konzervativne sheme možda izražavale interese vladajućih slojeva, u agrarnim zajednicama, stabilnost prirode – i društva kao njezina mikrokozma – odgovarala je širokim slojevima puka (opet su tu egipatske piramide indikativne).

Kotač dharمة (dharmačakra)

Budizam je preuzeo i doradio hinduistički pojam dharمة, ali bez naglaska na kastinske dužnosti. Simbol dharمة u budizmu posao je kotač, a najstariji primjeri, koji potječu iz vremena kralja Aške (304–282. pr. Kr.) imali su 24 prečage, predstavljajući 24 ukaza kralja. Ta prvotna varijanta, poznata kao "Ašokin kotač" (aškačakra) danas je simbol Indije, no poslije su u skladu s različitom simbolikom brojeva nastale inačice sa osam prečaga (najčešće), i također s dvanaest i trideset i jednu prečagu.

Reljef vladara, vjerojatno Aške, pokraj dharmačakre s 24 prečage – Amaravati u Andhra Pradešu, 1. stoljeće. pr. Kr. (Muzej Guimet, Pariz)

Tài jí tú (太極圖)

Premda se kineska filozofija o yīn i yáng često opisuje kao odnos između ženskih i muških načela, zapravo je riječ o općenitijoj shemi. U izvornom smislu, riječ yīn (陰) znači "mjesto u sjeni" ("sjeverna padina gore"), dok yáng (陽) znači "sunčano mjesto" ("južna padina"). Ali ta načela mijenjaju svoje položaja usporedo s kretanjem sunca po nebu. Međutim u daljnjoj razradi yīn je predstavio polaganost, mekoću, popustljivost, raspršenost, hladnoću, vlažnost i pasivnost, i odnosio se na vodu, zemlju, Mjesec, ženskost i noć. Naprotiv, yáng je označavao brzinu, čvrstinu, usredotočenost, toplinu ili vrućinu, suhoću i agresivnost, i u tom smislu bio je povezan s vatrom, Suncem, muškošću i danom. Najpozniji znak dvojnosti yīn i yáng je digrama Tài jí tú ("nacrt velikih krajnosti"), koja je nastala razmjerno kasno. Prve poznate skice nastale su u 11. stoljeću n.e. i napravio ih je kineski filozof i utemeljitelj novokonfucijanske škole Zhōu Dūnyí (1017–1073). Poslije, u doba dinastije Ming, jedan drugi novokonfucijanac Lái Qū-Táng (1525–1604) izradio je nacrt (v. desno gore), prema kojemu je nastao današnji uobičajeni prikaz (desno dolje), koji je istaknut, primjerice, na zastavi Južne Koreje.

- U egipatskom primjeru, već u izvorima iz Srednjeg kraljevstva, Ma'at je pozivala bogataše da se brinu za sirotinju, da ljudi ne bi bili gladni i goli.
- S druge strane, ako ikomu, nemir je najviše odgovorao upravo gornjim staležima, osobito u civilizacijski graničnim prostorima s oskudnim resursima, u kojima su se formirale izrazito ratničke, i u širem smislu ekspanzivne zajednice: bitni su primjeri Asirija i Grčka.

Asirija

- Toynbee je tvrdio da se Asirija razvila kao vojna krajina "babilonskog društva", koja je trebala braniti svoju maticu od napada, a silu Asiraca (i njihovu konačnu i gotovo potpunu propast na koncu 7. stoljeće pr. Kr.) vidio je kao samoubilački "poremećaj granice koja se okrenula protiv vlastite unutrašnjosti...".
- Ipak, uspon Asirije zbio se u već poremećenom razdoblju na prijelazu iz bronzanog u željezno doba.
- Tada su asirski kraljevi, izazivajući nove napetosti, ujedinili veliko područje, pretočivši u ratovanje antropološki splet politike, ekonomije (u obliku pljačke) i religije.
- Svaka asirska vojna, kako je naglasio Roux, bila je ujedno mjera obrane, razbojnički čin i križarski rat (za vlast državnog boga Ašura).
- Inače, neki su autori označili Asiriju od 9-7 st. pr. Kr. i kao prvi "svjetski" imperij.

Grčka

- Na brdovitu i škrtom tlu Grčke nije bilo mjesto za tako veliku vojnu državu kao što je bila Asirija, ali i grčko društvo imalo je vrlo jaku ratničku crtu.
- Sukobi u herojskom doba polazili su od općeg načela nadmetanja, borbe i psihičke razdraženosti, označenoga grčkim izrazom *αγών* (odakle "agonija").
- Kako je to jedan autor opisao: "Heroji su bili proračunati supermeni u borbi protiv zajedničkih neprijatelja i međusobno u hobbessovskom ratu svih protiv svih, i stvarali su složene mreže političkih saveza, darova, uzdarja i brakova, u kojima je snaga označila pravdu i cijena slabosti bila je uništenje" (Ian Morris).
- Dakle, ratnički uzor bio je prihvaćen u plemstvu, ali i u puku (što odudara od stanja u drugim starovjekovnim civilizacijama).
- I upravo se na toj osnovi razvio i pojam demokracije, prema Aristotelovoj tvrdi da se demokracija javlja u uvjetima kad su za rat najprikladniji lako pješništvo i ratna mornarica.
- "Demokracija" je bila i inventivna pretvorba kasnopropovijesnih ideja o rodovskoj solidarnosti ("pod oružjem" kao u Kelta) u novom ruhu "građanstva", i u prostorno-teritorijalnom okviru polisa.
- No to nije prošlo bez napetosti i otpora: usp. česte pojave *στάσις*-a u (pret)klasičnoj Grčkoj, dosl. "zastoja", ali u značenju "ustanak, buna, strančarenje".
- Inače, unatoč idealu o ravnoteži, ekološka kolebanja i krize, degeneracija i relativna prenapućenost plodnih zemljišta, inovacije (primjerice metalurgija željeza) i slučajni postupci kraljeva i svećenika povremeno su narušavali antropološko jedinstvo.
- Nestabilnost je mogla *proteći iz jedne integracijske podsфере i proširiti se na druge*, i tako otvoriti, uvjetno rečeno, "klasne" pukotine u društvu (u općem smislu možemo govoriti o raslojavanju).

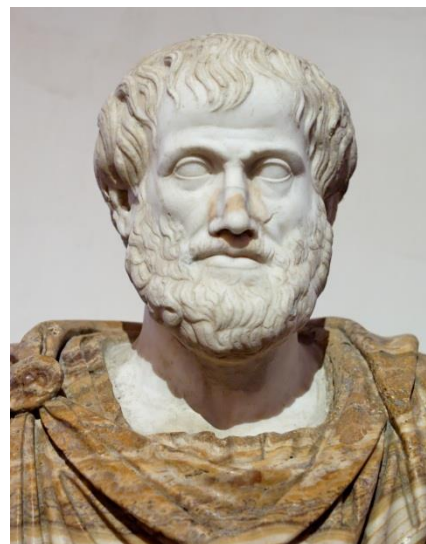
Prodori stranaca

- Prikazi društvenih kriza katkad govore o svijetu koji se okrenuo naglavce, a u opise razdora često se uključuju slike gladi, velikih prirodnih nepogoda, božjeg gnjeva i – prodora stranaca!
- Egipatski tekstovi iz prijelaznih razdoblja između Staroga i Srednjega, te Srednjega i Novog kraljevstva iznose podosta takvih pojedinosti.
- Dakako, na raspad sustava u prvom tom interregnumu utjecale su i tekuće promjene u ideologiji: o sužavanju uloge vladara i porastu utjecaja božjeg svećenstva svjedoči i smanjenje veličine piramide između Pete i Šeste dinastije.
- Kada se faraon Pepi I. (2300–2268. pr. Kr.) oženio običnom pučankom, božji značaj vladara doživio je dodatni udar, i napokon, poslije duge vladavine Pepija II. (2254–2160. pr. Kr.) središnja se vlast sasvim rastočila.

- Nadalje, u indijskim izvorima krize se očitavaju kada se pojedine kaste više ne drže svojih zadataka, što dovodi i do prodora "barbara".
- Primjerice, staroindijski ep *Mahābhārata*, koji je smješten na početak doba kaliyuge, kaže da će uslijediti miješanje dužnosti kasta, i da će tada svijetom zavladati kraljevi *mlec̥c̥ha*, tj. "barbari".
- I prema imenima pojedinih barbara spomenutih u tom spjevu – *Andhra*, *Śaka* (Skiti), *Pulinda*, *Yāvan* (Grci), *Kamboḍa* i *Abhira* – može se zaključiti da se kontekst odnosi na strane invazije koje su počele s Perzijcima i vojnima Aleksandra Makedonskoga (r. 356, vl. 336–323. pr. Kr.).
- Pucanje sistema u biti otvara prostore za ulazak stranaca, koji mogu a) izazvati nove poteškoće ili, naprotiv b) popuniti međuslojne (međuklasne) napukline i tako vratiti cjelovitost društvu useljavanja.
- Treća je mogućnost c) da strani zavojevači uspostave red na "cezarski" način, tj. da kao izvanjska sila nadvladaju i srede unutrašnje razdore u društvu.
- No za vraćanje ideološke ravnoteže potrebno je ritualom (ili žrtvovanjem) evocirati stanja savršenstva.
- A takva stanja (osim egipatskog *ma'at*) obično su se odnosila na daleku prošlost – usp. sumerski mit o vremenu kad su svi ljudi "... štovali Enlila na jednom jeziku", grčko i rimsko "zlatno doba", te prvo kozmičko razdoblje opisano također u indijskoj *Mahābhārati*.

Barbarizacija tuđinca

- Prve starovjekovne civilizacije, iako su na njihov nastanak vjerojatno utjecali susreti između različitih populacija, naslijedile su iz prapovijesti sklonost vidjeti u tuđim ljudima takmace i katkad moguću fizičku prijetnju – u obliku borbe za zemlju i pljačke, ili psihološku prijetnju.
- Razlike u životnom stilu, vjerovanjima i pogotovu u jeziku izazivale su barem oprez.
- Negativna vizija stranaca bila je i *obrambeni mehanizam*, jer su najranije civilizacije bili otoci u moru okruženi mnoštvom prapovijesnih plemena, budno pratećih njihove prekarne uspjehe.
- I budući da su te civilizacije u pravilu vladale većim resursima, njihov odnos prema manje razvijenim susjedima temeljio se i na *psihologiji podređivanja*.
- U tom smislu, i čak kad su naleteli barbara rušili gradove, to se tumačilo ne zbog moći tih ljudi nego zato što su izvršavali kakvu kaznu božju za grijehe naroda ili vladara.
- Ovisno o (etno)kulturnoj samosvijesti i unutarnjem konsenzusu, varirali su kriteriji za određivanje barbara.
- Za Grke je *jezik* bio definicijski kriterij – nerazgovjetnost ili "brbljavost" tuđih govora (odakle i riječ *βάρβαρος*).
- Jezik je u Heladi bio ključan, jer je u podijeljenom svijetu grčkih državnica služio kao simbol i sredstvo svegrčkih vrednota, premda su postojale i razlike u shvaćanju što je ispravan grčki, i zato su osobito Atenjeni katkad neke druge Grke nazivali barbarima.
- No kriteriji su bili i širi.
- Na kraju, kad su se Grci nalazili na pragu svog najjačeg proboja u barbarske krajeve, Aristotel je sažeo zamisao o barbarima, pišući: "... da je po naravi jedno te isto biti barbar i rob" – odnosno "... da su naravljaju skloniji ropstvu barbari nego Grci..." (*Politika* I: 2; III: 14).
- Ta njegova misao imat će znatne dalje implikacije.
- Također u drevnoj Indiji, poimanje barbara – *mlec̥c̥ha* naspram *arya*, imalo je neke analogije s izvorim grčkim primjerom, uz jači naglasak na vjerske i rasne odrednice.

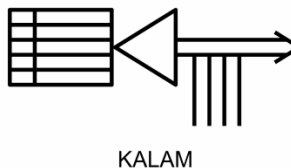
Aristotel (384–322. pr. Kr.), rimsko poprsje prema grčkom izvorniku, oko 325. pr. Kr. (Nacionalni muzej Rima).

- Oskvrnjujući govor, bezbožnost, nepoštivanje obreda i žrtvovanja, neposlušnost, bolest, tamna put i plosnati nosevi shvaćali su se kao značajke tih ljudi.
- Imena glavnih protivnika Arijaca, Dasa i Dasyua (na koje se staroindijski opis barbara uglavnom odnosio), postupno su pridobila opće značenja "rob", ili "razbojnik".
- Sličnosti su postojale i u Kini – primjerice, etnonim naroda Xiongnu (najčešće 匈奴), mogao se pisati kao 凶奴, što bi značilo doslovce "zli robovi" (凶 xiōng "zao, okrutan" + nú 奴 "rob, sluga").
- Edwin Pulleyblank (1922–2013), doduše, za razliku od nekih drugih autora, nije smatrao da je ta (moguća) igra ideogramima bila semantički znakovita.
- Nadalje, Kinezi su katkad isticali i različit fizički izgled nekih tuđinskih naroda, ali po svoj prilici za njih su ipak razlike u rasi ili jeziku bile manje važne od općih kulturnih kriterija u određivanju "barbara".
- Napokon, treba se zapitati jesu li možda već i Sumerani – tvorci prve starosvjetske civilizacije, razvili kakav pojam "barbarstva"?
- Naznačili smo da su Sumerani živjeli u kulturnoj simbiozi sa semitskim Akađanima, po jeziku bitno drukčijem narodom – no rekli smo da izvori ne daju nikakve naznake po kojima bismo mogli zaključiti da su ih smatrali tuđincima, a kamoli neprijateljima ili barbarima.
- Ipak, čini se da je i sumerski ideal bio jedan jedinstven i razumljiv ljudski jezik – pa tako u jednom tekstu zemlja Kutijaca opisuje se kao "'široka' planina", nepokorivih i bezbrojnih ljudi "... čije je razumijevanje ljudsko, (ali) oblik (i) mucave riječi pseće".
- Ima više primjera "psećih naroda", recimo Quanrong u Kini, Čičimeci u Meksiku, koji su *obično bili opisani kao divlji i barbarski* (iako je možda u nekim slučajevima pas bio totem tih naroda).
- Sličan dojam stječe se iz sumerskog opisa Kutijaca.
- Međutim, Sumerani su ostali donekle neodređeni u određenju barbara, što zacijelo odgovara stanju u osvit civilizacije, kad su prva civilizirana društva u mnogo čemu nalikovala na "uglađena" poglavištva kasne prapovijesti.

Planina, podzemlje i zmaj

Predodžba o mucavom i "psećem" govoru Kutijaca bliska je grčkom određenju "barbara", mada je tu bitnija veza s "planinom". Sumerski ideogram KUR označava "planinu" u užem smislu, zatim sve tuđe zemlje i tuđince (za razliku od "vlastite zemlje" KALAM i "ljudi Sumera" UKÙ), pa na kraju (kao drugdje) i pojam "rob".

Ali u svemirskoj viziji Sumerana KUR je također praznina između zemljine kore i podzemnih voda kamo odlaze duše umrlih, a ujedno i grozan zmaj koji je čuvao te vode. Takvo višeslojno semantičko polje sažima ideju prijetnje i propasti, koju je jedna mlada, sedentarna i još nesigurna civilizacija čutila u pokretnom plemenskom svijetu izvan svojih granica – s kojim je ratovala, ali s kojim je ipak morala imati neke uzajamne dodire. Najžešći predstavnici tog svijeta bili su narodi Zagrosa, pa su tako Kutijci, dosljedno, prozvani "zmajevima planine". S tim ljudima teško je bilo naći "zajednički jezik" (u širem smislu). No, dok su gradili svoju samosvijest, Sumerani su postupno sveli njih i druge slične skupine na "barbare", premda je sumersko poimanje »barbarstva« zapravo ostalo nedorečeno. Zanimljivo je da gotovo iste motive susrećemo kod Indoarijaca, ali s odlučnijim raspletom.

Sumerski ideogrami KUR, "planina, strana zemlja" (s dodatnim značenjima podzemlje, zmaj) i KALAM, "vlastita zemlja".

Indra i zmaj

U Rgvedi, Indra je "ubio zmaja, probio Vode, rascijepio trbuhe planine". Tako je razbio snagu dasa i dasyua, poistovjećenih sa zmajem, te pustivši vodu da teče (rijeke i kišu) "... zemlju podao Ariju". Neki misle da se zmaj (vrtra, वृत्र dosl. "zaprjek") odnosio na irigacijske brane što su ih gradili potomci harapske kulture (Dasi i Dasyui), a koje su smetale arijskim stočarima. Drugi misle da je zmaj bio golem oblak na planini koji je progutao svemir i zadržavao vode. Prema prvoj zamisli podudarnost sumerskih i indoarijskih sadržaja prekrivala bi dva suprotna motiva (jer su Sumerani brižno čuvali svoja vodograđa), dok bi prema drugom gledištu motivi bili slični. Prvo tumačenje odgovara etosu razaranja herojskog doba, a drugo civilizacijskom činu svladavanja iskonske stihije i psihološkoj borbi sa prošlošću, što se sve može povezati jedino u mitu. Inače mitovi o ubijanju zmajeva i čudovišta naširoko su rasprostranjeni, i to redovito u društvima na granici između kasne prapovijesti i civilizacije. Prijelaz tih društava preko te granice dovodi do promjene simbolike: prapovijesni "zmaj" (ili zmija u Rajskom vrtu), gledan sa zidina civilizacije, ostaje dabome opasan, ali sada je ipak tek manjevrijedan barbarin!

- Može se reći da su *tuđinci* ili "*barbari*" bili i *naličje* i *dio samosvijesti starovjekovnih društava*, i kao takvi su pomogli zapravo u integraciji civilizacijskih središta, i treba dodati: ne samo zato jer su ih prisilili na zbijanje redova pred neprijateljem.
- Jedno od načina izbjegavanja stalnih kriza u prekarnim uvjetima ranih civilizacija bila je ekspanzija prema vani, i to razmjenom ili osvajanje novih zemalja, ili pokoravanjem tuđinaca.
- Zato su i agrarna društva prihvatila agresivno ratovanje.
- Ali to je povećalo unutrašnje raslojavanje i pritisak novoga ratničkog plemstva na staro rodovsko vodstvo.
- Trebalo je obredno vratiti ideološko jedinstvo, preko novih mitova i svjetonazora, poput sumerske ideologije o kraljevanju, ili zamisli o božjoj "izabranosti" odnosno uzvišenosti vlastitog naroda.
- Za to su često bili potrebni žrtveni obredi – a tuđinci su poslužili kao najprikladnije žrtve, i to doslovce.

Stranci kao žrtve

- Za arhaična društva staroga vijeka, tipičan je model koji odgovara starozavjetnom primjeru *ḥērem* (חֶרֶם), "prokletstvu" Jahve, zbog kojeg su Izraelci morali pobiti "sve što diše" u osvojenim kanaanskim gradovima.
- Korijen te riječi znači "posvetiti bogu, učiniti božjim vlasništvom", što je i blisko lat. pojmu *sacrificium*, koji znači izopćiti iz svijeta živih – i beziznimno osuditi na smrt.
- U Starom zavjetu *ḥērem* se prvi put spominje u Knjizi brojeva; tada se Izrael ovako zavjetova Jahvi: "Ako u moje ruke izručiš ovaj narod, potpuno ću uništiti njegove gradove." Jahve usliša glas Izraela i predade mu Kanaance. A Izrael njih i njihove gradove 'heremom' uništi. (Br 21, 2-2).
- Najproznatiji primjeri iz opisa osvajanja Kanaana zacijelo su uništenja Jerihona i Aja, ali postoji i specifične odrede protiv pojedinih naroda, primjerice u Ponovljenom zakonu:
Kad te Jahve, Bog tvoj, uvede u zemlju u koju ideš da je zaposjedneš i kad ispred tebe otjera mnoge narode: Hetite, Girgašane, Amorejce, Kanaance, Perizane, Hivijce i Jebusejce – sedam naroda brojnijih i jačih od tebe – te kad ih Jahve, Bog tvoj, preda tebi i ti ih poraziš, udari ih prokletstvom; nemoj sklapati s njima saveza niti im iskazuju

milosti. Ne sklapaj ženidbe s njima, ne udavaj svoje kćeri za njihova sina niti ženi svoga sina njihovom kćeri; jer bi ona odvratila od mene sina tvoga; drugim bi bogovima on služio; Jahve bi se razgnjevio protiv vas i brzo bi te istrijebio. Nego ovako učinite prema njima: porušite njihove žrtvenike, porazbijajte njihove stupove, njihove ašere počupajte a njihove kumire spalite... (Pnz 7, 1-5).

Gustave Doré (1832 – 1883), Jošua spaljuje grad Aj (1865)

Uništenja grada Aja

Tada reče Jahve Jošui: "Zamahni kopljem što ti je u ruci prema Aju: predajem ti ga u ruke." I podiže Jošua koplje što mu bješe u ruci i zamahnu prema gradu. (19) I tek što je podigao ruku, dignu se ljudi iz zasjede i potrče prema gradu, osvoje ga i umah ga ognjem zapale... (21) Vidjevši Jošua i sav Izrael da je zasjeda zauzela grad i da se diže dim iz grada, vrata se i udare na ljude iz Aja... (24) Kad su Izraelci pobili sve stanovnike Aja na otvorenu polju i u pustinji, kuda su ih gonili, i kada svi padoše od mača, vratiše se Izraelci u Aj i sasjekoše mačem sve što bješe u njemu. (25) Bilo je dvanaest tisuća onih koji su izginuli toga dana, ljudi i žena – sav Aj. (26) Jošua nije spuštao ruke kojom bijaše zamahnuo kopljem sve dok nisu poubijani svi stanovnici Aja. (27) Samo stoku i plijen iz onoga grada razdijele među sobom Izraelci, kao što je Jahve zapovjedio Jošui. (28) Jošua spali Aj i učini ga za sve vijeke ruševinom, pustim mjestom do danas. (29) Kralja ajskoga objesi o drvo do večeri. O zapadu sunčanom zapovjedi Jošua te skinuše truplo s drveta, baciše ga pred gradska vrata i nabacaše na nj veliku gomilu kamenja, koja stoji i danas (Jš 4, 18-29).

- I nije se smijelo uzeti ni dio blaga iz grada pod hërem-om, o čemu govori priča o Akanu, koji je "uzeo od ukletih stvari..." iz osvojenoga Jerihona – i zato je Jahve kaznio Izraelce neuspjehom prilikom prvoga napada na Aj (Js 7, 1-5).
- I kada je Akan poslije priznao Jošui da je uzeo "... lijep šinearski plašt, dvije stotine srebrnjaka, i zlatnu šipku vrijednu pedeset srebrnjaka...", Jošua je naredio da ga kamenuje sav Izrael (v. Js 7, 18-25).
- Takvi su primjeri uništenja neprijatelja postojali u različitim krajevima Sredozemlja i Prednje Azije za vrijeme kada su ondje nicali prve civilizacije.
- No u svjetskom kontekstu, žrtvovanje zarobljenika bilo je najizraženije u šangovskoj Kini, i u Americi.
- Drevnokineska riječ *fá* (伐), grafički je bila prikazana sjekirom kako obezglavljuje čovjeka, označavao je "vojni pohod", "zarobljenika" i "ljudsku žrtvu", i sam je znak nastao iz spoja ideograma za čovjeka (*rén* 人) i šangovske sjekire (*gē* 戈).
- Brojevi zarobljenika u pojedinim pohodima Šangovaca kretali su se u stotinama, do preko tisuće (točno 1.656 u jednom spomenutom pohodu).
- Oko 2.000 šangovskih natpisa govore o ljudskim žrtvama, i štoviše 81% svih nađenih lubanja iz toga vremena bile su odrubljene.
- Često žrtvovanje zarobljenika provodilo se, kako je bilo rečeno, i u Americi, među Majama i također u Peruu, pogotovo u sklopu kulture Moche.
- U Mezoamerici taj običaj dosegao je vrhunac u doba Asteka, kada se svake godine ubijalo 2.000 ljudi u Tenochtitlanu, i još između 15.000–8.000 diljem Meksičke zavale.

- Asteci su ratovali i žrtvovali poražene neprijatelje, vjerujući da će im svemir propasti ako bogove prestanu hraniti ljudskim srcima i krvlju.
- I kada se njihovo carstvo proširilo po velikom dijelu Meksika, tri plemena astečkoga saveza (uz jezero Texcoco), da bi održali nužan broj žrtava, priredili su međusobne borbe: "ratove cvijeća" (jedn. *xōchiyāōyōtl*), tako nazvane prema simbolici krvi.

Lijevo: astečki rat protiv Tepaneka iz Azcapotzalca (Codex Ramírez, 16. stoljeće) i desno: žrtvovanje zarobljenika (firentinski kodeks Bernardina de Sahagúna /1499–1590/, 16. stoljeća).

- Osim ideoloških potreba, nužnih za održavanje jedinstva, postojale su i konkretne svrhe za mnoge surove postupke, bez obzira na to kako su ih shvaćali ili opravdavali njihovi izvršitelji.
- *Totalna odmazda* koju su Izraelci provodili u Kanaanu imala je svrhu uništiti sve inorodne elemente koji bi mogli ubuduće pokolebati njihov plemenski savez.
- Zato su ubijali i žene i djecu, a katkad su (kao u slučaju Jerihona) morali posvetiti Jahvi i sav materijalni plijen.
- No plijen se ipak češće dijelio, ali prema propisima koji su težili tomu da se ne naruši ravnoteža.
- Potpuno istrebljenje bilo je naređeno samo za gradove pod *hērēm*-om: potpuno za starosjedioce "obećane zemlje".
- Drugdje su Izraelci morali najprije ponuditi mir – premda je to za sobom povlačilo porobljavanje – i tek ako bi ga neprijatelji odbili, sve je muškarce trebalo pobiti "oštrim mačem", a žene, djecu, stoku i sav plijen uzeti za sebe (Pnz 20: 10–18).
- Tada je ratnicima bilo dopušteno i da se ožene zarobljenicama, što je također te njihove nove družice izbavljalo iz ropstva.

Ropstvo i pokmećivanje

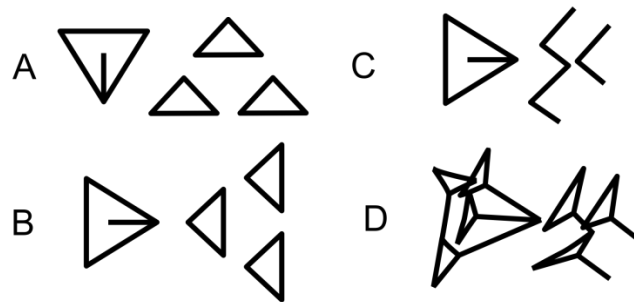
- Posvemašnji pokolji muškaraca, pogotovu poraženih vojnika, bili su gotovo *pravilo* u svim arhaičnim civilizacijama.
- Nekad su vojske imale tek bodeže i sjekire, palice i koplja, pa u takvim okolnostima dati robu, bivšem neprijatelju, bakreni pijuk, lopatu ili motiku – i poslati ga na rad u polje ili drugdje, bilo je objektivno opasno.
- Zbog toga su se uglavnom samo žene, djevojke i dječaci privodili u ropstvo.

- Malobrojni pošteđeni muškarci bili bi u načelu poravnavani s običnim pučanima, premda je bilo slučajeva držanja stranaca za otkup – ili (u razvijenim sredinama) kao taloce.
- Jedino su gospodari šangovske Kine povremeno koristili muške zarobljenike za teške jednokratne radove, prije nego što su ih skupno žrtvovali.

Žena iz planine

Sumerski klinopisni znak za robinju (*geme*) razvio se iz spoja znaka za vulvu ili ženu (SAL, *munuz*, usp. riječi SAL-lugal "kraljica", SAL-me "svećenica", SAL-munuz "žena, žensko spolovilo") i već spomenutog znaka KUR za planinu, odnosno za stranu zemlju (i podzemlje, itd).

Ukratko, robinja je bila "žena iz planina", ili općenito "žena iz tuđe zemlje, strana žena".

- No s porastom vojne moći, situacija se mijenjala: bolje naoružanje, ustaljivanje vlasti kraljeva i hijerarhija, veće podjele rada, pojava nadzorskih službi i ideološki pomaci, rezultirali su u "helotizaciji" puka i u proširenju ropstva u pravom smislu.
- Poraženi tuđinci imali su sada više izgleda sačuvati goli život, iako su drevna carstva, sve više provodila "politike terora" prema izvanjskim područjima.
- Dakle, ratovi su postali redovitiji, a stalni pritok zarobljenika učvrstio je pojmovno jednačenje kategorija tuđinca i roba.
- Teror i porobljavanje isto su tako pratili proces "unutarnjeg" ujedinjavanja, odnosno združivanja nomovskih zajednica u više ili manje jedinstvena carstva.
- Sargon Akadski, gradeći svoju državu, oslanjao se na moć svojih strijelaca, a njegovi sinovi, boreći se protiv pobuna, razarali su gradove i ubijali tisuće protivnika.
- U ranom Egiptu, pravi robovi (*b3k.w*) uglavnom su bili domaći ljudi, što predstavlja iznimku.
- Ali treba dodati da su većinu egipatskih robova u ranodinastičkom razdoblju tvorili potomci zarobljenika iz doba ratujućih noma i međusobnih borbi Gornjeg i Donjeg Egipta.
- Zapravo već u drugoj polovini Staroga kraljevstva, egipatski dostojanstvenici počeli su ubrajati u svoje zasluge to da nisu nikada porobili nijednog Egipćanina.
- No broj domaćih robova porastao bi svaki put kad bi se narušio red u zemlji.
- U Egiptu, Mezopotamiji i drugdje, smirivanje unutarnjih prilika u uvjetima carske vladavine značilo je potiskivanje puka u helotski tip podređenosti.
- U Egiptu status nalik helotskom imali su *ḥmww nzw*, "kraljevski *ḥmww*", tj. gotovo svi obični radnici.
- Oni nisu posjedovali vlastita sredstva rada: svoje zadatke i obveze obavljali su na kraljevskim, hramskim i "privatnim" velmoškim imanjima.
- U doba Staroga Kraljevstva radili su u pokretnim odredima, a poslije bi svaki radnik-seljak obrađivao njemu povjerenu parcelu, predajući urod u opća skladišta iz kojih je dobivao i svoj udio.

- Upravnici su svake godine obavljali smotre mladeži i raspoređivali te nove radnike u pojedine djelatnosti diljem zemlje (u pravilu ne na imanja odakle su potekli).
- Postojala je paralela u Uru iz Treće dinastije, gdje su isto prevladavali pokretni radni odredi, bez vlastita oruđa i čak pod "policijskim" nadzorom.
- Uporaba "državnog" oruđa, postojala je i u šangovskoj Kini i jedna mlađa (arhaična) analogija odnosi se na državni sustav (pre)raspodjele u carstvu Inka, u kojemu je bilo ne samo skupnih dobara, centralnih upravnika, obveznoga rada i regrutacije pučana za određene djelatnosti, nego i zabrana slobodnih seljenja seljaka.
- Stječe se dojam o krajnjoj centralizaciji.
- Međutim, poslušnost vladarima, namjesnicima (u Egiptu, nomarsima) i plemstvu počivala je na običaju, a državne cjeline (osim u Inka) bile su konglomerati lokalnih jedinica.
- U Egiptu su hijerarhije postojale tek unutar pojedinih imanja (jedm. *pr-ḡt*, metafizički i "vječito imanje"), dok je "velika kuća" kralja (*pr-ʿ3*, što je od 18. dinastije preraslo u naziv faraona) služila im je kao opći uzor.
- U Starom kraljevstvu vladari su mogli seliti i nomarhe po volji, ali dužnosti potonjih u pravilu su postale nasljeđe, što je dovelo do toga da su ih u Srednjem kraljevstvu vladari tek potvrđivali, jer su već bili gotovo samostalni.
- Slijedio je upad Hiksa i izgradnja činovničke i vojničke države Novoga kraljevstva.
- I u Kini su "običajne" tvorevine Shanga i Zhoua, poslije naježda barbara i vremena mnogih i ratujućih država, prešle u jednovlađe Qina i Hana.
- S druge strane, u Mezopotamiji i Anatoliji, i to sve do uspostave "svjetskih" carstava, amorejski poglavari i kneževi "brdskih naroda" održali su razmjerno stabilne države na (uvjetno rečeno) "feudalnoj osnovi".
- Pritom su se služili i novim sredstvima: pisanim zakonicima, i u vanjskim poslovima diplomacijom i ugovorima, što inače označuje početak međunarodnoga prava.

Najamništvo

- Položaj puka/naroda bio je u svemu tome katkad službeno zaštićen.
- Hamurabi (1729–1686. pr. Kr.) i drugi vladari iz prve polovine drugoga tisućljeća pr. Kr. istaknuli su svoju obvezu braniti "slabe od jakih", i slično.
- Međutim, sama činjenica da se to moralo obznaniti govori o napredovanju društvenog raslojavanja.
- Osim relativne neslobode ili poluslobode "helotskih" zemljoradnika, pogoršavanje položaja "slabih" pokazalo se u širenju pojava dužničkog ropstva (uključivši prodaje vlastite djece), pa čak u dobrovoljnom stupanju u robovski status, bez obzira na to što su zakonski propisi pokušavali ograničiti porobljavanja članova zajednice.
- Dakako, postojali su i drugi izlazi u nuždi: razbojstvo (odlazak u hapire), najamni rad po sezoni i bijeg u zaklon hramova i gradova utočišta.
- najamnom radu i nadnicama govori se prvi put u zakoniku iz Ešnunne, jedne od amorejskih kneževina nastalih u Mezopotamiji oko 2000. pr. Kr., nakon pada Treće dinastije Ura.
- U Hamurabijevo doba ta se pojava proširila.

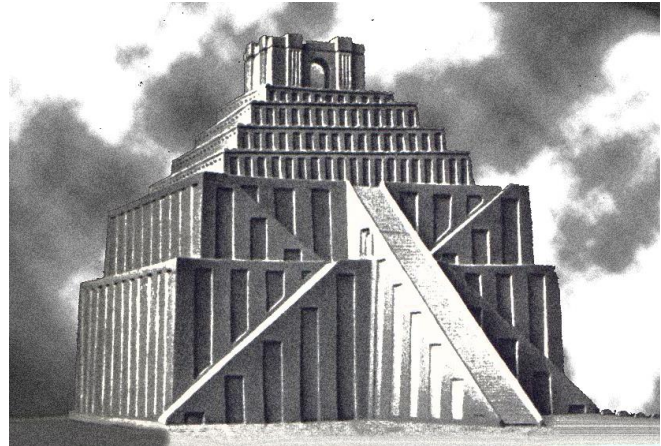

Stela s Hamurabijevim zakonicom (Louvre)

- Nadnica običnog radnika ostala je približno ista, ali je iznos bio utvrđen za dnevni, umjesto za mjesečni rad, što sugerira manju stabilnost i učestale promjene mjesta rada.
- Stari red bio je ugrožen, jer su "slabi" upadali u zavisnost od lihvara i trgovaca i zatim gubili svoju naslijeđenu zemlju, što je bilo ravno gubitku "građanskih" prava.
- Hamurabi je pokušao spriječiti tu tendenciju, zabranivši prodaju lena, a najvišu kamatnu stopu (u žitu i novcu) odredio je na 20%, pri čemu je predvidio otpis kamatnih dugovanja ukoliko bi poplave ili suše uništile urod dužnika.
- No proces je dugoročno napredovao, poprimivši velike razmjere u novobabilonskom razdoblju (prvo tisućljeće pr. Kr.), kad su zemljom kružile skupine najmljenika od po nekoliko stotina ljudi, uglavnom "slobodnih" maloposjednika.
- Približno u isto vrijeme, najamni rad javlja se u Grčkoj (tijekom mračnoga i arhajskog doba) i u Kini (u razdoblju "mnogodržavlja", *leigu*).
- Poslije, u ahemenidskoj Perziji, čini se da su najmljenici ušli, među inim, u odrede ratnih zarobljenika i dužnošću vezanih pučana, nazvane na perzijskom *garda* i na elamskom *kurtaš*.
- Ti su ljudi obavljali razne graditeljske, obrtničke i stočarske poslove, a zemljodjelska *garda* često se selila od sela do sela
- Najamni radni odnosi, u svim starovjekovnim i antičkim društvima, odražavaju krize i napukline u postojećim integracijskim shemama.
- Redovito su najmljenici bili trajni ili privremeni otpadnici iz svojih izvornih sredina, premda je mogućnost najamništva ipak osiguravala kakvo takvo preživljavanje.
- Zato je u prijelomnim i/ili kriznim vremenima, na marginama i između pojedinih društvenih prostora redovito porastao broj ljudi, bez dovoljne zemljišnih ili drugih izvora za opstanak, koji su nudili drugima svoj rad, prvo za obroke i uzdržavanje, a poslije i za novac.
- Inače grčka riječ za zemljišnu parcelu, κλήρος, prvobitno je značila "ždrijeb", tj. udio u (pre)raspodjeli zemljišta među pripadnicama zajednice, što je podrazumijevalo neku vrstu ravnopravnosti u zajednici.
- No već je Homer poznavao mnogozemne (πολύκληροι) i bezemne ljude (ἄκληροι).
- Iz skupine bezemljaša nastali su teti (θητες, jedn. θής): njihov položaj bio je gori i od robovskoga, jer su živjeli izvan roda, bratstva i doma.
- Teti su lutali zemljom u potrazi za poslom – svatko ih je mogao ubiti, porobiti ili otjerati bez plaće.
- U 4. stoljeću pr. Kr., u razdoblju propadanja polisa i građanskih nereda nakon peloponeskih ratova, uvelike je porastao broj takvih nadničara.
- Aleksandrovi pohodi još su pogoršali to stanje.
- Do 270. pr. Kr. priljev ahemenidskog bogatstva stvarao je snažne inflacijske pritiske u Grčkoj, pa je zarada teta pala ispod životnog minimuma.
- Konfliktne odnosi zatim su zahvatili i novonastala helenistička carstva na (afro)azijskom području.
- "Kraljev seljak" (γεωργός βασιλικός) u ptolemejskom Egiptu, i puk (λαός) u državi Seleukida, našli su se u teškom položaju.
- Plaćali su velik novčani porez, a nadnice sezonskih radnika i najmljenika, kao u Grčkoj, padale su ispod životnog minimuma.
- U Egiptu je vlada pokušavala strogo kontrolirati narod – seljaci su mogli promijenjati boravišta tek ako bi platili određenu pristojbu, a radnici, prilikom zapošljavanja, morali su prisegnuti da neće napustiti mjesto rada.
- No pogoršanje unutarnje krize, poticalo je otpor Egipćana prema grčkomakedonskim vladarima, što je dovela do spleta bjegova (= "uzmicanja", ἀναχώρησις) u povremeno oslobođena gornjoegipatska područja, ili na hramska zemljišta.

Uloga hramova – domova prezrenih

- Bijeg u hramove postojao je kao izlaz u nuždi od početka staroga vijeka (vjerojatno i od kasne prapovijesti)
- U Sumeru, ljudi bez imetka, izbjeglice iz drugih općina ili gradova, potomci preživjelih zarobljenika i mnoštvo robinja našli su zaklon na hramskim imanjima.
- Slično tome, izvori iz šangovske Kine spominju *sàng* (喪), "izgubljene" ili "izbjeglice", koji su tražili utočište u hramovima i kod vladara
- Primjeri iz Mezopotamije daju najstariju sliku uloge hrama kao društvenog regulatora.
- Od Sumerana do Babilonaca, i poslije, hramovi su služili kao "domovi prezrenih" – prihvatilišta za ugrožene osobe (strance i siromahe, usidjelice, invalide, nahode i siročad, djecu i starce čije ih obitelji nisu mogle uzdržavati) – ali ujedno, bila su to mjesta gdje su viši društveni slojevi mogli polagati i čuvati "višak" proizvodnje.
- Hramovi su otkupljivali i članove zajednice koji su za vrijeme ratnih pohoda pali u zarobljeništva, a čije im obitelji nisu mogle priskrbiti otkupninu.
- Dok se najamni rad, u osnovi, može opisati kao simptom raspadanja, krize i prijelaza u starovjekovnim društvima, društvena uloga hramova bila je zapravo imanentno integrativna.
- I marginalne i vladajuće skupine povezivale su se pod okriljem religije u sklopu jedne ustanove, koja je oličavala antropološko jedinstvo zajednice.
- Primajući tako i tuđince, hramovi su služili kao *središnje točke konverzije* kroz koje je vanjski svijet ulazio u pojedina društva.
- Osim toga, *azilna uloga hramova*, i za domaće ljude i za strance, uvela je vrlo bitan međurodovski ili izvanrodovski element sigurnosti, i može se reći "odmora", u inače napetu shemu suparništava (katkad s elementima krvne osvete).
- Podrijetlo same riječi "azil" – premda postoje razna tumačenja – vjerojatno se treba izvoditi iz grčkoga, kao negacija σῶλη (odmazde).
- Prvotni razlog stvaranja azila vjerojatno je bio u vezi s vjerskim tabuima.
- U društvenom pogledu, azili su bili nužni da se nesretni (smrtni) slučajevi ne bi pretvorili u razorne vražde unutar zajednica.
- Tu su funkciju imali gradovi-utočišta u drevnom Izraelu i velika svetišta u Grčkoj.
- Postojanje azila pogodovalo je rastu i konsolidaciji gradova, pa su mnogi gradovi nastali oko hramova (kao u Sumeru), ili nastojali da se proglase ἄσῶλη, pogotovu za vrijeme helenizma.
- Ne znamo jesu li Rimljani već u svojoj najranijoj prošlosti poznavali ustanovu azila, ali Plutarh je tvrdio da se oko Romula i Rema "okupilo mnogo robova i odmetnika", i da se Rim brzo naselio nakon što su u njemu osnovali svetište "bogu Azileju".
- Osnovan prema predaji godine 753. pr. Kr., Rim je nastao na sjecištu raznih etničkih i kulturnih područja.
- Do jake imigracije Etrušćana, Latina i drugih Itala došlo je u 6. stoljeću pr. Kr, kada su gradom vladali kraljevi etrušćanska podrijetla – i došljaci su tada prihvatili vojnu službu u zamjenu za građanska prava.

Sumerski hram (zigurat).

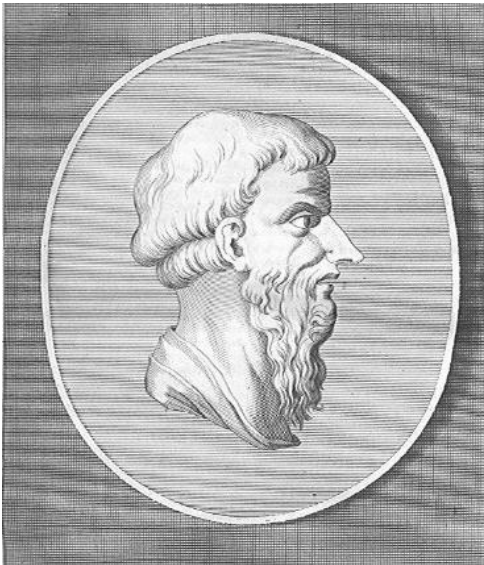
Institucija građanstva – i negrađani (tuđinci/stranci)

- Dakako, građanstvo, kao *osobit društveni obrazac*, dobilo je prvorazredan značaj tek u grčkorimskom, tj. u antičkom kontekstu.
- S jedne strane, građanstvo preoblikuje ishodišne rodovsko-plemenske odrednice u nov teritorijalni okvir zajedništva, što se zakonski ostvarilo u Ateni na početku i kraju 6. stoljeću pr. Kr., tj. poslije Solonovih i Klistenovih reforma.
- S druge strane, građanstvo ponovno vraća načelo podaništva u okrilje zajednice, jer pripadnost zajedničkoj teritorijalnoj jedinki, kao prije toga pripadnost kakvom rodu ili plemenu, postaje uvjet slobode, i ne samo odrednica obveza.
- Građanstvo se zapravo razvilo u sudaru novih i starih tendencija: razvitak grada, ili teritorija, potisnuo je ulogu roda kao referentnog okvira.
- Također se razvila i zasebna vladarska sfera, ali za razliku od situacije u Egiptu i na Bliskom istoku, samostalnost vladara nije uspjela pretvoriti nekadašnje slobodne pučane i plemenske ratnike u poslušne podanike kralja ili cara.
- Razlozi za takav izmak su dvojaki – naime, isti čimbenici koji su uvjetovali zadržavanje arhaičnog modela suparništva među malim neovisnim državicama Helade poticali su i razvitak urbane proizvodnje i razmjene, što je napokon povećalo moć puka i uopće dovelo do pojma građanstva.
- Razumije se – prihvatimo li Finleyjevo gledište – ovo ne treba shvatiti u današnjem smislu racionalne ekonomije i tržišnih zakona.
- Na neki način, taj je razvitak nastavio trendove iz herojske epohe "raskoši, darova i uzdarja", u koje su se utkale sve više i praktičke brige za životne potrepeštine.
- I veliki kolonizacijski pohod u arhajskim stoljećima grčke povijesti (800–480. pr. Kr.) utjecao je na zbivanja koja su na kraju rezultirala u nastanku grčke ustanove polisa.
- U početku, Grcima su kao trgovci i kolonisti konkurirali Feničani, od kojih su Grci preuzeli pismo i druge važne kulturne tekovine.
- Ali Fenikija se nije nikada uspjela posve izdvojiti od bliskoistočnih monarhističkih i autoritarnih političkih shema, što isto vrijedi za tirska kolonija, Kartagu.
- Ipak, Feničani, Grci, i Kartažani, uzastopce i zajedno, utjecali su na razvitak gradskih zajednica u Etruščana, a zatim na Rimljane, u kojih je ideja o građanskom pravu dosegla najveći starovjekovni domet.
- Građansko pravo razvijalo se kao pravo na zaštitu života i imovine, na neometano trgovanje i posjedovanje nekretnina, na sudjelovanje u političkom odlučivanju, i to sve u zamjenu za obveze, primjerice vojne obveze i propisane javne obveze (*munia* u rimskom pravu).
- Međutim, važnost građanskih povlastica rasla je kako su se antička društva širila u vanjske prostore, i uključivala u sebe sve veće skupine tuđinaca.
- Dakako, u antičkom svijetu dugo je ostao i vrlo osobit primjer Sparte.

Negrađani (tuđinci/stranci) u Grčkoj

- U Sparti i u nekim drugim grčkim mjestima najbliži tuđinci, tzv. *perijeci* (περίοικοι), dosl. "izokolni" (ili "okomjesni/okogradski", tj. "susjedi"), rano su uspostavili osobit odnos s građanstvom.
- Perijeci su vodili obrte i trgovine – bili su slobodni, i često služili u vojsci i mornarici, čak kao zapovjednici, ali nisu imali politička prava, ni pravo na bračne veze s pravim Spartancima.
- Inače, nije sasvim jasno zašto su Spartanci razlikovali opći status perijeka od helota, jer su i jedni i drugi tobože potekli od Peloponežana koji su naseljavali to područje do uspona Sparte.
- Prema jednoj tezi, razlog je taj što su perijeci imali slično dorsko (etničko) podrijetlo kao i sami Spartanci, dok su, naprotiv, heloti potekli od poraženih Ahajaca (problem je tu što je i helotska Mesenija imala dorsko podrijetlo).

- U svakom slučaju, perijeci su imali viši društveni položaj od helotskih zemljoradnika, ali su i oni, poput helota, održavali vlastite zajednice i sela izvan Sparte, na području koje se dosl. nazivalo "okograđe" (Περίοικς).
- U tom pogledu su se razlikovali od doseljenih tuđinaca – meteka (μετοίκοι), što će reći od (pojedinačnih) "preseljenika" iz drugih (u pravilu grčkih) mjesta, kakvih je bilo mnogo u raznim gradovima diljem Grčke, i koji su se također uglavnom bavili trgovinom i obrtom.
- Odnos meteka prema građanstvu bio je osobit.
- Naime, u Grčkoj se građanstvo nasljeđivalo po ocu, kao ostatak starih patrijarhalno-rodovskih načela.
- Ali kada je, primjerice, u klasičnoj Ateni broj meteka narastao na oko 10.000 (dakle na 40% stanovništva bez robova), Atenjani su usvojili zakon kojim su oba roditelja morala biti građani da bi dijete steklo isto pravo.
- Zanimljivo je da ni oslobođeni robovi, ni njihovi potomci (za razliku od prakse poslije u Rimu), nisu lako mogli postati građani, nego bi bili izjednačili upravo s metecima.
- Građanstvo se dodjeljivalo isključivo zaslužnim strancima, i to tek iznimno.

Zamišljeni prikaz Anaharsida (bakrorez iz 16. stoljeća). Anaharsida bio je skitski plemić, filozof i Solonov prijatelj u 6. stoljeću pr. Kr prvi metek kojemu su Atenjanini dodijelili prava građanstva. U poglavlju o kolonizaciji (u nastavku) spomenut ćemo i njegovu sudbinu nakon povratka u Skitiju.

- Ipak, dolazak meteka koristio je Atenjanima, i zbog poreza na boravak što su morali plaćati (zaštitnine, μετοίκων) i zbog stručnosti, poslovnosti i novca što su ga donosili
- Stoga je Ksenofont u 4. stoljeća pr. Kr. predložio neke mjere za poticanje dolaska stranaca (mogućnost služenja u konjici, elitnom dijelu vojske, dopuštenje vrijednim metecima da kupe parcele i grade kuće u gradu, rezerviranje sjedišta u kazalištu za takve strance, gradnja više prenočišta u Pireju, povećanje broja tržnica i drugo).
- Ali Ksenofont nije predložio ukidanje boravišnog poreza, iako su neki grčki gradovi učinili i to, dajući istaknutim metecima izoteliju (ἰσοτέλεια), tj. poreznu jednakost s građanima.
- Inače, stranci, ako bi htjeli trajno živjeti u Ateni, morali su pronaći domaćeg zastupnika (προστάτης) koji bi ih upisao u svoj dem (= općinu), a za prava i zaštitu stranaca u grčkim polisima općenito su brinuli prokseni (πρόξενοι): građani kojima su matični gradovi (= gradovi podrijetla) stranaca povjerili tu počasnu dužnost.

Rimski razvitak

- Rimski praksa u odnosu na pravo građanstva razvijala se u složenijim uvjetima migracija i osvajanja stranih područja.
- Rimsko je građanstvo u načelu bilo nasljedno, ali tijekom događaja i potreba da se osigura stabilnost poretka prisiljavali su Rimljane da učine sve veće ustupke priseljenicima i tuđim narodima koji su došli pod njihovu vlast.
- Na skupine stranog podrijetla i na vanjske narode Rimljani su najprije proširili pravo trgovine (*ius commercii*), zatim pravo na zakonske brakove s rimskim građanima (*ius connubii*), i na kraju politička prava – tj. biračko pravo (*ius suffragi*) i pravo biti biran u magistraturu (*ius honorum*).
- Prva takva vanjska skupina, plebejci, najvjerojatnije potomci doseljenika u Rim još iz doba etruščanskih kraljeva dobila je puno rimsko građanstvo nakon uporne borbe u 5. i 4. stoljeću pr. Kr.

- Rimljani su zatim dali puno građanstvo nekim latinskim gradovima (poput Tuscula i Lanuvija), a drugima tzv. latinska prava, tj. *ius commercii* i *ius connubii*, uz pravo na puno građanstvo za njihove stanovnike ako se presele u Rim.
- Grčki gradovi Kampanije dobili su ograničeno građanstvo, dok su ostali južnoitalski Grci i Etruščani uživali status italskih saveznika (*socii Italici*).
- Međutim, nakon rata s Latinima i raspada stare latinske lige (338. pr. Kr.), Rimljani su počeli sužavati latinska prava.
- U idućem stoljeću rasle su napetosti između Latina, sada uglavnom izjednačenih s italskim saveznicima, i Rimljana, koje su napokon planule u tzv. "socijalnom" ratu (od lat. *socii*, "saveznici"), tj. točnije u ratu protiv saveznika (90–88. pr. Kr.).
- Za vrijeme toga rata i poslije rimsko građanstvo bilo je udijeljeno svim slobodnim stanovnicima Apeninskoga poluotoka do rijeke Pada, a latinska prava žiteljima prekopadskih krajeva.
- Integracija Latina i Itala u rimsko građanstvo bilo je mnogo lakša od uključivanja drugih, kulturno udaljenijih naroda koji su u sve većem broju potpadali pod vlast Rima.
- Stranci unutar rimske političke sfere bili su označeni kao *peregrini*, za razliku od vanjskih skupina: *externi*, *barbari* i *hostes*.
- Peregrini su ostvarivali svoje privatnopravne odnose u skladu sa zakonima njihovih domovina – koje su Rimljani obično poštivali, osim u slučajevima kada bi se strani narodi, poslije pružanja vojnog otpora, bezuvjetno predali (i tada bi se govorilo o "pokorenim strancima", *peregrini dediticii*).
- U načelu stranci nisu uživali ni rimski *ius commercii* ni *ius connubii*, no mogli su stupiti u pravne odnose s rimskim građanima preko "zakona naroda" (*ius gentium*).
- No za razliku od Grka, Rimljani su mnogo češće davali puno državljanstvo strancima, i štoviše, čak bi djeca oslobođenih robova postala punopravni rimski građani.
- U doba Carstva strancima se dijelilo građanstvo i nakon vojne službe, pa se smatra da je na taj način svake godine negdje oko 15.000 Kelta, Ibera, Tračana, Ilira i drugih dobivalo rimsko građanstvo prilikom otpusta iz carske vojske.
- Ali takvo sve šire darivanje građanskih prava nalazilo se u uzročno-posljedičnoj svezi s novim raslojavanjem u društvu.
- Naime, rimsko građanstvo postupno je gubilo svoj stari privilegijski značaj, usporedo s porastom važnosti kasnorimske podjele na viši i niži društveni sloj (lat. *honestiores* i *humiliores*).
- Kad je napokon godine 212. Karakala (vl. 211–217) proširio rimsko građansko pravo na sve slobodne stanovnike Carstva, osim na "pokorene strance" i "junijske Latine", antički model pravne isključivosti bližio se kraju.
- Ostalo je tek da Dioklecijan (vl. 284–305) ukine i povlašten status Italije.
- Ali to nije značilo da je svatko stekao slobodu kretanja i nastanjanja.
- Dioklecijanove reforme otvorile su razdoblje "Dominata", kad su u Carstvu prevagnule jake birokratske kontrole – a uskoro je Konstantin (vl. 306–337) uveo mjere prema kojima su se seljaci (*coloni*) vezivali za zemlju.

Karakala.

Sažetak o starovjekovnom horizontu

- Razvitak civiliziranih društava postupno je doveo do raščlanjivanja izvornih i stvaranja složenijih, *razuđenih integracijskih jezgara* u kojima je bilo više dodirne (kontaktne) "površine" za vezivanje stranih (izvanjskih) skupina, ali i više razloga i mogućnosti za preseljenje izvan matičnih zajednica (primjerice bijeg i odlazak u najmljenike).
- Iz tog su razloga čelni sudari između različitih (etno)kulturnih skupina gubili prijašnju silinu (rimski "zakon naroda" velik je napredak u odnosu na posvemašnje pokolje, primjerice u šangovskoj Kini, ili u scenariju izraelskoga osvajanja Kanaana).
- Istodobno se odvijao pomak iz okvira u kojemu je čovjekov položaj bio određen vrlo gustom mrežom klijentskih, zadružnih, staležnih i inih (uvjetno rečeno) "feudalnih" obveza, utkanih u međuprostore načetih, ali i dalje jakih rodovskih odnosa, u smjeru pak prema otvorenijim "svjetskim" porecima – ili prema antičkom pravnom društvu.
- No i antičko društvo bilo je obilježeno jakim isključivostima, nastalima na imanentno arhaičnim osnovama, kao i zbog procvata ropstva.
- Na kraju *treba relativizirati i pojam slobode* u starom vijeku, jer se često razlikovao od nekih današnjih shvaćanja (pogotovo na Zapadu).
- U starom vijeku puna sloboda počivala je na vezama s matičnom sredinom, bilo da je riječ o vlastitom rodu, plemenu, gradu, zemlji, itd.
- Odlazak iz te sredine mogao je značiti ulazak u ropstvo, i upravo je ropstvo – osobito u antici – postalo jednim od najčešćih oblika drevnih seoba.

4. Raseljavanja i preseljenja stanovništva

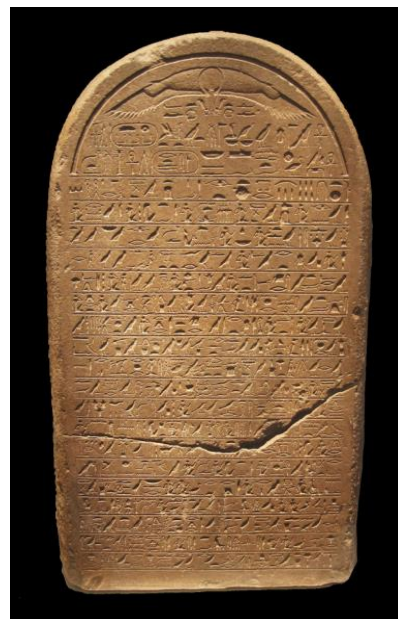
- Masovno, uglavnom prisilno raseljavanje pokorenih i podaničkih naroda, u vremenu od drevnosti sve do nedavne prošlosti, postalo je sastavnim dijelom mnogih carskih (ili općenito velikodržavnih/imperijalnih) politika.
- U većini komentara, ta vrlo važna pojava naziva se "deportacijom" (od lat. *deportare*, "odnijeti, odvesti").
- Deportacije su počele, kao popratne pojave ratova, čim je prestala arhaična praksa ubijanja svih ratnih zarobljenika.
- Međutim, u stanovitom smislu, i to ne nužno u masovnim razmjerima, preteče deportacija bile su (vjerojatno) otmice žena.
- Uostalom, i klasična mitologija prepuna je priča o otmicama žena, katkad uz prešutni (barem konačni) pristanak samih žrtvi.
- I analize DNK upućuje na zaključak da su se žene, zacijelo od davnine, odvodile u druge sredine, možda zbog otmica ili dobrovoljno, mnogo češće nego muškarci.
- Današnji prostorni raspored jezičkih skupina na svijetu, koji se može u širem smislu označiti kao "etnojezični", ima veću tendencijsku podudarnost s prostornom kartom (muških) Y-kromosomskih loza nasljedstva, nego sa (ženskim) usporedivim konfiguracijama u prostornom rasporedu mtDNK.

Francesco Primaticcio (1505–1539), "Otmica Helene" (1530-30).

Egipat

- Utemeljitelj Četvrte dinastije Snefru (2575–2551. pr. Kr.) uhvatio u svom nubijskom pohodu 7.000 ljudi (i 200.000 grla stoke), a zatim je pošao na Libiju i priveo u Egipat 11.000 zarobljenika (uz mnogo stoke).
- U doba Srednjeg kraljevstva, Senusret III. (1878–1841. pr. Kr.) iz Dvanaeste dinastije postavio je kamenu stelu kod Semne u Nubiji na kojoj je, uz ostalo, kazao: "Zarobih njihove [tj. nubijske] žene, odvedoh njihove ljude...".
- Faraoni Novoga kraljevstva, također su odvodili poražene neprijatelje.
- Tutmozis III. (1479–1425 . pr. Kr.), nakon pobjeda nad palestinskim gradom Megidom, odveo je 340 "živih zarobljenika" (i bogat ratni plijen), te iz čitave gornje Siro-palestine odveo je 2.503 osobe (od toga 1.796 muških i ženskih robova), i oko 25.000 grla stoke (većinom ovaca).
- Poslije su kneževi Palestine i drugi egipatski podanici i saveznici počeli i sami slati zarobljenike i žene u Egipat – i to kao znak vjernosti (savezništva), ili "po narudžbi".
- Primjerice, jeruzalemski vladar 'Abdi-Heba (1330-ih pr. Kr.) smatrao je prikladnim pokloniti faraonu Ehnatonu (1353–1336. pr. Kr.) dvadeset djevojaka i osamdeset zarobljenika (EA 288).
- Zanimljiva je i narudžba koju je gezerski knez Milkilu (1350–1335 pr. Kr.) primio od Ehnatona u kojoj faraon traži četrdeset priležnica, koje su zbog ponuđene cijene, *četrdeset šekela srebra ponaosob*, morale biti *bez mane*, dosl. "bez prijevarnosti u srcu" (EA 369).

Pogranična stela Senusreta III. u Semni, iz 16. godine njegove vladavine.

Nefertiti, Egipatski muzej, Berlin (foto: Andreas Praefcke, 2006)

- I Ehnatonov otac, Amenhotep III. (1391–1353. pr. Kr.), za svoje je vladavine dobio na dar iz Mitanija oko 300 žena za vlastiti harem.
- Prema jednom mišljenju, jedna od tih žena ili djevojaka postat će znamenita supruga njegova sina, Nefertiti.
- Treba spomenuti i slanje visokorođenih talaca na egipatski dvor, djecu podređenih vladara, koja su bila odgojena u faraonskom domu "kako bi služili gospodaru i stali blizu vrata kralja".
- Ipak, egipatski primjeri ne predstavljaju neku sustavnu deportacijsku politiku.
- Ti su se primjeri zbivali više-manje zbog prestiža ratnika, vezivanja vazala, ili katkad u skladu s efektivnom potražnjom za robovima.
- I doprema robova ulazi u okvir deportacije, ali su društva poput staroegipatskoga, s uglavnom običajno-podaničkim ili (donekle) "helotskim" odnosima u sferi radnih djelatnosti, imala razmjerno ograničenu potrebu za stranim robljem.

Plesačice, oko 1400. pr. Kr. (Britanski muzej)

- Egipćani bi zato Nubijce i Libijce slali u vojsku, koja je imala dvostruku ulogu – braniti granice, ali i raditi u sinajskim i drugim rudnicama.
- Osim toga, već od Srednjeg kraljevstva, Međajci (*md3yw*), ljudi iz zemlje na sjeveru Nubije (= *md3*), obavljali su redarstveničke zadatke u Egiptu.
- Što se tiče Azijaca, u početku su ih Egipćani koristili uglavnom kao *dopunsku* radnu snagu u obrtu i u tkalačkim radionicama.
- Tek je u Novom kraljevstvu broj stranih robova u Egiptu poprimio veće razmjere.
- Tada su kraljevi poklanjali na tisuće mahom azijskih zarobljenika hramovima i najistaknutijim vojnicima.
- I po svemu sudeći, tada su Egipćani počeli koristiti dopremljene strane robove i za poljske radove.

Nubijski strijelci (Međaji) iz hrama Hetšepseta u Deir el-Bahriju, oko 1480. pr.Kr. (Egipatski muzej u Berlinu).

Problem brojeva

- Podatke koje imamo iz starovjekovnih izvora – i sve do srednjega vijeka – ne treba uvijek doslovno shvatiti.
- To se ovdje odnosi na opise stranih zarobljenika, itd.
- Dakako, broj je često u mnogim premodernim društvima bio više umjetnički izraz, nego točan statistički podatak.
- Ipak, Egipćani su rano uveli statističku točnost, i među inim, nakon bitaka, rezali su i prebrojavali penise.

Hetiti

- Običaj masovnog raseljavanja pokorenih (ili podaničkih) naroda – i to kao sustavni dio velikodržavne politike (ne samo kao popratna pojava ratnih sukoba) – prvi su uveli Hetiti.
- Hetitski postupci slijedili su fiksni obrazac: prvo bi pozvali neprijatelja da položi oružje; ako bi potonji pružao otpor, navalili bi na njegov grad, opljačkali ga i spalili, prokleli katkad i zemlju na kojoj je stajao – a sve ljude, zajedno sa stokom, preselili bi u Anatoliju i podijelili kao "kmetove" hetitskim časnicima i uglednicima.
- No ako bi se napadnuti vladar predao, Hetiti su ga u pravilu "podredili na njegovu mjestu", tj. sklopili s njime savez o vazalstvu i vratili mu vlast – iako ni to ne bi spriječilo *djelomično* raseljavanje stanovništva.

Hetitski vazalski ugovor

U ugovoru između znamenitog Šuppiluliume (1380–1354. pr. Kr.) – u tekstu "Sunce" ili "kralj Hattija", i amorejskoga vladara Azirasa, stoji sljedeće:

Deportirane iz onih zemalja što ih je Sunce preselilo – deportirane iz hurijjskih zemalja, deportirane iz zemlje Kinze, iz zemlje Niji...iz zemlje Nuhašše – [ako] iz Hattuše bilo tko, muškarac ili žena, pobjegne i dođe u tvoju zemlju, ti nećeš reći: 'Istina! [Ja] sam pod uredno zaprisegnutim ugovorom, ali [ne] mogu nikako znati gdje se u mojoj zemlji [skrivaju]'. Ti ćeš [ih], Aziras, uhvatiti i predati kralju zemlje Hattija.

Azirasa je morao predati Šuppiluliumu i svakoga tko bi govorio loše o "Suncu", a zatim, kaže se u tekstu:

Također ljude iz zemlje Amurru koji boravi u zemlji Hatti, bilo da je plemić ili pučanin Azirasove zemlje, bilo da je [podanik] kralja Hattija – ako kralj zemlje Hatti po[vrati] ga tebi, zadrži ga. Ali ako ga kralj zemlje Hattija ne vrati, on pobjegne [i] dođe k tebi, [ako...] ti, Azi[ras, ne] uhvatiš [ga] i predaš ga kralju zemlje Hatti, time ćeš prekršiti ugovor.

Amorejski knez morao je izručivati hetitskom kralju i sve Hetite koji bi se sklonili kao bjegunci u njegovoj zemlji.

- U jednom izvoru, Muršili II. (1349–1320. pr. Kr.), sin Šuppiluliume, kaže da je "podredio na mjestu" pobunjenu državu Arzawu, i potom priveo 66.000 zarobljenika na svoj dvor, a da se pritom "nije moglo izbrojiti" koliko su ljudi i plijena njegovi vojnici odveli u hetitsku prijestolnicu Hatušu.
- Sumerski ideogram kojim se označuju zarobljenici, NAM.RA (= *arnuvala* u hetitskom izgovoru), imao je značenje "deportirani".
- Prema ugovorima, podređeni vazali nisu smjeli primiti natrag ni svoje vlastite ljude, koje su Hetiti odveli, ukoliko bi se ti vratili bez dopuštenja hetitskoga kralja.
- Štoviše, optužba za neizručivanje bjegunaca poslužila je Hetitima kao najčešći izgovor za pokretanje ratova.
- Inače – prema Gurneyju – za razliku od drugih naroda na drevnom Bliskom istoku Hetiti su se osobito trudili da moralno opravdavaju svoje ratne pothvate, i štoviše iz pobjedničkih izvješća "potpuno" su izostavljali sve opise mučenja i okrutnosti.

Asirci

- To što su Hetiti započeli, Asirci su nastavili, ali mnogo žešće i također u znatno širim razmjerima.
- Asirski uspon upada u razdoblje *velikih previranja* – seoba Naroda mora, raspada i slabljenja okolnih država, prodora Iranaca s istoka, i aramejskih plemena s juga i jugozapada, itd.
- Poslije su zapadnosemitski Haldejci naselili donju Mezopotamiju, i postupno su preuzimali sve veću ulogu u životu Babilonije.
- U takvom okviru asirski kraljevi utvrđivali su svoju vlast politikom terora: njihove čete razarale su gotovo sve pred sobom – ubijale su i sakatile, uzimajući golem danak od poraženih.
- Primjerice, Šalmaneser I. (1274–1245. pr. Kr.) je u jednom opisu tvrdio da je u zemlji Urartu, koja se "pobunila" na početku njegova kraljevanja, spalio čak 51 grad, zaplijenio sav njihov imetak – i *odabrao mlade ljude* koje je priveo u svoju službu.
- I kralj se osobito osvetio gradu Arini, jer je prema njegovima riječima Arina "prezirala boga Ašura".
- Šalmaneser se zatim pohvalio da je u pohodu na Hanigalbat (Mitani) zarobio 14.400 neprijatelja – i sve ih dao oslijepiti (u jedno oko).
- Poslije je njegov sin i nasljednik Tukulti-Ninurta I. (1244–1208. pr. Kr.) tobože odveo 28.800 vojnika [u Asiriju], nakon jedne vojne na područje Hetitskog carstva.
- Ali Asirci ipak nisu još u to vrijeme sustavno odvodili poražene narode – u Asiriju su slali uglavnom samo izučene obrtnike.
- Osim toga, na prijelazu iz 2. u 1. tisućljeće pr. Kr. asirska je moć bitno oslabila, sve dok Adadnirari II. (912–891. pr. Kr.) i njegov unuk Ašurnasipal II. (883–859. pr. Kr.) nisu pokrenuli razdoblje *novواسirske* ekspanzije.
- Predvođeni Ašurnasipalom, Asirci su 876. pr. Kr. izbili na Sredozemlje, gdje je kralj obredno "oprao svoje oružje u dubokom moru" i ubrao danak od Tirana, Sidonaca i drugih naroda.
- Dvije godine poslije, Ašurnasipal je dovršio gradnju svoje nove prijestolnice Kalhu (današnji Namrūd).
- Na kamenom natpisu iz zbornice tamošnje palače, asirski kralj kaže da je *nastanio Kalhu ljudima iz svih zemalja što ih je osvojio*, da je uredio i druge gradove što su za vladavine njegovih otaca postali "gomile otpada", u njima naselivši mnoštvo ljudi, te da je u cijelosti "... dodao zemlju zemlji Asirije, mnoge ljude njezinu narodu".

Ambrose Dudley: Šalmaneser I. izljuje prah od razrušenog grada Arina pred bogom Ašurom.

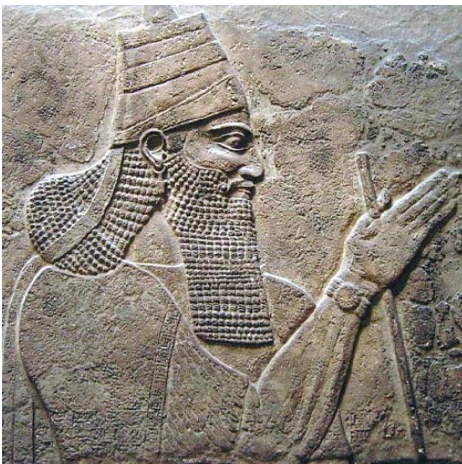
- Ali se sve to postiglo, mačem i otimačinom, tako da su priključene pokrajine ostale puste, ne dajući više prihod.
- I sami Asirci stradavali su zbog rata i epidemija.
- Jak otpor počela su im pružati aramejska savezništva u Siriji i hurijsko-armenska država Urartu u Anatoliji.
- Unatoč sve jačem otpora, idući kralj Šalmaneser III. (858–824. pr. Kr.) nastavio je u stilu svoga prethodnika.
- U prvoj godini vladanja deportirao je 14.600 Aramejaca – u šestoj godini pobio je nešto manji broj Aramejaca u boju kod rijeke Oronta.
- Šalmaneser III. je u svojim natpisima označio i dva vladara poznata iz Staroga zavjeta: na "monolita iz Kurha" opisao je pobjedu nad savezom od dvadeset kraljeva, pod vodstvom vladara Damaska, među kojima se nalazio izraelski kralj Ahab, sin Omrija (Kr II 16), i dvadesetak godina poslije, na "crnom obelisku" iz Nimruda, spomenuo je i prikazao među svojim podanicama kralja Jehua, iz roda Omrija (Kr II 9-10).

Šalmaneserov "crni obelisk" (lijevo) i prikaz kralja Jehua kako mu se poklanja (srednji okvir na desno) (Britanski muzej, AN290479001).

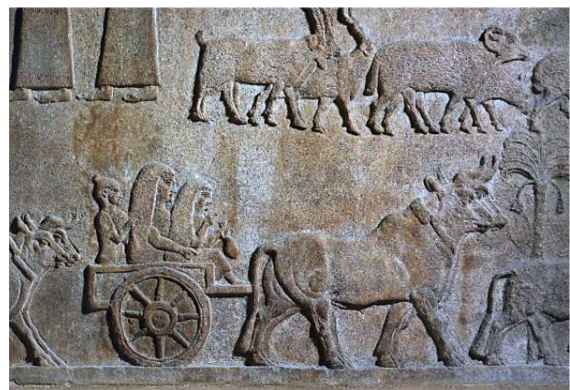
- Osim toga, za vladavine Šalmanesera, njegovoga unuka Adadnirārija III. (811–781. pr. Kr.) i triju praunaka, borbe su se vodili također na istoku, s medijskim i manejskim plemenima oko Urmijskog jezera, i sve do Kaspije.
- Međutim, svestrani osvajački ratovi cara Šalmanesera i njegovih prvih nasljednika uvelike su pojačali poteškoće u carstvu.
- Slijedile su ozbiljne pobune, i to ne samo u osvojenim pokrajinama, nego itakođer u samoj Asiriji.
- U takvim okolnostima, napokon je Tiglatpileser III. (744–727. pr. Kr.) promijenio državnu politiku – i zato ga povijesni čari smatraju katkad čak "pravim tvorcem" Asirskoga carstva.

- Tiglatpilisar III. morao je najprije riješiti problem naseljavanja opustošenih pokrajina.
- Ali kao sredstvo za slamanje otpora pokorenih naroda – i ujedno kao modus "demografske obnove", upravo je on *sustavno* primijenio obrazac deportacije.

Tiglatpilesar III. (Britanski muzej)

- Na početku svoje vladavine, osiguravši vlast nad Babilonom, odveo je mnoštvo haldejskih zarobljenika u Asiriju.
- Zatim je krenuo na Medijce i Perzijce i deportirao 65.000 njihovih ljudi na zapad.
- Godine 742. i 741. pr. Kr. preselio je 30.000 Sirijaca na Zagros, i 18.000 Aramejaca s lijeve obale Tigrisa u sjevernu Siriju.
- Stari zavjet govori o masovnim odvođenjima sa šireg područja Galileje, a u asirskom izvoru Tiglatpilesar kaže da je odnio i "sav Izrael" – "dom Omrija" (Bît Humria).
- U idućem desetljeću razbio je protuasirski savez u Siriji, zauzeo središte otpora Damask (732), te stigao gotovo do granice Egipta.
- Napokon je 729. pr. Kr. osvojio i Babilon i odveo čak oko 154.000 Haldejaca iz grada.
- Za vladavine Tiglatpilesarova sina Šalmanesera V. (727–722. pr. Kr.) pobunio se podanički izraelski kralj Hošea (732–724. pr. Kr.).
- Prema Starom zavjetu, tada je Šalmaneser V. naselio druge ljude oko izraelske prijestolnice Samarije: *Asirski je kralj doveo ljude iz Babilona, iz Kute, iz Ave, Hamata i iz Sefarvajima, i naselio ih u gradovima Samarije mjesto Izraelaca. Oni su zaposjeli Samariju i nastanili se u gradovima njezinim* (Kr II 17: 24).
- Ti će ljudi postati budući "Samaritanci".
- No poslije je Sargon II. (721–705. pr. Kr.), već u prvoj godini svoje vlasti, zauzeo Samariju, te deportirao 27.290 ljudi u Asiriju i Mediju.
- Taj je događaj doveo do predaje o "deset izgubljenih plemena Izraela".
- Sargon je tvrdio da je Samariju izgradio "bolje nego što je bila", naselivši tamo nove ljude.
- Sargon je ratovao s uspjehom isto protiv Medâ, i preseljavao istočne zarobljenike na zapad.
- Međutim, u jedanaestoj godini njegove vladavine, kralj filistejskog grada Ašdoda pokušao se odmetnuti od Asirije.
- Sargon ga je dao svrgnuti i stavio njegova brata na prijestolje - ali tada su navodno neki "Hetiti" pokrenuli pobunu i izabrali za kralja neimenovanog Grka – "Jamanija" (Ia-ma-ni).
- Kada je Sargon ubrzo zatim pošao u napad, Grk se sklonio u Egipat i Asirac je zauzeo gradove Ašdod, Gat i Asdudimmu, te odveo likove njihovih bogova, članove kraljeve obitelji, dvorsko blago i mnoge stanovnike.

Scene deportacije iz Tiglatpilesarove središnje palače u Nimrodu (Britanski muzej)

- Na mjestu deportiranih naselio je ljude iz istočnih pokrajina, proglašivši ih asirskim podanicima kako bi, prema njegovim riječima, "vukli uzde [njegova] jarma".
- Sargon je 710. pr. Kr. ponovno uspostavio asirsku nadvlast nad Babilonijom, ali pet godine poslije umro je u ratu protiv Kimerijaca.
- Naslijedio ga je njegov sin Sinaherib (704–681. pr. Kr.), čije se ime u hrv. prijevodima Staroga zavjeta (prema hebrejskom obliku סַנְחֶרִיב) uobičajeno prenosi kao "Sanherib".
- I kad se Sinaherib popeo na asirsko prijestolje – *vratio se režim grube sile*.
- Taj je kralj najprije napadao donju Mezopotamiju (tj. kralja Kiša) i priveo 208.000 haldejskih zarobljenika u Asiriju
- Malo poslije, narodi Sirije i Palestine otkazali su poslušnost, računajući na pomoć iz Egipta, gdje je u to vrijeme vladala dvadeset i peta, tzv. etiopska dinastija.
- Bilo je to godine 701. pr. Kr.
- Sinaherib je zapisao u svojim analima da Sidkija, kralj Aškelona, i Ezekija, kralj Judeje, nisu htjeli pokleknuti pod njegovim "jarmom".
- Sidkiju je Sinaherib smjesta deportirao u Asiriju, s njegovim obiteljskim bogovima i svom porodicom.
- Ali je protiv Ezekija (vl. 716–687. pr. Kr.) vodio opsadni rat, u kojemu je navodno istjerao 200.150 ljudi iz 46 jakih gradova i "bezbrojnih" sela.

Prizori iz osvajanja Lakiša, palača Sinaheriba u Ninevi (Britanski muzej).

- Najpoznatiji su detalji oko opsada i zauzeća Lakiša, drugog najvažnijega grada u Judeji, jer ih je poslije Sinaherib dao naslikati na zidovima svoje palače.
- Na kraju je judejski kralj morao zatražiti mir – ali je molio Jahvu da spasi Jeruzalem.
- Poslije pobjede u Judeji Sinaherib je pošao na Egipat, ali je neka *tajnovita pošast* (anđeo Jahvin prema Starom zavjetu, Kr II 19, 35) desetkovala njegovu vojsku.

- Slijedilo je nekoliko godina mira, pa onda sukob s Elamom i Babilonijom.
- I tada je Sinaherib 689. pr. Kr. učinio neviđeno nedjelo – potpuno je razorio sveti grad Babilon – i njegove je žitelje dijelom poklao i dijelom deportirao.
- Taj je čin izazvao opće zgražanje, pa je naposljetku i sam Sinaherib nasilno skončao život – ubila su ga dvojica njegovih sinova, i to možda u dogovoru s njegovim trećim sinom i nasljednikom Asarhadonom.
- Asarhadon (681–669. pr. Kr.) je zatim obnovio Babilon i osvojio Egipat 672/671. pr. Kr.
- Porazio je vojsku "etiopskog" faraona Taharke, zauzeo Memfis i "Sve Etiopljane deportirao... iz Egipta, ne ostavljajući nijednoga da [mu] odaje počast."
- Asarhadon je postavio Neha (vl. 672–664. pr. Kr.), za egipatskog kralja, s prijestolnicom u gradu Sais.
- Kaznio je i bivše egipatske saveznike u Siriji (i kralja Tira) te sklopio vazalske ugovore s mjesnim kraljevima, u kojima je uz ostalo *zacrtao deportaciju kao kaznu za nevjernost*.

Asirski vazalski ugovori

U govor između Asarhadona i Ramataje, kralja grada Urakazabanu, Asarhadon kaže:

Držite se ovog ugovora... da ne izgubite svoje živote, da ne predate svoju zemlju razaranju, da vam narod ne bude raseljen.

Na vrlo slikovit način dodaje se dug spisak inih nevolja i poštasti koje bi se trebale oboriti na vazala ako bi prekršio ugovor: prerana smrt, razne gnjusne bolesti, ratni porazi, propast uroda, glad i ljudožderstvo, bračni razdor, itd. (v. Pritchard 1975: 52–69).

Inače, Asirci su već imali dugu tradiciju takvih prijetećih tekstova, i već u ugovoru između Ašurnirārija V. (prethodnika Tiglatpilesera III.) i Matti'ela (akad. Mati'ilu) kralja Arpada, nailazimo na riječi:

Ako Mati'ilu sagriješi protiv (ovog) ugovora... Mati'ilu, zajedno s njegovim sinovima, kćerima, službenicima, i narodom njegove zemlje [bit će prognan] iz svoje zemlje, neće se vratiti u svoju zemlju, neće opet vidjeti svoju zemlju.

Zaključci o asirskim deportacijama

- Upravo je u asirskoj povijesti obrazac prisilne deportacije prvo došao do potpunog izražaja.
- Asirci su morali pribjeći preseljavanju stanovništva kako bi uklonili demografsku i ekonomsku pustoš koju su sami stvorili.
- Preseljenici, prema tadašnjem nazivu *šaknu* ("posađeni"), postali su i glavna radna snaga u carstvu.
- Migracijski kontingenti od više stotina tisuća ljudi, kad je ukupno stanovništvo Bliskog istoka iznosilo jedva sedam milijuna, imali su golem društveni učinak.
- Manji narodi sasvim su se rasuli.
- Raseljavanja su ozbiljno narušila *integralnost* lokalnih zajednica, pri čemu su veliku važnost imale deportacije vladarskih slojeva i "odvođenje" mjesnih bogova.
- S druge strane, iskorijenjene skupine, ubačene u tuđe i daleke zemlje, katkad su objektivno postale agenti centralizacije, i "vukle uzde [careva] jarma".
- Stjecajem okolnosti među deportiranim prevladavali su Aramejci, pa se Asirsko carstvo u jezičnom pogledu

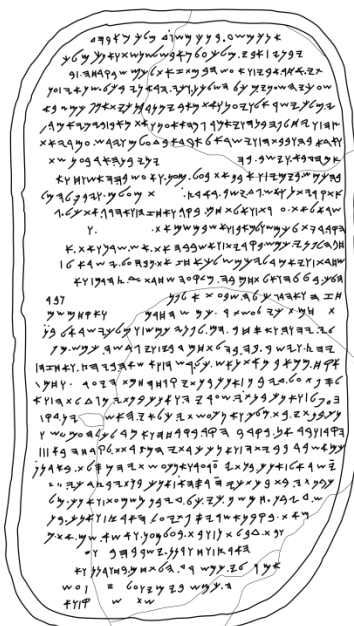
Vojnici iz Sinaheribove garde (Britanski muzej). Prema nošnji, smatra se da bi strijelac na lijevoj strani mogao potjecati iz redova preseljenih Aramejaca, a kopljenik na desnoj vjerojatno negdje iz Palestine.

postupno poaramejčilo, iako je dvorski jezik ostao asirsko narječje akademskog.

- Raseljavanja su uzrokovala i veliko stradanje.
- Osim poniženja u porazu i gubitka zavičaja, mnogi su prognanici umirali na putu do odredišta, i to bez obzira što su Asirci u vojne svrhe izgradili odličnu cestovnu mrežu.
- S preživjelima se postupalo razmjerno dobro, zbog potrebe za seljaštvom (ili, uvjetno rečeno, "helotima").
- Ipak, spomen na nasilje i krutost režima napokon je okrenuo sve pokorene narode protiv Asirije, što je pridonijelo njezinu potpunom slomu, nakon niza vanjskih udaraca između 614. i 609. pr. Kr.

Oponašatelji Asiraca

- Međutim, asirske deportacije poslužile su na Bliskom istoku kao uzor.
- Kraljevi i kneževi kanaanskih, hurijskih, aramejskih i drugih državnica na tom području oponašali su velike careve, seleći kontingente zarobljenika i vlastiti narod iz jednoga kraja u drugi.
- Tako je, primjerice, Meša Moabac, sredinom 9. stoljeća pr. Kr., zauzeo grad Atarot na istoku od Mrtvog mora, pobio njegove stanovnike i naselio ga izraelskim zarobljenicima iz Šarona i Maharita.

Mešina stela

Mešina stela bila je podignuta oko 840. pr. Kr. i govori o pobjedama Meše kralja Moaba nad sinom izraelskoga kralja Omrija.

Stelu je otkrio 1868. njemački protestantski vjerovjesnik Frederick Augustus Klein (1827– 1903), i to kod gradića Dnibanu (drevnoga Dibona) u Jordanu. Zbog svađe oko vlasničkih prava, lokalni seljani su je razbili, ali srećom dotad je Charles Simon Clermont-Ganneau (1846–1923) učinio otisak iz kaširanog papira, i poslije je prikupio većinu fragmenata.

Tekst je napisan starofeničkim pismom, na moapskom jeziku, koji je vrlo nalik na hebrejski.

U redovima 11–14. Meša kaže da je osvojio Atarot i pobio sve ljude u njemu, i učinio grad vlasništvom Kemoša i Moaba... odveo je tamo Davidov oltar i naselio u gradu ljude iz Šarona i Maharit. Odmah u nastavku, u redovima 14-18, Meša dodaje da mu je [bog] Kemoš rekao da uzme Nebo od Izraela – i to je on učinio i potom ubio 7.000 muškaraca i dječaka, žena i djevojaka, koje je sve posvetio Aštara Kemošu.

- Može se spomenuti i natpis iz Karatepea u Anatoliji iz 9. (8.) stoljeća pr. Kr., u kojemu Arsitawadda, vladar Adane, kaže da je sagrađio jake utvrde da bi Danuiti (Danajci?) mogli živjeti u miru, te da je porazio jake države na zapadu, doveo njihove stanovnike na istok, a Danuite naselio na zapadu.
- Poput velikih kraljeva, i manji vladari sklapali su sporazume o izručenju bjegunaca.
- Osim toga, jedan ugovor između Tunipa i hurijske države Alalah u gornjoj Siriji, sadrži vjerojatno najstarije bilateralne odredbe u povijesti o zaštiti vlastitih migranata na tuđem teritoriju.
- Nadalje, vladari kraljevstva Urartu, s kojima su se često sukobljavali Asirci, također su provodili masovne deportacije.
- Oko 776. pr. Kr. kralj Argišti I. sagrađio je tvrđavu Erebuni, blizu današnjeg Jerevana, i tamo nastanio 6.600 zarobljenika iz gornjeg Eufrata, koje je predodredio za pograničnu vojnu službu.

- Urartski kralj Sarduri II. (760–730) u jednom je pohodu sa Zakavkazja priveo (navodno) 12.735 dječaka i 46.600 žena.
- U svakom pokoljenju Urarćani su privodili stotine tisuća zarobljenika, ali uvjeti u zemlji nisu bili zreli za prihvrat tako velikih kontingenata, pa se preko polovine (muških) zarobljenika ubijalo.
- Od preostalih, neki su se koristili u obrtu, a neki u zemljoradnji.
- Osobita taktika bilo je naseljavanje deportiranih ljudi kao vojnike u pograničnim oblastima, gdje ih je gola nužda za samoodržavanjem prisiljavala da se bore protiv neprijatelja Urartua.

Prvi bilateralni ugovor o zaštiti migranata

Ir-^dIM, kralj Tunipa, govori Niqmepi, kralju Alalaha:

[Ako obitelji iz moje zemlje] uđu u tvoju zemlju tražeći uzdržavanje, moraš ih uzeti u zaštitu u tvoju zemlju i hraniti ih, (ali) kada god požele [vratiti se] u moju zemlju, moraš ih okupiti i vratiti u [moju zemlju] i ne smiješ zadržati ni jednu jedinu obitelj u svojoj zemlji.

Oštećeni dio teksta što slijedi sugerira da je obveza bila obostrana:

Ako netko iz tvoje zemlje uđe u moju zemlju tražeći uzdržavanje i kaže 'U mom gradu [nema ništa] za [jesti] [...] ako nije prijestupnik, [...]'

Idući je odlomak još više oštećen, ali čini se da govori o zabrani nasilnih deportacija.

Babilonsko sužanjstvo Židova

- Progon Židova iz Jeruzalema spada u posljedice šireg sukoba između Babilonije i Egipta oko vlasti u Siriopalestini poslije pada asirske sile.
- Do presudnih događaja došlo je kada se judejski kralj Jojakin, na nagovor faraona Neha II. (610–595. pr. Kr.), odmetnuo od Babilonije, koju je upravo u to vrijeme Haldejac Nebukadnezar II. (605–562. pr. Kr.) izgrađivao u moćno carstvo.
- Nebukadnezar krenuo je na Jeruzalem i 597. pr. Kr. zaposjeo grad.
- Odveo je u Babiloniju 10.000 Židova, zajedno s kraljem, plemstvom i 7.000 "sposobnih ljudi" (mahom radnika i izučenih obrtnika: "kovača i bravara").
- Na prijestolje je smjestio Jojakinova strica Sidkiju (597–587. pr. Kr.).
- Desetak godina poslije, egipatski faraon Wahibre (vl. 589–570. pr. Kr.) – u Starom zavjetu nazvan Hofra (kod Herodota Ἀρπίνης) – pošao je na sjever, osvojio Gazu, Tir i Sidon, te potaknuo Sidkiju, protivno upozorenjima proroka Jeremije, na pobunu protiv Babilonaca.
- Nebukadnezar se vratio 586. pr. Kr. zauzeo Jeruzalem, razorio grad i hram i odveo velik broj ljudi u Babiloniju, u prvom redu plemiće i obrtnike.
- U Judeji je ostavio "male ljude", vinogradare i ratare, kojima je postavio za namjesnika židovskog plemića Gedaliju.
- Nakon nekoliko godina izbio je nova pobuna i namjesnik je bio ubijen.
- Tada su mnogi, pa i Jeremija (iako se tomu usprotivio), prebjegli u Tafnis, Memfis i druga mjesta u Egiptu.
- Tafnis, odnosno Dafna (grč. Δάφνα), bila je pogranična tvrđava na istoku Delte, koje se ruševine još i danas nazivaju Qasr al-Bint al-Jahūdi (قصر البنت اليهودي) "dvorac židovske kćeri"

James Tissot (1836–1902), "Odvođenje zarobljenika iz Jeruzalema (*The Old Testament: Three Hundred and Ninety-six Compositions Illustrating the Old Testament*, New York, 1904).

- Čini se da su Babilonci 582. pr. Kr. izveli još jednu deportaciju, u kojoj su zajedno sa Židovima odveli neke njihove amonske i moapske saveznike.
- Ukupan broj odvedenih u sva tri progona teško je odrediti.
- Osim 10.000 spomenutih za 597. godinu pr. Kr., Stari zavjet daje i niži broj od 4.600, što bi iznosilo oko desetinu stanovništva.
- Druge procjene za ukupni broj deportiranih kreću se između 15.000–20.000 i čak 50.000.

Nebukadnezar

Za razliku od Asiraca, babilonski car zamislio je svoje akcije u Siriopalestini kao djela mira. Kod sela Wādi-Brissāti u Libanonu ostavio je natpis s riječima:

Pod zaštitom Nabua i Marduka, mojih gospodara, poveo sam svoje vojske u Libanon. Usrećio sam to područje, iskorijenio svuda svoje neprijatelje. Skupio sam i vratio u njihova sjedišta raspršene stanovnike. Učinio sam što nijedan prijašnji kralj nije učinio: prerezao sam strme gore, presjekao kamenje, otvorio prolaze i izgradio ravnu cestu za cedrove. Učinio sam da žitelji Libanona žive zajedno u sigurnosti i da ih nitko ne ometa.

- Prema nekim pokazateljima, u Babiloniji se sa židovskim prognanicima postupalo razmjerno dobro.
- Nasljednik Nebukadnezara navodno je oprostio otmetništvo judejskom kralju Jojakinu i primio ga na trajno uzdržavanje (Kr II 25, 27–30; Jr 52, 31–34).
- Za razliku od Asiraca, Babilonci nisu raspršili deportirane, nego su ih naselili u više-manje kompaktna naselja u središtu Babilonije, što je omogućilo održavanje običaja i tradicija zajedništva.

Michelangelo Buonarroti (1475–1564), "Jeremija" (Sikstinska kapela).

- U takvim okolnostima, prorok Jeremija je iz Jeruzalema uputio poslanicu prvim preseljenicima u Babilonu, pokušavajući ih uvjeriti da se sužive i pomire sa svojom sudbinom, sve dok ih Jahva ne bude vratio u staru domovinu:

Gradite kuće i nastanite se u njima, sadite vrtove i uživajte urod njihov! Ženite se i rađajte sinove i kćeri! Ženite svoje sinove i udajte svoje kćeri! Množite se da se ne smanjite! Ištite mir zemlji u koju vas izagnah, molite se za nju Jahvi, jer na njezinu miru počiva vaš mir! Jer ovako govori Jahve: Istom kad se Babilonu ispuni onih sedamdeset godina, ja ću vas pohoditi te vam ispuniti dobro obećanje da ću vas vratiti na ovo mjesto (Jr 29, 5–10).

- Međutim, babilonsko iskustvo ostavilo je

vrlo dubok trag u židovskoj povijesti.

- Među potomcima preseljenika došlo je do rascjepa.
- Jedan njihov dio, privučen dobrim izgledima za društveni probitak, sve se više vezivao za život u tuđini, dok je drugi oplakivao izgubljeni zavičaj, gajeći u sebi otpor – pa i želju za osvetom.

- Duhovno stradanje tih prognanika izrazilo se u snažnom pjesničkom obliku u Psalmu 137, koja počinje riječima:

Na obali rijeka babilonskih sjedasmo i plakasmo spominjući se Siona; o vrbe naokolo harfe svoje bijasmo povješali. I tada naši tamničari zaikaše od nas da pjevamo, porobljivači naši zaikaše da se veselimo: "Pjevajte nam pjesmu sionsku!"

- Nastavak "Kako da pjesmu Jahvinu pjevamo u zemlji tuđinskoj" daje izraz vječitom motivu, ne samo za Židove, dok se ogorčenost nad sudbinom uzdigla do vrhunca u završnici pjesme: "Kćeri babilonska, pustošiteljica... Blažen koji zgrabi i smrskao o stijenu tvoju dojenčad!" .
- Središnji stihovi: "Nek se osuši desnica moja, Jeruzaleme, ako tebe zaboravim! Nek mi se jezik za nepce prilijepi ako spomen tvoj smetnem ja ikada, ako ne stavim Jeruzalem vrh svake radosti svoje!", očitavaju dilemu ljudi koji su se našli u tuđini – problem održavanja identiteta naspram "radosti" i sile zaborava u stranom svijetu.
- Pokušaji da se razriješi ta migrantska dilema rezultirali su bitnim filozofsko-vjerskim pomacima.
- S jedne strane, religija se oslobodila političkih i prostornih odrednica – s druge strane, rodila se ideja o izbavitelju koji će vratiti Židove u postojbinu.
- Kad je 539. pr. Kr. perzijski car Kir II. osvojio Babilon i dopustio Židovima povratak, mnogi su odlučili ostanu u tuđini.
- Ljudi koji su se vratili našli su izmijenjenu zemlju.
- U Judeji, poslije odvođenja plemstva, razvio se vrlo jak sloj slobodnih sitnih seljaka.
- U zemlji je bilo i mnogo stranaca (גֵּרִים, *gerīm*).
- Prodor stranaca počeo je još u doba Davidove države, ali je poprimio šire razmjere u razdoblju asirske i babilonske prevlasti, a osobito nakon raseljavanja judejske elite.
- Budući da u takvom kontekstu, i u tadašnjim prilikama, nije bilo moguće uskrsnuti staro kraljevstvo, povratnici su se počeli udruživati u nove općinsko-hramske zajednice, u prvom redu oko hrama u Jeruzalemu.
- Važno je da su iz Babilonije uveli i aramejski jezik, mada je hebrejski ostao govor "malih ljudi" na selu.
- Ponovna gradnja jeruzalemskog hrama počela je već pod Kirom, te nakon prekida za vrijeme njegova sina Kambiza, završila se 515. pod Darijem.

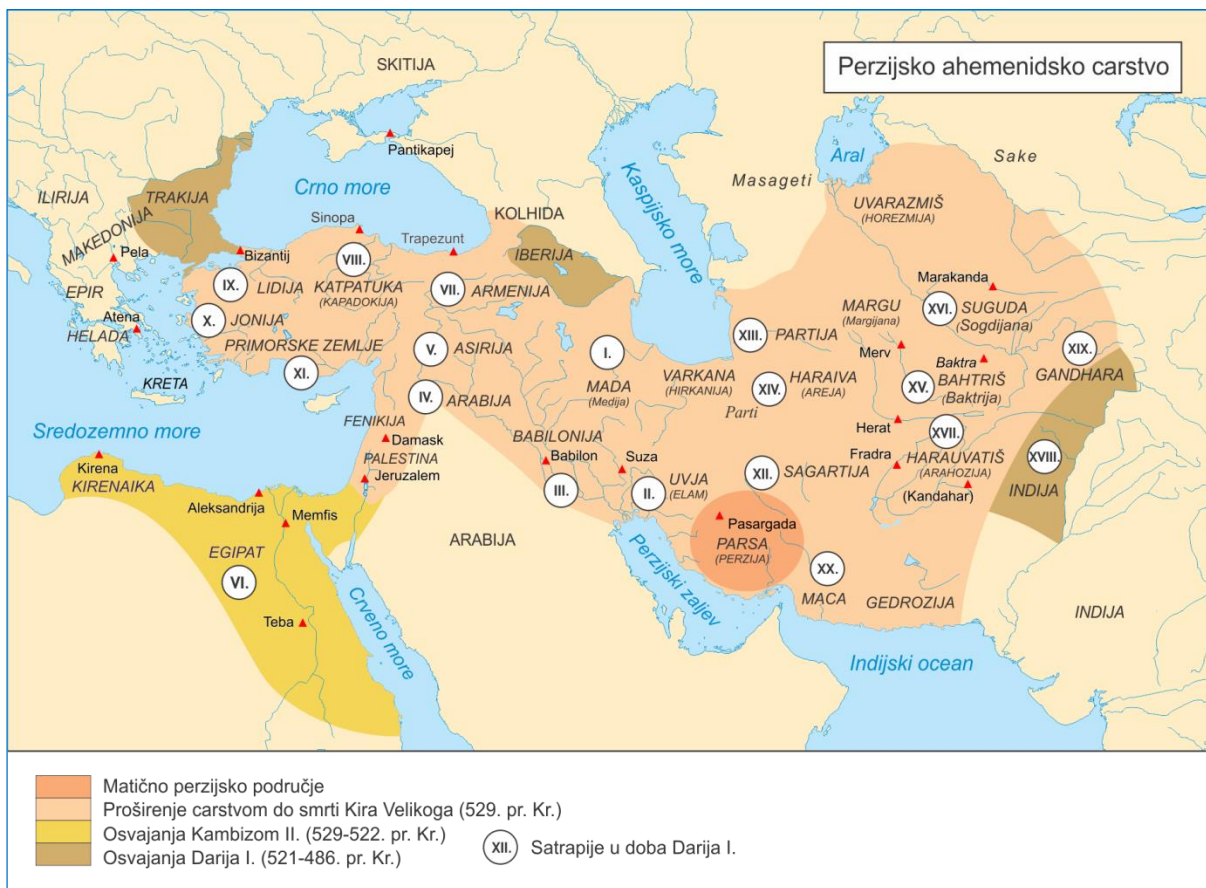

Eduard Bendemann (1811–1889), "Žalost Židova u Babilonu" (1832).

Ahemenidi

- Tvorac Ahemenidskog carstva, Kir II. (= Kir Veliki), na staroperzijskom Kuruš (vl. 576–530. pr. Kr.), stekao je slavu kao mudar, obziran i trpeljiv vladar.
- Njegov ukaz kojim je omogućio povratak Židova uklapa se u opću politiku koju je provodio da bi osigurao naklonost svojih podanika.
- Međutim, iako je Kir nedvojbeno bio iznimna osoba zbog blage vladavine i poštovanja tradicija svojih podanika, i on je katkad provodio prisilna raseljavanja.
- Herodot kaže da je u ratu protiv lidijskog kralja Kreza prodao u ropstvo sve žitelje grada Pterije na granici Kilikije i Kapadokije, te da je istjerao i nedužno okolno stanovništvo iz njihove zemlje.
- Isto je tako postupio u maloazijskom gradu Magneziji.

- Idući ahemenidski carevi također su raseljavali oveće populacije, iako u pravilu tek kao krajnje mjere.
- Grčke kolonije u Libiji, Kirena i Barka, svojevrijeme su se podredile Kambizu (vl. 530–522) kad je on osvojio Egipat (525. pr. Kr.).
- Ali nakon Kambizeve smrti Barka se odmetnula, pa je zato perzijski namjesnik Egipta zauzeo grad i poslao njegove stanovnike novom caru Dariju (vl. 522–486. pr. Kr.), koji ih je naselio u Baktriji.
- Na početku 5. stoljeća pr. Kr., za vrijeme ustanka u Joniji i prvog perzijskog upada u balkansku Grčku, Darije je deportirao i druge grčke skupine.
- U drugom perzijskom pohodu na Grke (481–479. pr. Kr.), jednu osobitu deportaciju upriličio je Darijev unuk i nasljednik Kserkso (vl. 485–465).
- Kserkso je prebacio Branhide iz okolice Mileta u daleku Sogdijanu, i to radi njihove zaštite, jer su mu predali Apolonovo svetište u Didimi (i tamošnju riznicu).
- Aleksandar je navodno 329. pr. Kr. (kad je stigao u Srednju Aziju) pobio sve potomke Branhida kao kaznu za tu izdaju (Kvint Kurcije Ruf, *Povijest Aleksandra* VII. 3.29).
- Općenito, veći dio preseljenika u doba Ahemenida najvjerojatnije je bio smješten na kraljevskim i plemićkim imanjima u Perziji, ili uvršten u *garde*, a neki su zacijelo upali u potpun robovski status.
- Migracijska slika "svjetskog" Ahemenidskog Carstva bila je i inače vrlo šarolika po motivima i strukturi.

- Osim prisilnih deportacija, uključila je (polu)slobodne kolonizacije i mnoge više-manje dobrovoljne seobe pojedinaca i skupna.
- Perzijci su k tome usavršili cestovne i komunikacijske mreže, što je zajedno s praksom trpeljivosti prema zasebnim običajima podanika i stranaca pridonijelo svestranom kretanju ljudi.

- U velikim gradovima poput Babilona susretali su se ljudi iz svih krajeva carstva.
- Česte selidbe nastavile su se na tom području i nakon Aleksandrovih osvajanja.

Helenističko razdoblje

- Ne računajući na Aleksandrove kolonizatorske pokušaje, helenistički vladari Egipta i Azije provodili su, sa svoje strane, nekoliko sustavnih preseljenja.
- Diodor Sicilski kaže da je Ptolemej (vl. 305–284. pr. Kr.) razaslao više od 8.000 zarobljenika diljem egipatskih noma.
- Zatim, oko 310. pr. Kr. Seleuk I. (vl. 312–280. pr. Kr.) je silom naselio 5.000 Grka i Makedonaca na ušću Oronta, prilikom osnivanja Seleukije na obali (Pierije), blizu buduće Antiohije.
- Stotinjak godina poslije, Seleukov potomak Antioh III. (223–187. pr. Kr.) brižljivo je isplanirao premještanje 2.000 židovskih obitelji iz Mezopotamije i Babilonije u Frigiju i Lidiju – prema Josipu Flaviju, Antioh je uputio sljedeći dopis svom zapovjedniku u Babiloniji Zeuksidu:

Kako sam saznao da su u Lidiji i Frigiji izbili veći nemiri, smatram da im moram posvetiti svoju pažnju. Nakon savjetovanja s prijateljima o najprikladnijim mjestima zaključio sam da u utvrđene gradove i u izloženije krajeve naselim 2.000 obitelji iz Mezopotamije i Babilonije, s najnužnijom opremom; jer vjerujem da su oni uslijed svoje pobožnosti dobri stražari naše zemlje... Premda će ih biti teško preseliti, obećat ću im da mogu živjeti prema vlastitim zakonima. Kad ih budeš doveo na predviđena mjesta, svakome od njih daj mjesto za gradnju kuće, zemlju za njive i za vinograde; i oslobodi ih od bilo kakvih davanja od uroda uaturi kroz deset godina. Odmjeri im, dok još ne ubiru plodove sa svojih njiva, žita koliko im je potrebno za život... isto tako se pobrini da se onima u nuždi pomogne, tako da budu uslijed naše dobrohotnosti potaknuti da služe još revnije za našu stvar (*Židovske starine*, 12: 3, 4).
- Iz Antiohiovih uputa vidi se da je htio smiriti stanje u području useljenja, smatrajući da će mu ti ljudi, za koje je odobrio stanovite pogodnosti i olakšice radi prilagodbe, poslužiti kao "dobri stražari" carstva.
- Element prisile u tom potezu manje je očit.
- Ipak, u helenističkom razdoblju prisilno raseljavanje (deportacija u potpunom smislu) sve se više svodilo na odvođenje robova, i to pretežito u grčke polise u kojima se robovski poredak razvio već u arhajskom i klasičnom razdoblju.
- Od vremena Aleksandrovih osvajanja veliki kontingenti robova pristizali su u Grčku s Istoka.
- Ali u samoj Grčkoj zbivale su se krupne promjene, između ostaloga pad nadnica i pojeftinjenje slobodne radne snage – pa je zato veći broj robova postao i problem, sve dok se nisu pojavili novi kupci na zapadu, Rimljani i Itali.

Antičko ropstvo

- Kako smo vidjeli, čak u egipatskom Starom kraljevstvu – i drugdje na Drevnom istoku, odvođenje u ropstvo bilo je jedan od prvih oblika deportacije, iako je ropstvo ostalo ograničeno na osebujne djelatnosti (ili na raskošne značajke) u svim sredinama u kojima su u temeljnoj proizvodnji prevladavali tradicionalni podaničko-seljački (ili više-manje "helotski") odnosi.
- No taj se obrazac proširio i najviše razvio u antičkom društvenom sklopu, kojemu moramo sada posvetiti više pozornosti.

Počeci (Grčka)

- Slanje stranih robova u grčke matične gradove postalo je sve učestalije usporedo s kolonizacijskim prodorima Grka u arhajskom dobu, i to djelomično zbog ratova kolonista s mjesnim narodima, ali i djelomično jer su sami "barbari", u nedostatku drugih predmeta za razmjenu, utemeljili svoje "ekonomske" odnose s Grcima na prodaji svojih vlastitih sunarodnjaka u ropstvo.

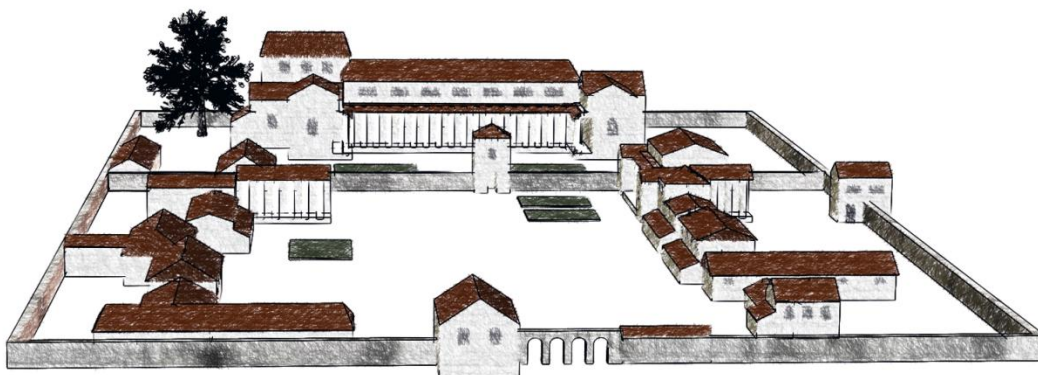
- Razvitak grčkih polisa, tržišta, i napredovanje urbane (obrtne) proizvodnje, učvrstili su antički robovski sustav.
- U grubom vremenskom okviru robovlasnički poredak obilježavao je Atenu (i druge polise) počevši od 6. stoljeća pr. Kr. – i poslije Rim i Italiju od 3. stoljeća pr. Kr. do 3. stoljeća n.e.
- Golema većina antičkih robova našla se u privatnom vlasništvu – ali bilo je i nešto državnih robova, poput "Skita strijelaca" u atenskoj policiji.
- Procjene broja robova variraju – za klasičnu Atenu čak između 20.000 i 400.000.
- No smatra se da u Grčkoj kao i na Drevnom istoku, robovska radna snaga ipak nije uspjela potisnuti rad slobodnjaka.
- Upravo je to, čini se, uvjetovalo krizu u ranom helenizmu, kad je veći priljev robova djelovao zapravo dezintegrativno na polise.
- Tada je i ustanova građanstva, u smislu pripadnosti gradu, počela gubiti važnost, a oštra granica između robovskog i slobodnoga statusa ponegdje je izbljedjela.

Skitski strijelac na atenskom tanjuru, 520 – 500. pr. Kr. (Britanski muzej)

Rimsko ropstvo

- Slučajni i uvjetno rečeno "zakoniti" čimbenici potakli su nov i vrlo snažan razvitak ropstva u rimskoj državi u posljednja dva stoljeća pr. Kr.
- Drugi punski rat (218–201. pr. Kr.), kada je Hanibal (247–183. pr. Kr.) osamnaest godina držao dijelove Italije pod okupacijom, najprije je razorio maloposjedničku privredu na jugu zemlje, a potom je ekspanzija samoga Rima ugrozila seljaštvo, jer je dovela do uvoza jeftinog žita iz Sicilije, Sardinije i s Istoka
- Mnogi maloposjednici napustili su svoju zemlju.
- Dio tih ljudi pošao je u Padsku nizinu, u skladu s državnom politikom naseljavanja tog (bivše keltskog) područja, no neki su našli izlaz u vojnoj službi, ili često među sve većim gradskim masama u Rimu.
- Istovremeno, pripadnici viših slojeva, pokupovali su napuštena zemljišta na jugu, te ih preuredili u specijalizirana poljoprivredna imanja: latifundiji (od lat. *lātus* "širok, prostran" + *fundus* "zemljišni posjed"), usredotočeni oko velikih rimskih vila.

Plan tipične rimske vile, središta latifundija (crtež: EH)

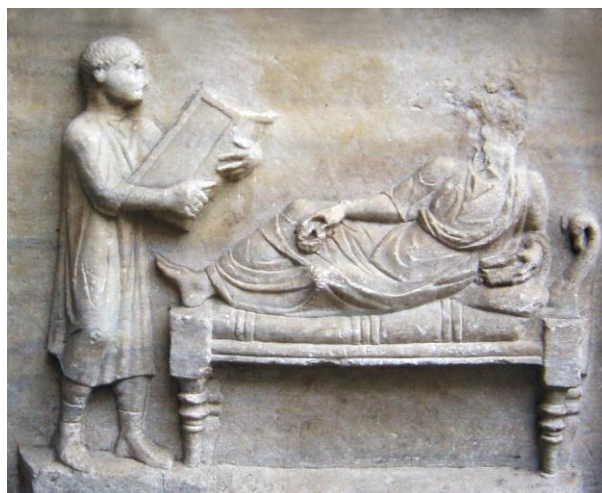
- Latifundiji su zatim stvorili uvjete za svestran uvoz robovske radne snage.
- Međutim, premda je preuređenje poljoprivrede najviše utjecalo na procvat ropstva u rimskom razdoblju, opće je usložnjavanje društva umnožilo broj drugih djelatnosti u kojima su se imućniji slojevi služili robovskim radom (i umijećem).

Lijevo: Jean-Achille Benouville (1815–1891), "Pogled na rimsku vilu" (1844); desno: mozaični prikaz roba u polju (Muzej Barda, Tunis).

- Masa robova na kraju je obuhvatila raznovrsne skupine kućnih sluga, obrtnika, pisara, liječnika, itd., od kojih su mnogi raspolagali većim ili manjim novčanim sredstvima.
- Kako se Rim širio izvan Apeninskog poluotoka, tako su u Italiju pristizale sve veće skupine stranih robova.
- Oko 80.000 Sarda bilo je prodano u ropstvo godine 177. pr. Kr., a intervencija u Epir 167. pr. Kr. rezultirala je uništenjem sedamdesetak gradova i rasprodajom 150.000 njihovih ljudi.
- Kad su Rimljani razorili Kartagu u završnici Trećega punskog rata (146. pr. Kr.), odveli su u ropstvo oko 50.000 preživjelih građana.
- I u toj istoj godini, Rimljani su zauzeli Korint, i odveli u ropstvo mnoštvo njegovih građana.
- Potražnja za robovima postala je i jednim od bitnih motiva ratne agresije Rima.
- Po jednoj procjeni, rimski prodor u Grčku i na Istok doveo je do smanjenja tamošnjeg stanovništva za 20–25% tijekom 2. stoljeća pr. Kr.
- I to bi u apsolutnim brojevima značilo populacijski pad od dva do tri milijuna ljudi, od kojih je nemalen udio otpao na robove poslane u Italiju.
- Taj se trend i dalje nastavio.
- Smatra se da je Cezar, za vrijeme galskih ratova (58–50. pr. Kr.), odveo u ropstvo i do milijun ljudi.
- U prvim stoljećima n.e. na stotine tisuća robova stiglo je u Rim iz Judeje, prvo nakon židovskog rata u kojem je Tit Flavije razorio Jeruzalem, porušivši njegov hram 70. n.e., a zatim također poslije ustanka Šimuna Bar-Kohbe (132–135. n.e.).
- U međuvremenu je 105. n.e. car Trajan (vl. 98–117) porobio i deportirao u Rim oko 50.000 Dačana.
- Dakako, od vremena Rimske republike veliko mnoštvo robova dospijevalo je u Italiju preko *tržišta*.
- Najčešće se spominje tržište na egejskom otoku Delu, gdje se navodno prodavalo 10.000 robova na dan.
- Druga važna tržišta postojala su u Tiru, na Rodu, u Bizantiju, i u grčkim kolonijama okolo Crnog mora.
- Jedni od glavnih opskrbljivača robljem bili su gusarski kapetani, koji su nastavljali tradiciju, započetu još u doba Feničana, usp. Herodotovu priču o otmici Ije (Ιώ) iz Arga (Herod. I. 1.2).

- I sve dok im je pomorsko razbojstvo odgovaralo iz tog razloga, Rimljani nisu mnogo ometali poduzetne gusare, ali kada su potonji – ponajprije kilikijski gusari – počeli ugrožavati rimsku plovidbu i vršiti upade u samoj blizini Rima, slijedila je reakcija.
- Zbog toga je Pompej Veliki (106–48 pr. Kr.) godine 67. pr. Kr. dobio mandat da očisti more od gusara.
- Napokon je u rimskoj Italiji, ukupan broj robova iz svih izvora narastao do golemih razmjera.
- Jedan autor (William Linn Westerman, 1873–1954) smatrao da ih je na prijelazu u našu eru bilo tri roba na svakih pet slobodnjaka u poluotočnoj Italiji (na području latifundija), tri na deset u Padskoj nizini, i 280.000 na 870.000 stanovnika u Rimu i Ostiji.
- Može se govoriti o između 30–50% stanovništva Italije, ne računajući oslobođenike i njihove potomke.
- Dakako, u doba Carstva oko dvije trećine robova već su bili rođeni i odgojeni u rimskim domaćinstvima (*vernae*).
- No unatoč tome, zbog prirode i podrijetla fenomena, rimski robovski sustav može se i dalje smatrati *izrazitim migracijskim kontekstom*.
- Prema rimskom zakonu, prodavači robova morali su prilikom prodaje označiti i etničku pripadnost (*natio*) svakog roba (kao i njegove bolesti i sklonosti prema bijegu).
- I neki su narodi bili osobito na cijeni za pojedine poslove – Grci za kućnu poslugu i kao pedagozi, Tračani kao gladijatori, itd.
- Gdje je bilo više robova na jednom mjestu, najčešće je bilo više narodnosti, i znamo da je (u 1. stoljeću pr. Kr.) Varon, u svom djelu *Seoski poslovi*, unatoč zalaganju za inače blag postupak prema robovima, preporučio zemljovlasnicima da ne drže prevelike skupine robova iz iste "nacije", jer da to vodi do "svađa".
- Etnička i, *vrlo* uvjetno rečeno, klasna fragmentacija nadopunjavale su jedna druga i zajedno predstavljale uvjet i posljedicu robovske podređenosti.
- Takva razbijena shema ujedno je pogodovala asimilacijskim procesima, tako da su neke (kućne i elitne) robovske skupine naposljetku usvojile mnoge vrijednosti, pa i interese, svojih gospodara.
- To donekle objašnjava zašto su Rimljani bili spremniji osloboditi robove nego drugi drevni narodi.
- Ipak, ideja o inorodnosti ostala je važna.
- Pod Augustom, zakonodavci, uvjereni da će mješoviti brakovi razrijediti "čistoću" italiske krvi, donijeli su posebne mjere radi sprječavanja masovnih oslobađanja robova.
- U svakom slučaju i oslobođenici, kao i robovi, ostali su u biti tuđinci.
- I među njima su se obnavljali i preoblikovali razni ostaci tradicija i nova vjerovanja iz starih domovina, najčešće iz istočnog Sredozemlja.

Rob čita svojoj gospodarici, sarkofag rimskoga odvjetnika Valerija Petroniana (315–320 n.e.) (Arheološki muzej u Milanu, foto: Giovanni Dall'Orto).

Gladijatorski mozaik (oko 320.n.e.), iz Torrenove blizu Rima (Galerija Broghese).

- Širenje istočnih kultova, osobito kršćanstva, dobro to ilustrira.
- Inače, moguć utjecaj na širenje kršćanstva u Rimskom carstvu imali su događaji još iz doba židovskog rata i ustanka Bar-Kohbe.
- Prema predaji, neki od prvih kršćana napustili su Judeju uoči tih nemira, a drugi su se sukobili s Bar-Kohbom, što je uvjetovalo nove seobe.
- Ali posljedice judejskih događaja imale su mnogo veću važnost za židovsku nego za kršćansku povijest.
- Nakon što je u Judeji izbila prva pobuna, Neron (vl. 54–68) je tamo poslao svog vojskovođu Vespazijana da je slomi, a poslije – kad je Vespazijan bio proglašen carem (vl. 69–79. n.e.) – potonji je prepustio taj posao svom sinu Titu, koji je 70. n.e. zauzeo Jeruzalem.

Francesco Hayez (1791–1882), Uništenje hrama u Jeruzalemu

Detalj s Titovoga slavoluka u Rimu

- Po svemu sudeći, poraz Bar-Kohbine pobune doveo je do najvećega raseljavanja Židova u jednom mahu poslije babilonskoga sužanjstva.
- Štoviše godine 135. Židovima je bilo naređeno da napuste Jeruzalem, a povratak im je bio zabranjen, osim jednom godišnje u službeno određenom danu.
- Što se tiče broja ljudi koji je nakon ustanka pao u ropstvo, ne postoje točni podaci, ali se prema jednoj procjeni taj broj kretao vjerojatno daleko iznad 100.000.
- Osim toga, u 4. stoljeću sv. Jeronim primijetio je *post factum* da se bezbroj židovskih robova svih uzrasta

- Prema Josipu Flaviju, za vrijeme rimske opsade Jeruzalema stradalo je čak 1.100.000 ljudi i poslije pada grada Rimljani su navodno odveli 97.000 u zarobljeništvo (dok su mnogi drugi potražili utočišta diljem Sredozemlja).
- Tit je nakratko naslijedio oca na carsko prijestolje (79–81. n.e.), i kad je umro njegov brat Domicijan (vl. 81–96) podigao je slavoluk u čast bratovih pobjeda, na kojemu je prikazana i scena pljačke hrama u Jeruzalemu i odvođenja zarobljenika.
- Dio židovskih prognanika u Kirenaici, na Cipru, u Mezopotamiji i Egiptu pokrenuo je novu seriju pobuna za vladavine Trajana (98–117. n.e.), koju je između 115. i 117. n.e. redom ugušio rimski vojskovođa Lusije Kvijet (u. 118. n.e.).
- Napokon 132. n.e. – za vladavine Hadrijana (vl. 117–138 n.e.) – izbio je ustanak Šimuna Bar-Kohbe, koji je bio poražen 135. n.e. (premda je otpor trajao do 136. n.e.).

i oba spola tada prodalo na tržištu roblja u Hebronu, i prema još kasnijoj bizantskoj *Uskršnjoj kronici* (7. stoljeće), takva vrlo velika ponuda jako je snizila cijenu židovskih robova.

Rimske deportacije i *laeti*

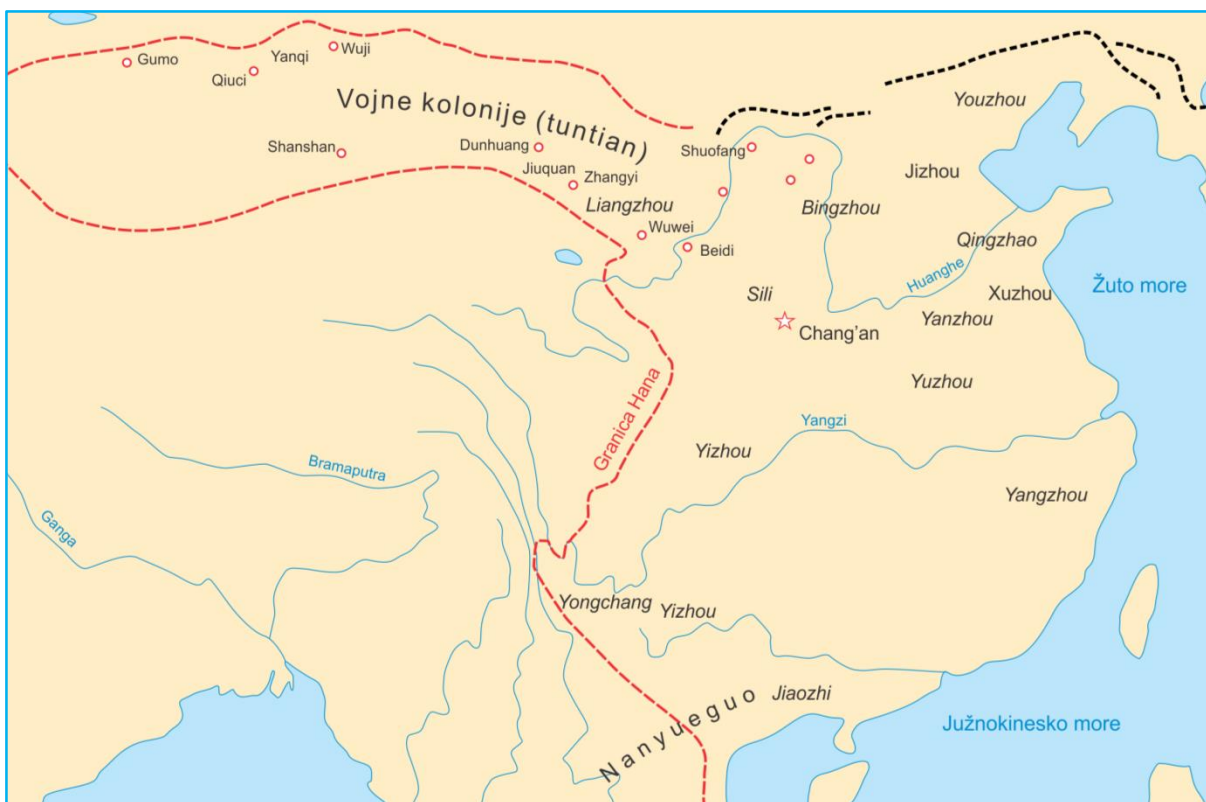
- I opća raseljavanja, mimo porobljavanja, bila su dio rimske politike već od vremena Republike.
- Nakon završetka trećega makedonskog rata (171–168. pr. Kr.), Rimljani su (osim zarobljenih Epirana) odveli u Italiju tisuću prvaka ahajskog saveza, među njima i povjesničara Polibija (200–118. pr. Kr.).
- U prvom stoljeću pr. Kr. Pompej Veliki primijenio je humanije mjere kad je preselio poražene kilikijske gusare u unutrašnjost Male Azije, na poljoprivredna zemljišta.
- Veće deportacije, povezane s obrambenim i kolonizacijskim motivima, provodile su se u pograničnim područjima za vrijeme Carstva.
- Rimljani su ovdje najprije koristili novu strategiju nenastanjenih graničnih krajina – i u tom cilju, tijekom prvog stoljeća n.e. prisilno su preselili 100.000 do 150.000 Dačana, Geta, Sarmata i germanskih Bastarna s lijeve obale Dunava u provinciju Meziju.
- Zatim na početku drugoga stoljeća n.e., u doba Trajanovih pohoda protiv Dačana i nakon rimske pobjede i okupacije prekodunavske Dakije, na tisuće Dačana otišlo je iz te zemlje, svojom voljom ili pod prisilom.
- Trajan je prikazao neke scene iz bijega tih ljudi na svom znamenitom stupu u Rimu.
- Na mjesto otišlih Dačana, preko Dunava su pošli kolonisti, uglavnom iz Ilirika.
- No pod Aurelijanom (vl. 270–275) rimska je vlast odlučila evakuirati Dakiju, pa su potomci kolonista bili prebačeni u Panoniju, Meziju i Tračku.
- Zatim godine 278. car Prob (vl. 276–282) doveo je u Tračku i stotinjak tisuća "Skita" i Bastarna.
- Prob je veće skupine raznih barbara naselio također i u rubnim dijelovima Galije, a nešto i u Hispaniji.
- Zapravo, rimski vladari naseljavali su poražene ili izbjegle barbare unutar granica rimske države od vremena Cezara sve do kraja carske epohe.
- Marko Aurelije, primjerice, prebacio je 161–180. n.e. nekoliko tisuća Germana i Sarmata u (prije toga) kugom opustošene krajeve Dakije, Podunavlja, Dalmacije, Italije i Galije.
- Za takve kontingente uvriježio se naziv *laeti*, a svrha im je bila dvojaka – da obnove zemljoradnju i da učvrste obranu granica.
- Njihov je položaj bio poluslobodan.

Kina

- Nakon što je ujedinio kineske "ratujuće države", Shi Huangdi (3. stoljeća pr. Kr.) preselio je pripadnike lokalnih plemstava, 120.000 "moćnih i bogatih obitelji", u svoju prijestolnicu Xíányáng (鹹陽) u pokrajini Shaanxi.
- Takav postupak bio je u skladu s ostalim krajnjim i često okrutnim mjerama prvoga i u biti jedinoga važnog cara dinastije Qin.
- Željeći vratiti red i stvoriti centraliziranu "legalističku" državu, Shi Huangdi gušio je svaki otpor, izričito je zabranio sve mjesne i etničke samonazive u zemlji, i napokon, kao poseban pokušaj kontrole, 212. pr. Kr. izdao je svoju dobro poznatu naredbu o spaljivanju *svih knjiga* u zemlji, osim rasprava o medicini, ljekarništvu, poljoprivedi i gatanju.
- Sve je to djelovalo na porast nezadovoljstva, i zato su gotovo odmah poslije smrti Shi Huangdija (210. pr. Kr.) izbili ustanci, koji su prerasli u jedan od najkrvavijih građanskih ratova u povijesti Kine.
- Rat je završio pobjedom i dolaskom na vlast dinastije zapadnih ili starijih Hana (206. pr. Kr. do 8. n.e.).
- Carevi Hana ukinuli su najstrože odredbe prethodnoga režima, ali će i oni ubrzo početi provoditi politiku masovnih deportacija.

- Već 198. n.e. Hanovci su preselili preko 100.000 bogatih i utjecajnih obitelji iz zemlje Qí (齊) u današnjem Shandongu, i zemlje Chǔ (楚) u srednjoj dolini Yangzija, u novu prijestolnicu Cháng'ān (長安), blizu današnjeg Xī'āna (西安), te nešto južnije od bivše činovske prijestolnice Xianyang.
- Međutim, politika deportacije imala je mnogo šire razmjere od odvođenja pripadnika plemićkih slojeva u carske prijestolnice.
- Kako je istaknuo ugledni francuski sinolog Jacques Gernet (1921–) "legalistička" carstva Qin i Han temeljila su svoju moć na razbijanju većih grupacija u manje skupine.
- Prema tome, središnja je vlast bila najjača u novim područjima naseljavanja, a to je bio jedan od glavnih razloga za politiku masovnih deportacija.
- Država je isto tako nastojala proširiti područje krčenja i kolonizacija jer bi u uređenim krajevima lakše uspostavila nadzor nad mnoštvom iskorijenjenih ljudi – raznorodnih osuđenika, oslobođenih robova, vojnika i propalih seljaka, koji su turali zemljom za vrijeme društvenih kriza.
- Deportacije su pomogle da se ujedno brže nastane sušne zemlje uz sjevernu granicu, a razvitak tih krajeva olakšao je opskrbu vojske koja je branila Kinu od raznih upada nomadskih stepnjaka.
- Dakako, sustavno naseljavanje sjevernih i drugih pograničnih krajeva počelo je još za vrijeme "ratujućih država" (5–3. stoljeće pr. Kr.)
- Poslije, nakon uspjeha vojske Qina nad "barbarima" Hu, Xiongnu i Rong (215–214. pr. Kr.), Shi Huangdi osnovao je nove pokrajine na sjeverozapadu odnosno na zapadu, i naselio ih osuđenima.
- Iduće godine odlučio je prognati nepoštene sudske službenike na rad uz Dugi zid, ili preko rijeke Zhè (浙) u zemlju južnih Yue.
- Dakako, Shi Huangdi osnovao je 215. pr. Kr. nove pokrajine i na jugu: Guǐlín (桂林) u današnjoj pokrajini Guangxi, Xiàng (象) negdje na dalekom jugoistoku (ili možda oko Hanoi) i Nánhǎi (南海) u današnjem Guangdongu (= Kantonu).
- U njima je podigao vojne postaje u koje je također poslao osuđenike.
- No car je katkad pokušavao i olakšati život deportiranih: 223. pr. Kr. odredio je desetogodišnje izuzeće od poreza i tlaka za 30.000 obitelji koje je preselio u Lángyě (琅琊), u primorju današnjeg Shandonga.
- Isto je učinio devet godina poslije, kad je radi rasterećenja prijestolnice, premjestio 30.000 obitelji u predgrađe uz brdo Lì (麗山), gdje je gradio svoju grobnicu – "grad Li" (Lìyì 麗邑), u koji će postaviti svoju golemu vojsku od terakote – i još je 50.000 ljudi preselio u Yúnyáng (雲陽), na početku ceste prema sjeveru.
- To nije bila neka daleka deportacija, ali je svakako bila masovna.
- Car je drukčije postupao s 30.000 obitelji koje je 209. pr. Kr. poslao u sjeverozapadne zemlje Běihé (北河) i Yúzhōng (榆中, danas Lanzhou u pokrajini Gansu) – tj. sve ih je unaprijedio za jedan stalež više u društvenoj ljestvici.
- I kako je bilo rečeno, Hanovci su nastavili politiku masovnih deportacija nakon pada vlasti Qina.
- Najopsežnija takva premještenja u prvom razdoblju Hana dogodila su se za vladavine cara Wǔdìja (武帝, 141–87. pr. Kr.).
- Wudi je 127. pr. Kr. preselio oko 100.000 seljaka iz središnje Kine u Shuòfāng (朔方) na sjeverozapadnom dijelu Ordosa.
- Sedam godina poslije, nakon velikih poplava u zapadnom dijelu Shandonga, čak 700.000 ljudi bilo je preseljeno iz te pokrajine u Shaanxi.
- Malo poslije carska je uprava osnovala posebna vojna zapovjedništva u pokrajini Gansu: prvo 117. pr. Kr. u Dūnhuángu (敦煌) i Zhāngyèu (張掖), i 115. pr. Kr. u Wǔwēiu (武威) i Jiǔquánu (酒泉).
- Vlast je oko 180.000 seljaka uputila u Jiūquán i Zhāngyè 102. pr. Kr., a u svemu se smatra da je ukupno oko 2.000.000 ljudi bilo prebačeno u sjeverozapadne pogranične krajeve samo za vrijeme Wudija.

- Tako veliki kontingenti migranata u tako kratku vremenu očito govore o opsežnim deportacijskim akcijama, koje u pravilu nisu polazile od posebnih želja i osjećaja samih preseljenika, premda je u nekim slučajevima odlazak u nove krajeve zacijelo odgovarao tim ljudima.
- Inače, nakon osnutka zapovjedništva u Dunhuangu slijedio je prodor u Tarim i uspostava savezničkih i/ili podaničkih veza s još daljim zemljama Srednje Azije.
- Tad je nastala i glasovita mreža razmjene preko srednjoazijskih zemalja, koju je 1877. njemački zemljopisac i istraživači, barun Ferdinand von Richthofen (1833–1905) prvi prozvao "putom svile" (njem. *Seidenstraße*).
- Još od prije, i kineskim pograničnim krajevima osnivale su se i posebne vojne kolonije (*túntián*, 屯田), koje su poslužile, između ostaloga, kao uporišta za preseljenja što ih je provodila država.
- Broj tih kolonija uvelike se povećao u doba Wudija.

U doba starijih Hana vojne kolonije bile su koncentrirane u sjeverozapadnom području ekspanzije

- Osobito uz pogranične zidine razvio se složen kompleks u kojem su deportirani seljaci obrađivali zemlju zajedno s vojnicima.
- U obrambenim poslovima surađivala su i saveznička "barbarska" plemena.
- I kada je na početku prvoga stoljeća n.e. došlo do velikog povlačenja od obrambene linije koju je uspostavio Wudi, slično kao i u kasnom Rimskom Carstvu vlasti su počele popunjavati prazninu dovodeći nomadske stočare i tibetoburmanske gorštace unutar zidina.
- Poslije je vojskovođa mlađih ili istočnih Hana, Bān Chāo (班超, 32–102 n.e.), opet ojačao granicu prema srednjoj Aziji i Ordosu.
- Sa svojih je pohoda navodno doveo oko 200.000 zarobljenih stepnjaka.
- Na samom kraju razdoblja mlađih Hana, tadašnji je moćnik Cáo Cāo (曹操, 155–220 n.e.), trajno naselio jedan dio naroda Xiongnu u jugoistočnom dijelu pokrajine Shanxi.

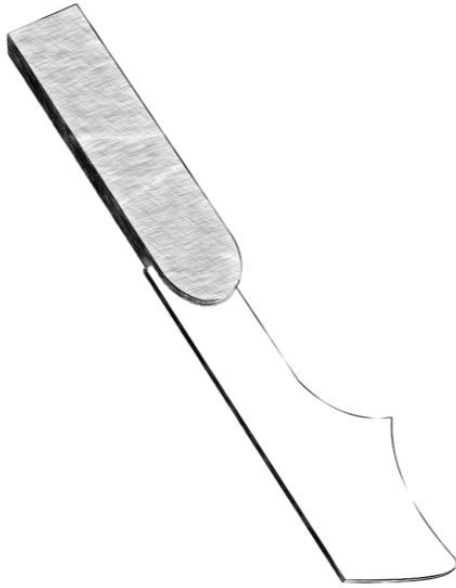
- Preseljavanje "barbara" – Xiongnu i njima susjednih Jie (羯) iz Ordosa, Xianbei iz mongolske stepe, Di i Ruanruan sa zapada – postalo je redovito također potkraj 3. stoljeća za vrijeme dinastije Jin (晉, 263–316 pr. Kr.).
- Tada je, primjerice, oko 10.000 (rano)mongolskih Wuhuana dovedeno u tri rubne pokrajine, gdje su već živjele druge naseljene barbarske skupine.
- Međutim, do najvećih, *bez sumnje prisilnih* preseljenja vanjskih naroda doći će tek stotinjak godina poslije, nakon uspona vladarske kuće sjevernih Wei (魏), koja već pripada "kineskom srednjem vijeku".
- Premda država sjevernih Wei (386–534. n.e.) spada u razdoblje koje se može opisati (kako je upravo bilo rečeno) već kao kineski srednji vijek, neke primjere iz njezine deportacijske prakse možemo i sada spomenuti.
- Vladari Weia bili su tabgačkog (= turskoga) podrijetla, što bi značilo da su zacijelo imali osobite odnose sa stepskim narodima.
- Gernet je tvrdio da su kao stepski ratnici "preseljavali ljude gotovo kao stoku".
- Deportacije su koristili da bi naselili područje oko svoje prijestolnice, Dàtóng (大同) u Shanxiu.
- Navodno su samo za vladavine cara Dào Wǔdija (386–409 n.e.) prebacili 460.000 ljudi u Datong iz zemalja istočno od gorja Tàiháng (太行山).
- Radi ilustriranja Gernet je naveo i druge podatke o deportacijskim kontingentima u doba sjevernih Weia:

Godine	Kontingenti
398	100.000 Xianbeia iz Hubeia i sjevernoga Shandonga preseljeno je u Datong
399	2.000 moćih kineskih obitelji prebačeno je u Datong
399	100.000 seijaka iz Henana presejano je u Shanxi
418	Neutvrđeni broj Xianbeia iz Hubeia premješten je u Datong
427	10.000 žitelja kraljevstva Xia (Shaanxi) naseljeno je u Shanxiju
432	30.000 obitelji iz Liaoninga preseljeno je u Hubei
435	Neutvrđeni broj ljudi iz Shaanxia i Gansua prebačen je u Datong
445	Neutvrđen broj kineskih seijaka iz Henana i Shandonga preseljen je sjeverno od Žute Rijeke
449	2.000 obitelji obrtnika iz Chang'ana preseljeno je u Datong

Robovi u Kini

- I u drevnoj Kini robovi su ulazili u masu deportiranih osoba.
- Najvećim dijelom bili su to ratni zarobljenici, dužnički robovi, pa prodana djeca siromašnih roditelja, prijestupnici, ili članovi obitelji prijestupnika koji su prema kineskom zakonu o skupnoj rodovskoj odgovornosti dijelili dio kazne okrivljenoga (u slučajevima pobune protiv države, sâm prijestupnik platio bi glavom).
- U doba mlađih Hana čini se da su neki egzotični tržišni robovi pristizali također iz jugoistočne Azije.
- Ipak, u društvu poput starokineskoga, gdje je i velik dio seljaštva imao poluslobodan ili neslobodan status, ropstvo je imalo ograničeno značenje (slično kao i u arhaičnim društvima na Bliskom istoku).
- Pravi robovi, *núbi* (奴婢), dijelili su se na državne i privatne.
- Prvih je 44. pr. Kr. bilo oko 100.000, i služili su na dvoru i u svim upravama.
- Radili su kao niži pisari, pasli državnu stoku, vadili i obrađivali željezo, bili obrtnici, itd.
- Broj privatnih robova nije poznat, premda 10.000 robova zaplijenjenih od privatnih trgovaca za vladavine cara Wudija može poslužiti kao djelomični pokazatelj.
- Osim za spomenute radne zadatke, robovi i osobito robinje imali su tipičnu prestižnu ulogu.

- Lijepe i mlade zarobljenice uzimale su se kao priležnice, pa je napokon kineska riječ *bì*, "robinja" (婢), mogla također označavati i žensko spolovilo.

Kineski kastracijski nož

Eunusi

U Kina već od šangovskih vremena, i po zakonu od razdoblja Zhoua, uškopljenje, tj. kastracija, postalo je jedna od "pet kazni" (*wǔ xíng*, 五刑) za prijestupnike. Ta se praksa raširila u doba dinastije Qina i Hana. Za vrijeme Qina uškopljenje bilo je ponuđeno prijestupnicima kao alternativa smrtnoj kazni.

Inače u Kini taj je postupak uključivao ne samo uklanjanje testisa, nego i penisa, i to specijalnim kastracijskim nožem.

Uškopljenici postali bi državni robovi – i bili su od razdoblja Qina korišteni za rad u državnim projektima, primjerice za gradnju bedema uz Dugi zid.

Isto tako, državni robovi koji su radili u palači bili su uškopljenici – i u kasnijim vremenima, roditelji su katkad kastrirali vlastite sinove, ili pojedinci čak sami sebe, da bi dobili položaj na carskom dvoru (odrezane genitalije, osobito preparirane, čuvale bi se u posebnim posudama i sahranjivale s uškopljenicima, da bi se oni u budućem životu opet rodili kao čitavi muškarci). Općenito, kastracija je često obilježavala kineske državne robove.

Ženska kastracija

Još u doba Qina i Hana Kinezi su kao kaznu uveli i osobit oblik kastiranja žena.

Izvršitelji kazne tukli bi prijestupnicu maljem po abdomenu, dok ne bi izazvali trajno oštećenje njezinih unutarnjih reproduktivnih organa, ili čak potpun prolaps maternice.

Međutim, to nije bio tipičan postupak, i niti nije imao isto značenja za porobljavanja kao što je kastracija imala u slučaju muškaraca. Osim toga, može se pretpostaviti da je često uslijedila smrt prijestupnice zbog unutarnjega krvarenja ili drugih posljedica.

Dakle, žene su kao robinje u pravilu zadržavale svoje spolne funkcije. Neoštećena ženskost bila je bitna pogotovo za lijepe ili "elitne" robinje koje bi završile kao priležnice, zabavljačice ili visoke sluškinje na dvorovima svojih gospodara. No i reproduktivna uloga običnih robinja, koje su radile u poljima, domovima ili u radionicama, cijenila se kao i u antičkim društvima. Žene bi upale u ropstvo zbog zakona, zato što bi ih prodali roditelji, ili bi pristizale "iz uvoza".

- Ipak, ustanova ropstva nije nikada u Kini prerasla u takav snažni pokretač masovnih deportacija kao u europskoj antici, i to zbog dva ključna čimbenika.
- *Prvo*, od vremena mlađih Hana, nemiri, loše ljetine i ine prirodne i društvene nevolje povećale su broj lutajućih obitelji koje su tražile opstanak i zaštitu u moćnih obitelji; između tih "štićenika" (*kè kè*, doslovce "gosti") i pravih robova, glavna razlika bila je to što se prvi nisu prodavali.
- *Drugo*, središnja je državna vlast u Kini djelovala kao kočnica za razvitak ropstva.
- Država nije dobro gledala na porast broja robova i drugih zavisnih osoba u službi privatnih gospodara, jer je to jamačno jačalo samostalnost i razmjernu moć lokalne gospode.
- Na kraju su 280. n.e. zakonodavci dinastije Jìn (晉) uveli i važan zakon koji je ograničio ukupan broj zavisnih ljudi u jednoga gospodara na 50 obitelji, ili 250 pojedinaca.

Detalj vojske od terakote (foto: Zoran Stiperski)

Kipovi u grobnicama

Za vrijeme Shanga i Zhoua, odnosno u doba mnogodržavlja, robovi bi se živi pokapali u grobnice svojih gospodara. Tako je, primjerice, 60 robova bilo žrtvovano poslije smrti kneza Wua od Qina 678. pr. Kr., i čak 177 nakon smrti Mua od Qina 631. pr. Kr. Zasluga je Shi Huangdija što je ukinuo tu praksu, i njegova golema vojska od terakote iz njegove grobnice kod brda Li blizu Xi'ana svjedoči o novoj praksi zamjenjivanja živih ljudi kipovima.

Inke

- Tisuću i više godina poslije završetka europske antike i općenito eurazijskog staroga vijeka, ali ipak u bitno arhaičnom kontekstu, Inke su sustavno preseljavali narode svojega prostranog carstva.
- Deportacije su koristili kao način slamanja otpora nemirnih pokorenih naroda, ali i u interesu podanika.
- Lojalne koloniste, nazvane na kičvanskom *mitmaqkuna* (španj. *mitimas*) preselili bi u krajeve klimatski i ekološki nalik na domovine tih ljudi.
- Najvjernije kontingente preseljenika Inke su regrutirali u okolici prijestolnice Cusco, ili u područjima koja su dugo bila pod vlašću Inka.
- U krajevima useljenja, kolonisti bi bili ispremiješani s preostalim starosjediocima i podvrgnuti istoj carskoj upravi, no iz njihovih redova formirali bi se vojni garnizoni i uživali su stanovite povlastice.
- Demografski i, recimo, ekonomski razlozi igrali su, prema španjolskim izvorima, bitnu ulogu u tim migracijama.
- U svakom slučaju, s gledišta Inka provedba te deportacijske politike pokazala se vrlo uspješnom.
- Počeli su je primjenjivati tek stotinjak godina do vremena dolaska Španjolaca, i do tada je najveći dio andskih i primorskih naroda ili plemena u njihovom carstvu već izgubio svoje zasebne identitete i jezike, te se stopio u masu kičvanskih etnija, pod vodstvom Inka.
- Jedine važnije iznimke, koje su uspjele očuvati svoj identitet, bile su skupine Ajmara, preseljenih iz krajeva oko jezera Titicaca u primorje na padine istočnih Anda.

Inkansko carstvo i cestovna mreža u 15. stoljeću n.e.

- Slično kao u drevnoistočnom svijetu (o čemu svjedoče asirski tekstovi i reljefi), i Inke su odnosili pokretne idole (*wake*) poraženih naroda i također odvodili djecu mjesnih poglavara (koji su se bili svojom voljom predali).
- Mladi taoci iz provincija bili su odgojeni (i indoktrinirani) u državnoj školi u Cuscu, gdje su učili jezik i religiju Inka, *quipe*, i inkansku povijest.
- Na početku 17. stoljeća, španjolski ljetopisac i po majci potomak roda kraljevskih Inka, Garcilaso de la Vega, zvan "El Inca" (1539–1616), napisao je sljedeće (sretno) viđenje nekadašnjih deportacija u carstvu Inka:
 Inke preseljavaju Indijance iz jedne provincije u drugu iz posebnih razloga, neke za dobrobit vazala, druge za vlastite potrebe i da bi osigurali svoju vlast od pobuna. Tijekom svojih osvajanja Inke su otkrili da su neke pokrajine prirodno rodne, ali rijetko naseljene. U te oblasti poslali su Indijance podrijetlom iz pokrajina sa sličnom klimom. U tome su bili oprezni kako se naseljenicima ne bi nanijelo nikakvo zlo. Drugim prilikama, kad bi se stanovnici nekog mjesta prebrzo namnožili, tako da ih pokrajina nije više mogla uzdržati, odveli bi stanovit dio naroda u drugu oblast. Također su dovodili Indijance iz jalovih i nerodnih krajeva u plodne i obilne [zemlje], imajući u vidu dobrobit onih koji su otišli i onih koji su ostali; jer, kao srodnici, jedni bi drugima pomagali u žetvama.

5. Kolonizacija

Naziv i rani primjeri

- Još u neolitskom kontekstu (o čemu je bilo riječ na kolegiju Drevne seobe I.) obrazac kolonizacije pojavio se kao oblik *integralne migracije* inače sedendarnih, i to pretežno zemljoradničkih populacija.
- Za razliku od deportacije, u kolonizaciji je dobrovoljna motivacija u pravilu (premda ne uvijek) jače izražena.
- Međutim, kolonizacijski pokreti također odražavaju različite napetosti u integracijskim jezgrama društava podrijetla, nastalih zbog prirodno-ekoloških i/ili pak društvenih pritisaka.
- Latinski glagol *colere* (prvo lice jedn. prezenta *colo*, supin *cultum*), koji označava pojmove "živjeti", "naseljavati" i "obrađivati", slabo razlikuje kolonista od najšireg ljudskog tipa u povijesti, od neolitika nadalje – seljaka.
- U doba Rimske republike i ranoga Carstva riječ *colonus* rabila se kako za seljaka naseljenika, tako i za "kolonista".
- S druge strane, kod Grka je postojala samo opća ideja o napuštanju prebivališta, ili doma (oīkoç).
- Dakle, želimo li biti točni, morali bismo prevesti grčki naziv za koloniju, αποικίς, točnije kao "iselište".
- Kolonije se mogu često odrediti i kao udaljena gnjezda u tuđim sredinama, a mogu biti i poticana od strane države.

Arhaični primjeri (Bliski istok, Kina, Amerika i Indija)

- Ne ulazeći u davne neolitske preteče kolonizacije, u starovjekovnom okviru mogu se naći različiti poprilično jasni primjeri osnivanja udaljenih "gnjezda" u novim ili tuđim okruženjima.
- U 4-3. tisućljeću pr. Kr. Sumerani su stvorili takve naseobine među istočnim Semitima na srednjem Eufratu i Tigrisu (Mari i Ašur), iako nije još jasno jesu li Semiti prethodili Sumeranima na tom područje, ili obratno.
- Elamljani su u istom razdoblju utemeljili kolonije i trgovišta u Luristanu i Iranu.
- Potkraj 3. tisućljeća pr. Kr., ljudi indske kulture imali su (vjerojatno rudarsku) koloniju na sjeveru današnjeg Afganistana, kod Šortugaja na lijevoj obali Amudarje, odatle su dobivali lapis lazuli – i jedna indska trgovačka enklava također je postojala u sumerskom gradu Lagašu.

- Sumerski izvori govore o brodovima koji su stizali iz zemlje Meluha (ME.LUH.HA^{kl}), čije ime uvelike odgovara kasnijem indoarijskom nazivu *mlečča*.
- Zapravo ta se veza smatra gotovo sigurnom.
- No čini se da su i osobna imena Indijaca u Lagašu bila transliterirana s meluškoga na sumerski.
- Osim toga, na jednom pečatu iz akadskoga razdoblja – možda iz doba Naram Sina (oko 2250. pr. Kr.) – prikazan je čovjek iz Meluhe kako prilazi kralju, u pratnji jedne žena s posudom u ruci, dok se pred kraljem nalazi prevoditelj s meluškoga jezika.
- Poslije su mezopotamski gradovi raširili mrežu svojih trgovačkih "komora" (akadski množ. *karu*) i ispostava (*varbaratu*) diljem Bliskoga istoka i Prednje Azije.
- Najpoznatiji od tih primjera je staroasirski *kārum* Kaneš (na hetitskom Neša, današnje nalazište Kültepe, "brdo pepela") u Kapadokiji, poznat i zbog prve vijesti o nazočnosti Indoeuropljana u Anatoliji.
- Ta je kolonija nastala u 20. stoljeću pr. Kr. – i održala se do sredine 18. stoljeća pr. Kr., kada je stradala u požaru (nakon toga su se povukli asirski trgovci i mjesto se održalo još nekoliko stoljeća kao hetitsko naselje).
- Mnogo o životu u toj specifičnoj "koloniji" saznaje se iz staroasirskih tekstova (na akadskom).
- *Kārum* Kaneš plaćao je poreze mjesnim vlastima, a sa svoje je strane ubirao porez od karavana i brinuo se za njihov nesmetan prolaz, ne obazirući se pritom ni na lokalne vlasti, ni na upravu grada Ašura (premda je Ašur utjecao na trgovačku organizaciju).
- S obzirom na važnu ulogu krijumčarenja, osnovna zapovijed trgovcima bila je "ne govoriti ništa suvišnoga" prilikom carinskih pregleda.
- "Brbljivce" se kažnjavalo protjerivanjem svih njihovih rođaka iz *kārum*-a te lošim rješenjima njihovih sudskih predmeta.
- S druge strane, u slučaju hapšenja krijumčara, *Kārum* je imao obvezu solidarno iskupljivati krivce.
- Sačuvani su i bračni ugovori između Asiraca i lokalnih žena.
- U jednom takvom ugovoru, između čovjeka koji se zvao Laqipum i domaće djevojke po imenu Hatala, kaže se da Laqipum nije smio uzeti drugu ženu "na selu" (što će reći na području središnje Anatolije), ali da je bio slobodan nakon povratka "u grad" (tj. u Ašur) vjenčati se s hramskom robinjom.
- Radi se zacijelo o akomodaciji različitim (vjerskim) običajima.
- Inače, Asirci nisu težili tomu da trajno puste korijene u tuđoj sredini.
- U slučaju zaoštavanja kontrole od strane mjesnih vlasti odselili bi se u neko drugo mjesto – i uostalom bilo je više asirskih kolonija na širem području oko anatolske visoravni.
- Obiteljska prepiska trgovca Im^d-Ela pruža još neke zanimljive pojedinosti.
- Im^d-El imao je tridesetak rođaka, u tri pokoljenja, koji su radili zajedno s njim u Kanešu.
- Njegovi uspješni poslovi omogućili su mu da kupi dvije kuće u Ašuru.
- Međutim, kada se konačno tamo preselio (tj. vratio), poslovi su krenuli loše u Kanešu.
- Zbog toga je poslao pismo svojoj kćeri, koja je ostala u Anatoliji, moleći je da pripazi na brata, kako ne bi mislio "samo na kruh i pivo".

Ostaci *kārum*-a Kaneš (Kültepe)

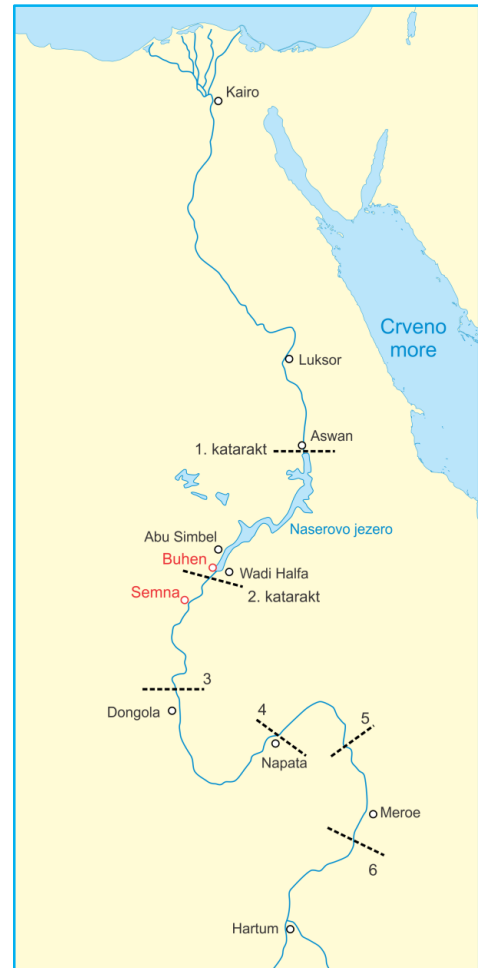
- I da se sin ne bi ponašao i dalje neodgovorno i tako upropastio obiteljske poslove, napisao je kćeri: "reci mu da bude muškarac!"
- *Kārum* Kaneš održavao je vlastitu upravu i birao je svoje načelnike s jednogodišnjim mandatima.
- Kako smo spomenuli u osvrtu na bračni ugovor između Laqipuma i Hatale, Asirci su se u nekim slučajevima ženili Anatolkama, i isto su preuzeli lokalni keramički stil, ali su zadržali mezopotamske pogrebne obrede.
- Stigli su u Anatoliju vjerojatno radi prodaje skupocjenih i/ili jeftinih tkanina, a ostali su zbog unosne trgovine metalima.

Asirska trgovina preko Kaneša

- Međutim, neki autori tvrde da Kaneš nije bio isključivo asirska kolonija, nego neka vrsta samostalne međunarodne trgovačke zajednice.
- I arheološki nalazi, čini se, doista ukazuju na mješovit etnički sastav u središtu mjesta, premda s prevlašću domaćih anatolskih Hata, i na veću koncentraciju Asiraca samo u sjevernoj gradskoj četvrti.
- Trgovački i gospodarski razlozi utjecali su, uz druge i možda važnije motive, također na kolonizacijske pothvate drevnih Egipćana.
- No državni i vojni interesi postali su napokon okosnicom egipatske ekspanzije.
- Djelomična kolonizacija sjeverne Nubije možda je počela još u doba Prve dinastije, ali je tek potkraj Staroga kraljevstva poprimila jače razmjere.
- Tada su egipatske izvidnice i trgovci napredovali po gornjem Nilu duboku u Afriku.
- Prvi odlasci u zemlju Punt, današnju Somaliju (ili područje Bāb al-Mandaba), datiraju iz doba Snefrua, začetnika Četvrtе dinastije.
- I prodori u dubinu Afrike postali su češći na kraju Staroga Kraljevstva.
- Poznate su četiri afričke ekspedicije što ih je predvodio knez Harhuf (*h3hf*), namjesnik Juga za vladavine Mernerea (2283–2278. pr. Kr.) i Pepija II. (2278–2184. pr. Kr.).
- Na posljednjem svom putu, i to u zemlju Jam (ili Ijam) – koja se nalazila, čini se, oko područja gdje se spajaju Bijeli i Plavi Nil – Harhuf je uhvatio patuljka-plesača, vjerojatno afričkoga pigmejca, što je uvelike obradovalo tada dvanaestogodišnjega Pepija II.
- Dječak-kralj poslao je dopis Harhufu s naredbom da brižno čuva Pigmejca, da ne bi obolio, ili pao u vodu Nila – jer "Njegovo će Veličanstvo [tj. Pepi] poželjeti vidjeti pigmejca [egip. *dng*] radije nego sve darove iz Behena [= Sinaja] i iz Punta".
- Takva putovanja i upoznavanje pripremala su teren za buduće vojne zahvate, ili za kolonizaciju osobito za vrijeme Srednjega kraljevstva.
- Isto tako treba ponovno spomenuti i pohode Egipćana u zemlju Punt.
- Odlasci u Punt, kako je bilo naznačeno, počeli su još u Starom kraljevstvu i nastavili se u Srednjem i Novom kraljevstvu.

- Ali najviše podataka o tim putovima imamo tek iz doba kraljice Hatšepsut (1479–1458. pr. Kr.), koja je u devetnaestoj godini svoje vlasti uputila veliku flotu u Punt, koja se vratila s drvetima mirhe (= mirisne smole) i također s ljudima iz Punta.
- Dakako, ni egipatska putovanja u Punt, ni Harhufovi pohodi, nisu još označavali neki oblik kolonizacije, ali su ipak donosili informacije u Egipat iz drugih zemalja, koje će poticati egipatsku ekspanziju.
- Naime, takva putovanja, te upoznavanje stanovnika južnih zemalja, poglavito kušitskih i nubijskih naroda, bila su važna jer su pripremala teren za buduće vojne zahvate, kao i za kolonizaciju.
- No Egipćani su već u Starom kraljevstvu prodirali uzvodno po Nilu, prema Nubiji.
- I poslije su gotovo svi vladari Srednjega kraljevstva provodili sustavnu politiku širenja prema nubijskom području.
- Prvi među njima, Mentuhotep II. (vl. 2061–2100. pr. Kr.) stigao je do drugog nilskoga katarakta (područja brzica i slapova), a poslije je Senusret I. (vl. 1971–1926. pr. Kr.) dospio do trećega.
- Da bi osigurao svoje nubijske stečevine, Senusret I. sagradio je tvrđavu kod Buhen, odmah nizvodno od drugoga katarakta.
- No neki autori smatraju da je Buhen izgradio najmoćniji vladar Srednjeg kraljevstva, Senusret III. (1878–1839 pr. Kr.), koji je inače podigao niz novih tvrđava na području od Batn al-Hadjara (odmah ispod drugoga katarakta) do Semne malo dalje na jugu.

Nilski katarkti i lokacije tvrđava Buhen i Semna

"Pogled na Semnu i Kummu sa zapada", djelo pruskoga egiptologa Karla Richarda Lepsius (1810–1884), vođe pruske znanstvene ekspedije 1842–1845. u Egipat i Etiopiju, koju je pokrenuo kralj Fridrik Vilim IV. (vl. 1840–1861).

- Sve su te tvrđave postale središta doseljeničkih naselja, i tako su imale ulogu sličnu novovjekovnim britanskim utvrdama iz vremena kolonizacije Sjeverne Amerike, ili kozačkih tabora za vrijeme ruske ekspanzije u Sibir.
- Tvrđave-naselja, s prosječnim promjerima od tek nekih 700-800 metara, postale su oslonac za državnu kolonizaciju i u Kini za vrijeme dinastije Zhou – njihovi ostaci nalaze se od sjevernih stepa sve do bazena rijeke Yangzi.
- Kao i drugdje, osvajanje novih zemljišta ubrzalo je uvođenje novog željeznog oruđa, koje je u Kini konačno zamijenilo drveno i kameno oruđe tek u 4. i 3. stoljeću pr. Kr.
- Željezo je olakšalo krčenje gusto zaraslih šuma osobito na jugu, i zato je jača kineska kolonizacija južnih krajeva počela tek u 3. stoljeću pr. Kr.
- I to je bilo povezano s vojnim poduhvatima.
- Na kraju 3. stoljeća pr. Kr. Shi Huangdi osnovao je garnizone u južnim zemljama, ali do novih pohoda na jug u 2. stoljeću pr. Kr. i konačne pobjede Wudija (113. pr. Kr.), tamo će se održati polukinesko Kraljevstvo južnih Yue, Nányuèguó (南越國).
- Kinesko ime Nanyueguo odgovara Vijetnamu, premda treba reći da je Kraljevstvo južnih Yue uključivalo i dobar dio današnje južne Kine.
- Broj vojnih kolonija, *túntián* – o kojima je već bilo riječ – znatno se povećao u doba hanovskog vladara Wudija, ponajprije na sjevernoj i zapadnoj granici, ali također u osvojenim dijelovima Koreje.
- Zemljoradnjom i stočarstvom su se bavila dva tipa vojnika-seljaka – "vojnici kanala za navodnjavanje" (*héqúzu*, 河渠卒) i "vojnici žitnica" (*gǔzu*, 穀卒) – i to zajedno s običnim seljacima preseljenima iz unutrašnjosti Kine.
- To je bilo ujedno vrijeme kada su diljem zemlje lutala osiromašena mnoštva koja su postala "štićenici" (*kè* = "gosti") moćne gospode i veleposjednika.
- Na kraju doba mlađih Hana, Cao Cao (koji je bio već spomenut u vezi s naseljavanjem dijela Xiongnu u Kini) pokušao je ispraviti to nastalo stanje novom vrstom *túntián*-a, koja se razlikovala od bivših vojnih kolonija na dva načina.
- Prvo, u te zajednice ušli su ne samo vojnici, nego isto tako i seljaci bez imanja i imetka, pa i robovi i osuđenici – i drugo, te nove vrste *túntián*-a nisu se osnivale samo uz granice Kine, nego i u unutrašnjosti zemlje.
- Sustav nove državne i vojne kolonizacije što ga je uveo Cao Cao zadržao se poslije njegova vremena, iako je dolazilo povremeno do bitnih lomova i raspada.
- Rod Sīmǎ (司馬), koja je osnovala već spomenutu dinastiju Jin u trećem stoljeću pr. Kr., najprije je gušila te kolonije, ali je nakon dolaska na vlast i sama preuzela praksu gradnje vojnih kolonija da bi odbila česte upade nomada sa sjevera.
- Najezde stepnjaka, neredi, ratovi i pobune na sjeveru Kine potkraj 3. i na početku 4. stoljeća n.e. izazvali su goleme izbjegličke tokove.
- Sve u svemu, smatra se da je ukupan broj izbjeglica u Kini u prvoj četvrti 4. stoljeća bio oko milijun ljudi.
- Ovdje je bitno naglasiti samo to da je spontano kretanje sa sjevera prema današnjoj južnoj Kini uvelike dovršilo sinizaciju južnih zemalja.
- *Prelazimo sada u druga područja.*
- Neke vrste, uvjetno rečeno, državne kolonizacije postojale su i u pretkolumbovskoj Americi.
- Od prvoga stoljeća n.e. Teotihuacán je naseljavao seljake u standardno planiranim naseobinama po Meksičkoj zavali (vjerojatno iz demografskih razloga), a Tiwanaku je osnivao kolonije na obali i u unutrašnjosti sjevernoandskih oblasti (pa je tako Cusco nastao možda iz trgovačkih razloga).
- Vrijedi spomenuti i utvrđena sela koja su označavala ekspanziju (proto)civilizacijskog kompleksa misisipijske kulture u središnjim SAD.

- ## Minojske i mikenske preteče antičke kolonizacije

- Tukidid je pisao da su Krećani za legendarnog Minosa zagospodarili morem i zatim, istjeravši karske gusare, osnovali kolonije na najvećem broju Kikladskih otoka.
- Arheološki tragovi njihove (moguće) prisutnosti nađeni su diljem Egeje – na Rodu, Kiteri (od 3. tisućljeća pr. Kr.), na otocima Kasu, Karpatu, Sariji, na obali Male Azije (kod Mileta i drugdje), i (od 2. tisućljeća pr. Kr.) na Keji, Melu, Teri, Koju, Samu i drugim otocima.

- Postoje izravne i posredne indikacije da su Minojci stigli sve do Siriopalestine, Egipta, Cipra, a možda i do Sicilije i jadranskih obala.
- Ali unatoč legendama, teško je utvrditi jesu li Krećani doista osnivali kolonije na svim tim lokacijama.
- Nekada se vjerovalo da je otok Far uz egipatsku obalu udomio jednu minojsku ispostavu.
- Kao prave kolonije često se spominju Filakopi na otoku Melu kao i Akrotiri na Teri.
- Dakako, freske, natpisi u linearnom A i drugi arheološki nalazi iz Akrotirija pružaju odličnu sliku o vezi s minojskim svijetom, premda neki vjeruju da je otok Tera bio tek pod jakim kulturnim utjecajem Krete – i ne minojska kolonija.
- Problem je u ovom slučaju zapravo definicijski.
- S druge strane, smatra se da su Filakopi i barem još Kastri na Kiteri, Kolona na Eginu i Aja Irini (= Agija Irini, "Sv. Irena") na Keju nedvojbeno bili prave minojske kolonije.
- Najjaču ekspanziju iz Krete treba datirati između 1600. i 1450. pr. Kr., što bi značilo u razdoblju još dok Knos (ili recimo "kralj Minos") nije uspio uspostaviti prevlast na vlastitom otoku.
- To što znamo o minojskoj civilizaciji sugerira da su kolonijalne ili trgovinske veze nastale u relativno mirnim uvjetima.
- Ipak, ne možemo isključiti utjecaj postupno rastućih unutarnjih tenzija, pogotovu ako imamo u vidu društvenu stratifikaciju minojske i poslije mikenske civilizacije, te nagli demografski rast u brončanom dobu.
- O visokoj populacijskoj gustoći govori Homerov opis "mnogoljudne Krete", kao i Aristotelov komentar da su Krećani ozakonili mušku homoseksualnost kako se na otoku ne bi rađalo previše djece.

Minojska freska iz Knosa s nadimkom "La Parisienne"
(hrv. Parižanka), oko 1500 pr. Kr.

Stanovništva Krete

Renfrewove procjene za gustoću stanovništva Krete daju nešto preko osam osoba na stotinu kvadratnih kilometara u neolitikumu (3.500. pr. Kr.), malo ispod trideset na stotinu kilometara početkom srednjeg brončanog, te osamdeset sredinom kasnoga brončanog doba.

Uzevši u obzir površinu otoka (8.331 km²), apsolutna veličina stanovništva bila bi oko 70.000 u prvom razdoblju, 230.000 u drugom, i 670.000 u kasnom brončanom dobu – što je oko 10% više nego danas (2005. god. 623.666). Inače, porast stanovništva bio je (opet prema Renfrewu) još veći u Meseniji na Peloponezu (7/100, 45/100 i čak blizu 200/100 km² u istim razdobljima).

U tom primjeru, naglo povećanje populacijske gustoće u kasnom brončanom dobu vjerojatno treba pripisati ne toliko prirodnom priraštaju koliko seobama i koncentraciji stanovništva u razdoblju propadanja mikenskoga svijeta, do čega je došlo u to vrijeme također u Ahaji, na Eubeji i na Kefaleniji.

Mikenci

- Mikenska kolonizacija, od sredine 15. stoljeća pr. Kr., preuzela je osnovne smjernice prethodne minojske, ali u ratničkom ruhu svojstvenom tadašnjem poglavarskom društvu na grčkom kopnu.
- Bit će da su Mikenci silom zaposjeli bivše minojske kolonije i kulturna područja.
- Požari najavljuju njihov prodor na Kiteru, Keju, na samu Kretu, i na Hij i Rod.

- Drugdje treba zamisliti mirnije intervencije.
- Na sporadične kolonizacije upućuju mnogi nalazi mikenske keramike i inih tragova na obali Male Azije od Pitane (= Çandarlı) do Telmesa (= Fethiye), kao i na susjednim otocima od Lezba do Roda (uključivši Hij, Sam, Kos i većinu Dodekaneza).
- Mikenci su, čini se, preuzeli minojske položaje u primorskoj Siriji, i stvorili trgovačke ispostave u dogovoru s domaćim vladarima, primjerice u Ugaritu (Ras Šamri).

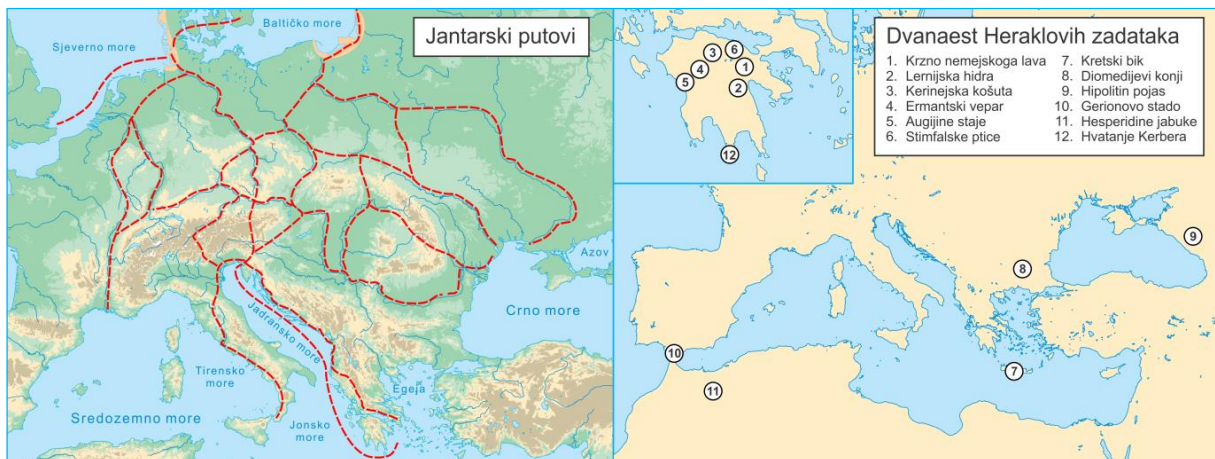
Prikaz mikenske ekspanzije na egejskom prostoru

Šira shema mikenske ekspanzije. Mjesta iz prve karte (gore) označene su samo točkicama (crvene za matična mikenska područja i bijela za kasnija naselja ili kolonije).

- Tijekom kasnomikenskoga razdoblja naselja kolonista (ili izbjeglica) nastala su na Cipru – na mjestu budućeg feničkog Kitija, i kod Tarsa u Kilikiji.
- U 13. stoljeću pr. Kr., možda zbog dobrih odnosa s Mikencima, na Cipar su stigli i Ugarićani.
- Tars je pak blizu lokacije Karatepe, gdje su *moгуći* potomci Mikenaca ("Danuiti") živjeli još u 9. (8.) stoljeću pr. Kr.
- Kao i Minojci, Mikenci su imali dodire s Egiptom, još za vrijeme posljednjih faraona iz 18. dinastije.
- Ekspanzija na zapad bila je nov pokret (bez obzir na moguće minojske preteče).
- Mikenski predmeti nađeni su u južnoj Italiji (u Apuliji i na Ischiji), na Siciliji, Liparima, Sardiniji, a odjeci stižu čak iz Španjolske i Britanije
- To se može objasniti i trgovinom, a ne nužno kolonizacijom.
- No u nalazištu Scoglio del Tonno kraj Taranta jedno je mikensko naselje doista postojalo i cvalo od 1400. do 1200. pr. Kr.
- Osim toga, ima razloga prepostaviti da je i kolonija ili polutrajna postaja nastala kod Sirakuze, i možda kod Agrigenta na Siciliji.
- *I grčki mitovi* sadrže mnoge aluzije na mikenske – i minojske – kolonijalne pokušaje u zapadnim i drugim područjima predantičkog svijeta.
- Zgode iz najstarijih mitskih ciklusa, o Minosu i Dedalu, o putovanjima Argonauta i o junačkim pothvatima Herakla, smještene su na širokom prostoru od Sicilije i Afrike do Baltika, i od Crnog mora (Kolhide) do Iberije.
- Mit o argonautima ima i nekoliko verzija i interpretacija.
- *Prema jednom tumačenju*, Jazon i njegova družina, u bijegu iz Kolhide vratili su se u domovinu (Tesaliju) preko Dunava i Jadrana; *prema još jednoj verziji*: argonauti su pošli po Dnjepru i ruskim rijekama do Baltika (tj. po kasnijem "varjaškom putu"), te zatim oplovili zapadnu Europu i opet ušli u Sredozemlje kroz Gibraltar.
- Te priče evociraju stanovite veze sa sjevernim narodima, prije svega sa zagonetnim Hiperborejcima (preko "jantarskoga puta").

- I Heraklo je sudjelovao u ekspediciji Argonauta.
- Ali njegove osobne peripetije odvele su ga posvuda: u Tračku (otmica Diomedovih kobila), u zemlju Amazonki (krađa Hipolitina pojasa), u Iberiju (otmica Gerionova stada), u Italiju, Afriku i Egipat, u Aziju, na Kavkaz (potraga za zlatnim jabukama Hesperida, oslobađanje Prometeja), opet u Aziju (kao rob lidijske kraljice Omfale), itd.

- Katkad je i Heraklo osnivaio kolonije, naseljujući ih ljudima koje je zarobio tijekom svojih pothvata, a poslije su njegovi sinovi od Testijevih kćeri, pod vodstvom Jolaja, (prema legendi) povelili skupinu kolonista na Sardiniju.

Dedal i kraljica Pasifaja (Pompeji, 1. stoljeće n.e.)

Dedal

Isto tako i mit o Dedalu govori o seobi, premda je kontekst vezan za vrijeme kralja Minos.

Dedal je prvo morao uteći iz Atena na Kretu, nakon što je gurnuo svoga nećaka Perdika s akropole. Poslije je zbog incidenta s kraljicom Pasifajom i utamničenja u labirintu utekao s Krete na Siciliju, na dvor kralja Kokala.

Minos je pošao za njim, ali su ga na Siciliji ubile kćeri mjesnoga kralja Kokala.

Dedala je inače po prvi put spomenuo Homer (i to u osvrtu na labirint), ali bit će da je priča imala davne (vjerojatno mikenske) korijene.

- I mlađa, prije svega Homerova epopeja može se povezati s nekim kolonizacijskim smjernicama.
- Ahejski pohod na maloazijsku Troju te lutanja Odiseja i drugih junaka nakon pada Troje, uvelike odgovaraju rasporedu mikenske arheološke građe po Sredozemlju.
- Ali legenda o trojanskom ratu, premda spaja različite slojeve sjećanja, u prvom redu govori o vrtlogu zbivanja za vrijeme pohoda Naroda mora.
- Važno je to što su i stariji i mlađi mitovi uklopljeni u složen sklop koji sadrži još i seobe Pelazga, Etruščana (Tirsena/ Tirenâ), italjskih naroda, Trojanaca i drugih.
- Neke interpretacije zasigurno su plod naknadnih razrada grčkih i rimskih mitologa, ali ostaje opća slika o seobama Naroda mora (potkraj brončanoga doba), koja je, čini se, sažela i mutna sjećanja na plovidbe i kolonizacije iz minojskih i mikenskih vremena.
- U tom pogledu, bitno je spomenuti da mitovi i legende, smješteni primjerice na italsko-sicilskom području, ne vode računa o važnim teritorijalnim podjelama iz doba kasnije grčke kolonizacije.
- U njima se govori o opskurnim lokalitetima koje ta kasnija kolonizacija nije zahvatila, ili ih je zahvatila tek djelomično.
- Pokreti Naroda mora obuhvaćaju zapravo prijelazno doba, u kojemu su posljednje mikenske migracije prerasle u bijeg iz ugroženih krajeva Grčke, dok su prerazmještaji stanovništva na Balkanu i u različitim dijelovima Sredozemlja istovremeno utjecali, između ostalog, na stvaranje temelja za nove društvene odnose koji će pokrenuti antičke kolonizacijske tokove.
- Inače, prva jonska (dakle antičkogrčka) naselja u Maloj Aziji nastala su možda još u sumraku mikenske kulture.
- Predaja kaže da je Atena bila zborna mjesto kolonista prije odlaska u Aziju – i doista je Atena uspjela preživjeti udar koji je razrušio većinu mikenskih gradova.
- Međutim, u grčkom naseljavanju Male Azije zacijelo su sudjelovale različite skupine siromašnih i obezdomljenih ljudi, potomci Mikenaca – ali i "Dorana" – koji su u više navrata prelazili Egeju u mračnom dobu između 11. i 9. stoljeća pr. Kr.

Fenička i kartaška kolonizacija

Feničani

- Tko su zapravo bili Feničani?
- Po svoj prilici, Feničani su postali osobit narod više u očima grčkih promatrača, nego u vlastitoj viziji.
- Sami su se i dalje nazivali Kanaancima.
- Ime pod kojim će ih povijest zapamtiti dali su im Grci, prema pridjevu φοίνιξ, koji označuje grimiznu ili tamnocrvenu boju.
- Bio je to opis tkanine kojom su trgovali (obojene izlučinom puža volaka, *Murex*, po tehnici što su je otkrili Tirani), ali isto je to bio dosl. prijevod akadske riječi *kinahunu*, "Kanaan", koji označuje "crvenu zemlju, zemlju zalazećeg Sunca (= zapadni kraj)", ili možda "zemlju purpurne vune, ili trgovine" (što bi odgovaralo grčkom tumačenju njihova etnonima).

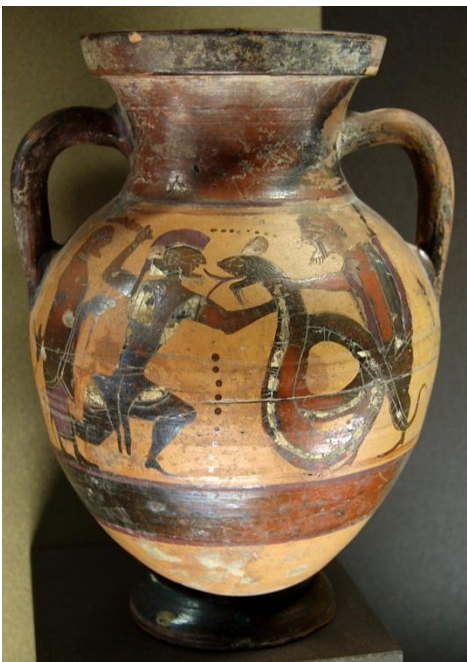

Murex (puž volak), vrsta *Hexaplex trunculus* koja proizvodi izlučevinu kojom se pravi purpurna boja (foto: Hans Hillewaert, 2008).

- Takva etimologija također objašnjava zašto je Herodot mislio da su Feničani potekli s Eritrejskog, tj. Crvenog mora.
 - Ali Herodot je ipak pogodio bit problema kad je tvrdio da su Feničani odmah postali pomorski trgovci.
 - Ostavši, zbog prodora stranih naroda, bez svog staroga oslonca u kopnenom zaleđu, otisnuli su se u Sredozemlje, gotovo u istom trenutku kad je započeo samostalni razvitak i objektivna formacija feničkog identiteta.
 - Prema mišljenju Grka, fenička kolonizacija Sredozemlja prethodila je grčkoj.
- Prema Herodotu, nakon što su "s obala Eritrejskog mora" stigli u svoju domovinu, Feničani su odmah krenuli u "zamašne pomorske pohode, trgujući egipatskom, asirskom i drugom robom".
 - Tukidid je smjestio Feničane na Siciliju prije dolaska Helena, ali poslije navodne imigracije Trojanaca (Elimaca) na taj otok.
 - Mit o otmici Ije u Argu (koji je bio naznačen) i o seobama Kadma sugeriraju ranu feničku prisutnost u Grčkoj, i u Tračkoj i Iliriku (kako proizlazi iz priče o Kadmu).
 - Osim toga, izgleda da su Grci *asimilirali* (tj. preuzeli i sebi pripisali) neka rana fenička kretanja, kao i predaje o seobama Pelazga.
 - Osobita povijest Feničana počinje upravo kad su siriopalestinsko područje zahvatile seobe Naroda mora i hebrejskih i aramejskih plemena.
 - Sjeverno primorje Palestine (ili Sirije u širem smislu), buduća Fenikija, ostalo je tada razmjerno pošteđeno od stranih navala.
 - Tu se starokanaanski živalj održao oko nekoliko važnih gradova: Tir, Sidon, Biblos, zatim Arvad, Simira i Tripolis na sjeveru, Berit i Sarepta na srednjem potezu, te Ako i Akzib na jugu.
 - Prelazak susjednih krajeva u ruke došljaka i barem privremeni raskid etnokulturnih veza sa zaleđem, usmjerili su te gradove prema svojstvenom razvitku.
 - Međutim, shema rane feničke kolonizacije nije još sasvim razjašnjena.

Fenički gradovi

Kadmo i zmaj – ilustracija na eubedijeljskoj amfori oko 560–550. pr. Kr. (Louvre). Legenda o Kadmu podsjeća na feničku prisutnost u predklasičnoj Heladi.

- Dakako, još potkraj brončanoga doba, sjeverni susjedi Feničana, Ugaričani, bili su prisutni, skupa s Mikencima, na Cipru, i također u Maloj Aziji (Likiji).
- Neki autori smatraju da su pothvati Feničana bili nastavak prijašnjih akcija sirijsko-palestinskih naroda kad im je propast mikenske sile otvorila više prostora.
- I čini se da su Sidonci predvodili taj fenički prodor.
- No Sidon je stradao u ratu s Filistejcima, pa je jedan dio njegovih stanovnika potražio zaklon u Tiru.
- Tako ojačan i demografski opterećen, Tir je u idućim stoljećima preuzeo apsolutno vodstvo u feničkoj kolonizaciji.
- U prvoj fazi, negdje više-manje od sredine 12. do sredine 11. stoljeća pr. Kr., Tirani su napredovali prema Rodu, Maloj Aziji, Kreti i otocima Egeje.
- Zlatonosni otok Tas bio im je vrlo važan, isto kao i stara minojsko-mikenska središta Kitera, Mel i Tera.
- U potrazi za metalima, stigli su rano u daleku Iberiju, zemlju Taršiš iz Starog zavjeta (grč. Ταρτησσός), i također do sjevernoistočne Afrike.

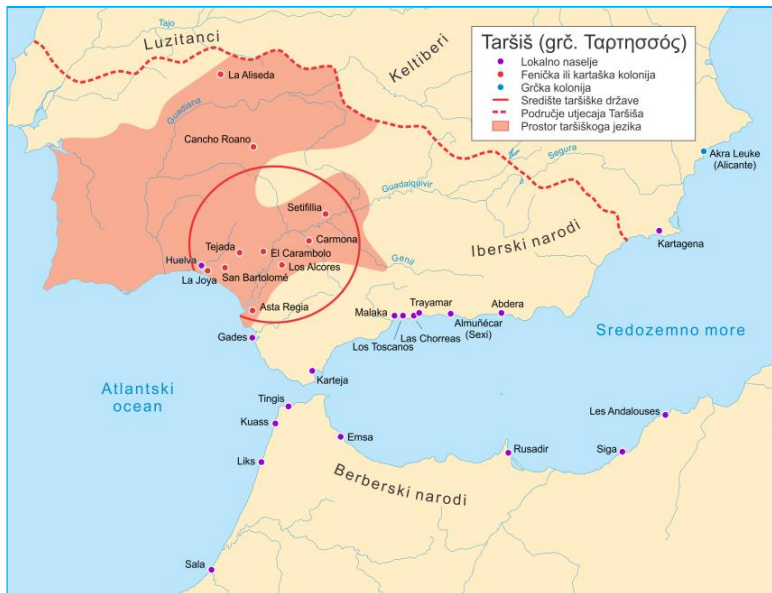
- Gades na južnoj obali Iberije (fen. *gadir*, "tvrđava", današnji Cádiz), utemeljen oko 1100. pr. Kr., bio je njihova prva kolonija – premda je Plinije smatrao da je najstarija fenička kolonija bila Liks na atlantskoj obali Maroka.
- Malo poslije nastala je Utika ("stari grad"), u današnjem Tunisu.
- I možda su već u 12. st. pr. Kr. Feničani počeli crpjeti rudna ležišta na Siciliji.

Tipična shema rane pomorske ekspanzije Tira

- Ali feničko osvajanje Sicilije ipak spada u drugu fazu kolonizacije, za vrijeme kada su društveni nemiri i politički sukobi došli do izražaja u samom Tiru.
- U 10. stoljeću pr. Kr., za vladavine Hurama (= Hiram u Starom zavjetu), saveznika izraelskih kraljeva Davida (1010–970. pr. Kr.) i Salomona (970–937 pr. Kr.), tirska je država bila na vrhuncu blagostanja.

- Huramovo i Salomonovo brodovlje plovilo je do bogate zemlje Ofir, vjerojatno u Jemenu, Somaliji, ili možda u zapadnoj ili južnoj Indiji, dok su tirske lađe, skupa s izraelskima, svake treće godine pristizale iz Taršiša "... donoseći zlato, srebro i slonove kosti, majmune i paune (Kr II 10, 22)."

Etnojezični identitet glavnoga naroda države Taršiša nije još utvrđen. Dakle, ne zna se, zasad, u koju je jezičnu porodicu ulazio taršiški jezik, iako su ga neki jeikoslovci pokušavali svezati s nekim ranim oblikom keltoiberskoga, ili hispanokeltskoga jezikom. Neosvisno o tome, smatra se da su Turdetani (lat. Turdetanes) iz rimskog vremena bili potomci Taršišana.

- Velik uspjeh pomorske trgovine omogućio je Tiranima da uspostave dobre odnose u zaleđu.
- I to je zacijelo razlog zašto je Huram tako svesrdno pomagao Salomonu u zidanju Jahvina hrama u Jeruzalemu (v. Kr I 5,15–26).
- Prilike su se poslije pogoršale.
- Naime, u prvom dijelu 9. st. pr. Kr. Asirci su počeli vršiti pritisak na Fenikiju
- Osim toga, u samom Tiru izbijale su pobune, popraćene sukobima među plemićkim strankama.
- Vlast je naposljetku uzurpirao Etbaal I. (887–856. pr. Kr.), koji je htio osnovati nove kolonije kamo bi mogao preseliti pristaše bivše dinastije.
- U tu su svrhu nastali Botris u Fenikiji, i Auzu u Africi.
- Lokacija Auze nije još utvrđena, ali prema novijoj tezi klasičara Johna Boardmana (1927–), taj se grad vjerojatno nalazio uz obalu Kirenaike.
- Za vrijeme Etbaalova nasljednika Pigmaliona (820–774. pr. Kr.) blizu Utike nastao je Kart-Hadašt, "novi grad" ili Kartaga.
- Prema legendi Kartagu su podigli izbjeglice predvođene Elisom (fen. Elišat), ili u lat. izvorima Didonom, tj. Pigmalionovom sestrom, kojoj je brat ubio muža.
- Arheološki i književni pokazatelji ukazuju na mogućnost da su Feničani boravili na lokaciji novoga grada još krajem 2. tisućljeća pr. Kr., no obično se prihvaća podatak da je Kartaga utemeljena 814–813. pr. Kr.
- Doduše, ruski povjesničar i orijentalist Ilja Šolejmovič Šifman (1930–1990) naveo je 825. pr. Kr. kao godinu osnutka Kartage.

William Turner (1775–1851), "Didona osniva Kartagu" (1815).

- Osim toga, Šifman je istaknuo da je zapravo bilo tri Kart-Hadaša za vrijeme feničke (i kartaške kolonizacije) – afrički grad Kartaga, Kart-Hadašt kod Kitija na Cipru i Kart-Hadašt u Iberiji (današnja Cartagena u Španjolskoj).
- Može se spomenuti i jedna novija teza, po kojoj su zbivanja za vladavine Pigmaliona dovela do osnutka kolonije kod Kitija, a ne afričke Kartage, koja je navodno nastala tek početkom 7. stoljeća pr. Kr. kad je asirski car Asarhadon napao i porazio tirsoga kralja.
- Premda i ta verzija odgovara mogućim povijesnim zbivanjima, zasad možemo i dalje prihvatiti uvriježeno datiranje osnutka Kartage krajem 9. stoljeća pr. Kr.
- U isto vrijeme nastale su i mnoge sjevernoafričke kolonije: Leptis Magna (berb. Lpqy), Hipon (lat. Hippo Regius), Hadrumet i druge.
- Također u 9. i u 8. stoljeću pr. Kr. fenička se prisutnost učvrstila i proširila na Cipru (Kitij, Golgi, Idalij, Tamas, Marion i Lapat), na Sardiniji (Nora, Sulhu, Bitija i Tar), na Siciliji (Motija, Lilibej, Solunt, Panorm), na otocima Sicilijskog prolaza – Malti (Malet, grč. Μελίτη), Gaulu (Gozo) i Kosiri (Pantelleria) – kao i u južnoj Iberiji (Almuñécar, Toscanos, Trayamar, Huelva, Setifillia, Las Chorreras, Malaka i druga mjesta).

Feničke kolonije na Cipru, u zapadnom Sredozemlju i uz Atlantik

- Neka ta naselja poslije su stvorila vlastite kolonije.
- Tako su kolonisti s Malte, primjerice, osnovali Aholu na obali Afrike, a Kartažani su sredinom 7. stoljeća naselili dotad gotovo pustu Ibizu.
- Premda su Tirani rano ušli u zapadno Sredozemlje, pomak glavne arene feničke kolonizacije na zapad bio je uvelike posljedica rastuće konkurencije grčkih i tračkih grupa u egejskom prostoru.

- Cipar je ostao fenički, ali otkad ga je nakratko (u 8. stoljeću pr. Kr.) zaposjeo Sargon II., tamošnja su naselja počela utvrđivati svoju samostalnost od feničke matice.
- Poslije propasti Asirske države, babilonski kralj Nebukadnezar uspio je podrediti svu Fenikiju.
- Nebukadnezar je zauzeo grad Tir 573. pr. Kr., a zatim i Sidon i ostale gradove.
- To je označilo faktički kraj tirske kolonizacije, premda su Feničani i dalje trgovali po Sredozemlju, pa tako Herodot spominje da je u njegovo vrijeme u egipatskom gradu Memfisu nastala i zasebna četvrt Tirana, okupljenih oko hrama "Afrodite Strankinje" (zajelo feničko-kanaanske božice Astart).

Stela iz Nore

Riječ je o najstarijem feničkom natpisu na Sardiniji, i prema paleografskoj analizi vjerojatno je nastala na prijelazu iz 9. u 8. stoljeće pr. Kr., što bi odgovaralo vremenu vladanja Pigmaliona u Tiru (pa dakle i predaji o bijegu Didone i osnutku Kartage).

Interpretacije teksta je različita, no prema Franku Mooreu Crossu (1921–2012), slova PMY na kraju, odnose se na ime Pigmaliona.

Cross je natpis pročitao ovako: BTŠŠ (borio se u Taršišu) WGRŠ H' (i odveo ih je van) BŠRDN (među Sardima) LM H' ŠL (on je sada u miru) M SB'M (i njegova vojska miruje) IKTN BN (Mikaton sin) ŠBN NGD (Šebne, vojskovođe) LPMY (Pumaya = Pigmaliona).

Na prema drugom čitanju, koju je ponudio Salvatore Dedolo, prijevod bi bio: BT (hram) RŠ (glavni) Š NGR (Nore) Š (koji) H' (on) BŠRDN (u Sardiniji) ŠLM (u miru je posjetio) H' (koji) ŠLM (želi mir) SB' (Saba) MLKTBN (sin Mikatona) Š (koji) BN (izgradi) NGR (Noru) LPNY (ispred otoka) (v. <http://www.linguasarda.com>).

Kartaga

- Tijekom 7-6. stoljeća Kartaga je uspostavila bliske veze gotovo sa svim afričkim kolonijama.
- Potkraj 6. stoljeća zaposjela je obalna naselja i bitne komunikacijske točke na Sardiniji.
- Na Siciliji su Kartažani 480. pr. Kr. doživjeli vojni poraz od grčke Sirakuze kod Himere, ali poslije su – za vladavine roda Barkâ – nametnuli svoju nadvlast Iberiji.
- Daljnja zbivanja između 4. i 2. stoljeća pr. Kr. protekla su u znaku sukoba između Kartage i Grka, odnosno Kartage i Rima – i triju "punskih" (dakle "feničkih") rata, koji su do 146. pr. Kr. završili potpunim razaranjem Kartage.

Shema feničko-kartaške kolonizacije

- Općenito, fenička kolonizacija, u koju možemo ubrojiti i njezin kartaški nastavak, razvijala se u smjeru sve veće siline, ovisno o prilikama u Tiru ili Kartagi.

- Na početku su fenički mornari krstarili Sredozemljem uvelike radi trgovine i trampe, uspostavljajući slučajne dodire s manje razvijenim narodima u prirodno bogatim krajevima.
- Na taj su način upoznivali nova područja i mjesta podobna za trajniji ostanak.
- To su obično bili priobalni otoci ili uski rtovi blizu izvora svježe vode i, po mogućnosti, kamenih stijena za ukop mrtvih (uostalom i Sidon je izrastao na rtu, a Arvad i Tir na otočićima).

Satelitska snimka Cadiza, feničkog Gadesa

- Primjeri koje su bile prikazani – Gades i kasnija kolonija na malom otočiću Motiji (San Panataleu) – vrlo su tipični.
- Ali prave urbane jezgre nisu se stvorile u početnom dobu kolonizacije.
- Zatim od 10. stoljeća pr. Kr. kolonije su postale sastavnim dijelom pomorske države Tira.
- U toj fazi iz Tira su se iselili ne samo trgovci i njihove obitelji, nego i mnogi drugi žitelji.
- Rimski povjesničar Kvint Kurcije, pišući u 1. stoljeću n.e., istaknuo je demografsku prenapučenost i prirodne nesreće (potrese) kao razloge za tu emigraciju.
- Međutim i politička zbivanja u Tiru i njegovom zaleđu igrala su veliku ulogu.
- Političke izbjeglice utemeljili su Kartagu, koja je od utemeljenja bila samostalna, jer je nastala mimo volje tirske vladare i imala na čelu predstavnicu kraljevskog roda.
- Kada su zatim promjene na Bliskom istoku zasjenile moć Tira, Kartaga je na zapadu izgradila vlastito carstvo, u kojemu su vojni motivi sve više određivali kolonijalnu politiku.

Daleke izvidnice

- Poslije poraza na Siciliji, Kartažani su počeli slati izvidnice i trgovačko-kolonijalne ekspedicije daleko izvan Gibraltarskih vrata.
- Oko 450. pr. Kr. jedan njihov kapetan, Himilkon, stigao je do Galicije, Francuske i možda do Britanije – ali je općenito prevagnula afrička orijentacija.
- Tragovi feničkih pristaništa nalaze se u redovitim razmacima duž marokanske obale, od rta Spartel do Bijele Plaže na jugu.
- Dakako, još oko 470. pr. Kr., iz Kartage se uputilo šezdesetak brodova s mnoštvom (navodno 30.000) muškaraca i žena, kojima je na čelu bio zapovjednik i kralj Hanon.

Hanonova ekspedicija

Na prvom dijelu puta Hanonovi kolonisti uspjeli su sprijateljiti neko nomadsko pleme na ušću rijeke Drāa, koje im je dalo prevoditelje i vodiče za južnije krajeve. Jednom prilikom, na nekom otoku (obično se govori o otoku Šerbru) ugledali su muškarce i žene dlakavih tijela, koje su njihovi vodiči nazivali "gorilama". Uхватili su tri takva bića, no nije jasno jesu li to doista bili gorile ili kakvi drugi majmuni. Drugom zgodom kartaška je družina bila nazočna pri erupciji vulkana imenom "Kola bogova". To se brdo povezuje ili s gorom Kalukima u Gvineji ili s brdom Kamerunom, čije domaće ime – Mangama Loba – znači "sjedište bogova". Prema tome, možda je ime iz Hanonova peripusa bila prepisivačka greška naziva "stan bogova".

- Hanonov *periplus* inače je očuvan samo u više puta prepisanom grčkom prijevodu (najstariji današnji primjerak je bizantski rukopis iz 9. stoljeća n.e.).
- Sudeći prema opisima u tekstu, smatra se da su Hanonovi ljudi stigli do današnjega Sijera Leonea, Kameruna ili Gabona.
- Na kraju su se morali vratiti zbog nestašice hrane, a vjerojatno i zbog neprijateljstva domorodaca.

- Hanonova ekspedicija podsjeća na mnogo dulji put što su ga prevalili fenički mornari, u službi egipatskog faraona Neha II., još u 7. stoljeću pr. Kr.
- Herodot kaže da su u dvije godine oplovili svu Afriku, krenuvši iz Crvenog mora, i u trećoj godini vratili se u Egipat preko Gibraltara i Sredozemlja.
- U nastavku on piše da su Kartažani pričali o jednom drugom, kartaškom ili perzijskom pokušaju plovidbe oko Afrike, kad je Darijev nećak Satasp stigao do sela "malih ljudi" (pigmejaca ili Sana).
- Fenička ekspedicija u doba Neha, kao i Hanonovo i Sataspovo putovanje zacijelo su povijesne činjenice.

Mediterranski (sredozemni) kulturni amalgam

- Fenička i kartaška kolonizacija, u središnjem njezinom području, proširila je i u nekim mjestima uspostavila povijesne temelje za "mediteranski" kulturni amalgam koji se i u naše vrijeme shvaća kao sociološka stvarnost.
- Feničani i Kartažani, kao trgovci i prijenosnici istočnosredozemnih utjecaja, ušli su u životna čvorišta različitih indigenih društava, dinamizirajući i usmjeravajući njihove kulturne sustave po više ili manje istom razvojnem obrascu.
- U nekim područjima domoroci su ostali zatečeni.
- Česta skrovišta punskoga (i rimskopunskog) novca u unutrašnjosti Sardinije, tipizira reakciju jedne pastirske i konzervativne sredine na vanjske novine.
- I berberska plemena sredozemne Afrike bila su nerijetko zatečena, a zatim ih je Kartaga podredila.
- Naprotiv, u sredinama koje su već dostigle nužan prag (i tip) razvitka, u Etruriji i Iberiji (taršiškoj državi), došlo je do obostranih kulturnih utjecaja i do izvornih doprinosa općem "sredozemnom koinēu" (κοινῇ), kako ga je nazvao Enrico Acquaro.
- Na daljnjju konsolidaciju te kulturne smjese djelovali su grčki kolonisti, i nakon njih Rimljani.

Pregled feničke kolonizacije

Genetsko nasljeđe feničke kolonizacije

- Prije par godina jedna je skupina znanstvenika iz Libanona, SAD-a, Velike Britanije, Maroka i Španjolske pokušala utvrditi do koje je mjere fenička kolonizacija ostavila traga i u genetici današnjih populacija Sredozemlja (v. Zhalloua et al. Identifying Genetic Traces of Historical Expansions: Phoenician Footprints in the Mediterranean, *American Journal of Human Genetics*, 83, str. 633–642, 7. XI 2008).

- Istraživanje se provelo na osnovi analize Y-kromosomske DNK 1,330 muškaraca iz šest lokacija, i uz pomoć usporedivih podataka iz literature.
- Postojali su, dakako, problemi u utvrđivanju koja bi haplogrupa i koji bi haplotipi mogli biti povezani upravo s drevnim feničanima.
- Naime, kanaansku genetiku mogla je diljem Sredozemlja raširiti i snažna židovska dijaspora, što bi bitno otežalo na tumačenje rezultata.
- Uzevši to u obzir, istraživači su fokusirali na područja u kojima je prisutnost židovske dijaspare bila zanemariva (ispod 0,1%), i osim toga, prema izjavama samih ispitanika, nijedan od njih nije imao židovsko podrijetlo.
- Istraživači su uspoređivali genetske podatke dobivene od ispitanika iz poznatih mjesta jake feničke kolonijalizacije, s genetskim markerima ljudi u susjednim lokacijama, u kojima je fenička prisutnost bila slaba.
- Na kraju su zaključili da raširenost haplogrupe J2 i šest Y-STR haplotipa ukazuje na feničko podrijetlo, i da je to nasljeđe dalo preko 6% genetike analiziranih populacija.

Etrušćani

- Premda Etrušćani nisu bili poznati kao veliki kolonizatori u drevnom svijetu, barem ne na razini Grka, Feničana i napokon Rimljana, ipak je postojala stanovita indikacija o nekadašnjoj "tirenskoj talasokraciji", etrušćanskom morevlašću.
- Etrušćani su imali dodire i s Feničanima i Grcima od kojih su osvojili mnogo kulturnih tekovina, i štoviše, kako danas izgleda vjerojatno, njihovi su vlastiti korijeni sezali do istočnoga Sredozemlja.
- U Italiji su uspostavili prevlast, i sam se Rim razvio uvelike kao etrušćanska kolonija.
- Nadalje, arheolozi su pronašli predmete etrurskoga podrijetla od Sjeverne Afrike do istočne obale Jadrana, Grčke, Anatolije i sve do Pricrnomorja.
- Razumije se, posrednici u tom prijenosu mogli su biti i Feničani i Grci, ali primjerice u tzv. Homerskoj pjesmi Dionizu spominje se brza plovidba "tirenskih gusara" preko blistajućeg mora.
- Dakle, moguće je da su i Etrušćani već bili na putu prema nekoj pomorskoj ekspanziji, po modelu koji su razvili Feničani i Grci.
- Svakako su počeli naseljavati Korziku, i prije Grka su prodrli na Jadran kod Adrije.
- U simboličkom smislu, vrlo je zanimljiv prikaz gusara na jednoj etrurskoj posudi s kraja 6. stoljeća pr. Kr. – koje Dioniz pretvara u dupine.
- I napokon, do danas ostaje problem kako objasniti podrijetlo lemnoške stele iz 8–7. stoljeća pr. Kr.

Lemnoška stela

Stele s egejskoga otoka Lemna, s tekstom u zapadnogričkom pismu na jeziku sličnom etrušćanskom potječe iz 8-7. stoljeća pr. Kr. Teze u vezi sa stelom su različite, i prema jednom (starom) tumačenju riječ je o tragu iz doba seobe predaka Etrušćana iz istočnoga Sredozemlja u Italiji. Problem je što je pismo zapadnogričko, preuzeto najvjerojatnije od italjskih Grka, što upućuje na suprotni pravac kretanja. Nadalje, jezik nije sasvim etrušćanski, iako mu je sličan – što bi moglo ukazivati na podrijetlo iz neke šire skupine "tirenskih" narječja, koja je nekada mogla postojati oko Etruriji. Ukratko, bilo je sugestija da je u ovom slučaju riječ o kakvoj (možda gusarskoj) koloniji u Egeji, podrijetlo iz područja oko Etrurije.

Široka difuzija Helade

- Antičkogrčka kolonizacija – imala je neke sličnosti s feničkom, ali i bitne razlike.
- Sličnosti bile bi sljedeće: 1) počeci antičkogrčke (kao i feničke) kolonizacije mogu se smjestiti za vrijeme Naroda mora, 2) isto tako su se isprepleтали sadržaji – trgovački, demografski i politički, i 3) Grci su katkad slijedili pravce kretanja Feničana.
- Što se tiče razlike: 1) antičkogrčka nije imala jedno izvorište, i 2) gotovo su sve grčke kolonije, od osnutka, uživale neovisnost od svojih metropola.
- Ipak "etničke" podjele Eoljane, Jonjane i Dorane, i tradicionalne (običajne) veze s metropolama, zadržale su stanovito opće značenje

Seobe u mračnom dobu (Mala Azija)

- Antički povjesničari razdvojili su pokret u Malu Aziju na dva zasebna selidbena vala: stariji eolski i malo mlađi jonski.
- Prava slika bila je složenija, zbog dorskih seoba i pomicanja eolskih i jonskih skupina po središnjoj Grčkoj prije odlaska preko Egeje.
- Imena Eoljani, "mješanci", i Jonjani, "domorodi", kao i jezične crte eolskih i jonskih narječja, sugeriraju da se radi o ostacima mikenskog življa, manje ili više stopljenima s (pridošlim) Doranima.
- Atika i Eubeja mogle su imati ključnu ulogu u naseljavanju srednje obale Male Azije (Atena je možda bila zborna mjesto, "usko grlo", za tu kolonizaciju), dok je eolska seoba na sjeveru, od Smirne do Troade i Lezba, vjerojatno krenula iz Tesalijske.
- Na južni dio maloazijskoga kopna, preko puta Roda, do 900. pr. Kr. stigli su i Dorani.
- Važna je bilo i zbijanje redova protiv barbarskih naroda, mjesnih Karijaca u Joniji i Tračana u Eolidi, zatim Frigijaca i Lidijaca u zaleđu, te sukobi između samih jonskih i eolskih kolonista.
- U tom sklopu, Herodotov opis o dolasku atenskih kolonista u Milet, gdje su navodno poklali domaće Karijce i uzeli za sebe karijske žene, možda se (eventualno) odnosi na kasnomikensko razdoblje.

- I s tim u vezi zanimljiv je Homerov osvrt, u kojem je Milet nazvao "karskim gradom".
- Međutim, Halikarnas i dorski Knid možda imaju najstarije temelje u Maloj Aziji.
- Karijski utjecaj bio je jak, čini se, i u Halikarnasu, premda jasni nalazi koji potvrđuju da su Grci preuzeli jedno indigeno naselje dolaze tek iz stare Smirne.
- Tu su prvi Grci – vjerojatno Eoljani – stigli oko 1000. pr. Kr.
- Na otocima Hiju i Samu nema indigenih, ili predmikenskih nalaza.

- U mračnom dobu Eoljani su prvi stigli na te otoke, međutim – kao i u slučaju Smirne, Klazomene, Fokeje i Eritre – Jonjani su zatim preuzeli ta njihova naselja, koja su do kraja 9. stoljeća pr. Kr. ušla u jonski savez, pod vodstvom Efeza.
- Inače vrijeme osnutka eolske skupine naselja nije lako odrediti, upravo jer su nastala u mračnoj epohi grčke prošlosti, na mogućim mikenskim (ili indigenim) lokacijama.

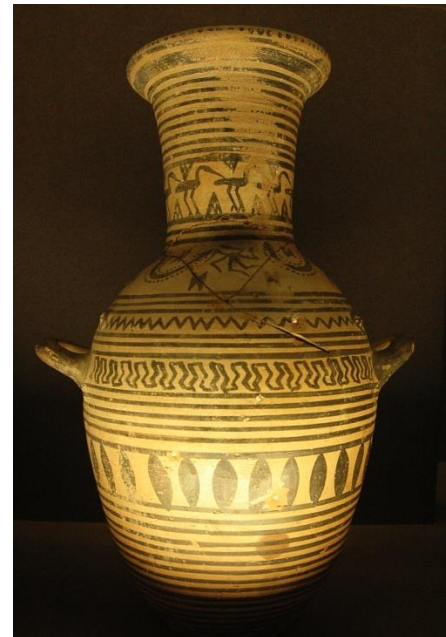
- Građa nađena na Lezbu, u kopnenim gradovima Mirina, Pitana, Kima i drugdje, nije starija od 8. ili 7. stoljeća pr. Kr.
- Bilo kako bilo, najkasnije do 8. stoljeća pr. Kr. ukupno maloazijsko primorje postalo je sastavnim dijelom Helade.

Nastanak polisa i široka difuzija Helade

- Toynbee je čak tvrdio da je "helenska civilizacija" najprije procvatila upravo u Maloj Aziji, jer se "... zbroj brodskih posada, udružujući snage da za sebe osvoji nov dom preko mora, spontano [pretvara] u grad državu, raščlanjenu na lokalna 'plemena' pod vlasti izborne magistrature".
- Pomorska seoba tobože je potaknula i epsko stvaralaštvo (dakle Homera) i, s druge strane, rastočila običajne i rodovske veze i tako dovela do oblika političke organizacije, kojoj je izraz bio grad-država.
- Međutim, razvitak grčkog polisa bio je složeniji proces, s korijenima u plemenskim i prirodnim uvjetima još u balkanskoj Grčkoj, premda su presudni utjecaj imale iduće promjene i povezanosti s vanjskim svijetom (o čemu je prije bilo riječi).
- Ustanova polisa u biti potječe iz (pretklasičnog) "arhajskog" razdoblja grčke prošlosti.
- I tada je, prema Finleyju, jedna druga ključna pojava bila "široka difuzija Helade" od Crnoga mora do Atlantika.
- I te dvije pojave – razvitak polisa i proširenje Helade, bile su više-manje tendencijski povezane.
- Inače, za razliku od stihijske seobe u mračnom dobu, migracije u arhajskom razdoblju odvijat će se pod vodstvom zastasalih (i stasajućih) grčkih metropola.

Prve kolonije u arhajskom razdoblju

- Kao uvod u tu epohu, nastala je kolonija Al Mina na ušću Oronta.
- Negdje oko 800. pr. Kr. više je grčkih gradova utemeljilo tamo neku vrstu zajedničke trgovačke postaje.
- U početku je vlast nad Al Minom imala jedna od aramejskih državnica.
- Osim Al Mine, smatra se da je u Mezad Hašavjahu blizu Ašdoda postojala jedna zasebna kolonija grčkih plaćenika, a postoje naznake o grčkoj prisutnosti i u drugim gradovima Bliskoga istoka.
- Treba se prisjetiti Jamanija ("Jonjanina") koji je 712. pr. Kr. sudjeovao u pobuni protiv asirskoga kralja Sargona II.
- Čini se da su asirski carevi nerado gledali na grčke prodore.
- Pa ipak, arheologija sugerira da je Al Mina stradala u intervalu kad se politička moć pomaknula iz Asirije u haldejsku Babiloniju.
- Grad se obnovio u perzijskom vremenu, i to kao potpuno grčki grad, i trajao je zatim sve dok helenistička Seleukija nije preuzela njegovu ulogu.
- Izvan Bliskog istoka, do sredine 8. stoljeća pr. Kr. (ili prije), grčka "iselišta" niknula su u Italiji, na Siciliji i u južnom Jadranu.
- Na prijelazu iz 8. u 7. stoljeće pr. Kr. taj je proces zahvatio isto Tračku, Tas, Troadu i Helespont.
- Slijedila je konsolidacija u italsko-sicilskom prostoru ("unutarnja kolonizacija"), te grčki prodor u Egipat i Libiju (Kirenaiku).

Grčka vaza s geometričkim ukrasom iz Boecije (8 – 7. stoljeće pr. Kr, Louvre). Ovakvi su primjerci vrlo tipični za mračno doba i arhaično razdoblje grčke povijesti, i također označavaju najstariji sloj u nalazištu Al Mina.

- U 6. st. pr. Kr. kolonizacijski pokret proširio se na zapadu sve do južne Francuske, Španjolske, Sardinije i Korzike, na sjeveru do srednjeg Jadrana, i na sjeveroistoku oko cijelog Crnog mora.
- Na kraju su granice grčkoga svijeta zaokružile sav prostor od Fasisa u Kolhidi do otoka Elefantine (egip. Abu) između Egipta i Nubije, i do Heraklovih stupova (Gibraltara) na zapadu Sredozemlja.
- Međutim, bilo je to u pravilu tek širenje uz morske obale, dok su u zaleđima i dalje živjeli domaći narodi, s kojima su Grci uspostavljali različite vrste odnose.
- S tim u vezi treba se prisjetiti riječi koje je Platon pripisao Sokratu: "Nastanjujemo uzak pojas zemlje od Fasisa do Heraklovih stupova, i kao što mravi ili žabe žive oko bare tako i mi [=Grci] živimo oko mora / ὥσπερ περὶ τέλμα μύρμηκας ἢ βατράχους περὶ τὴν θάλατταν οἰκοῦντα (*Fedon* – o besmrtnosti duše, 109c)."

Raspored glavnih grčkih metropola i kolonija

Magna Graecia

- Južna Italija je zajedno sa Sicilijom bila središnje i jedno od najranijih područja grčke kolonizacije u arhajskom razdoblju.
- Većina izvora tvrdi da su prve grčke kolonije u Italiji nastale malo prije 750. pr. Kr.
- Ljudi iz Halkisa i Eretrije na Eubeji predvodili su tu ekspanziju.
- U drugoj četvrti 8. stoljeća pr. Kr. osnovali su Pitekuzu na otoku Ischiji i uspostavili trgovačke odnose s Etrušćanima i narodima Kampanije.
- Iz Pitekuze su Eretrijci prešli na kampanijsko kopno, gdje su podigli Kumu (Κῶμη Χαλκιδική, lat. Cumae).
- Moguće je da je ta kolonija prozvana po maloazijskoj Kimi (Kyme, Κῶμη Φρικωνίς), prema ta veza nije posve jasna.
- Prvi su kolonisti poslije osigurali za sebe također strateško pristanište na Mesinskom tjesnacu, Zanklu (= Messinu).

- Na istočnoj obali Sicilije, Halkidani iz Kume odcijepili su se od Eretrijaca, te oko 757–756. pr. Kr. osnovali Naks, Leontine i Katanu.
- Tu su stigli i doseljenici iz Megare na Peloponezu, koji su 751–750. pr. Kr. kolonizirali Megaru Hibleju.
- U Zanklu su stigli i novi iseljenici iz Halkisa i pojačali prvu skupinu iz Kume.

"Nestorova časa", pronađena 1955. na Ischiji (= Pitekuzi), s natpisom na eubejskom (zapadnogrčkom) pismu.

Podrijetlo latinskoga pisma

Korijen svih grčkih pisama je, razumije se, feničko pismo, ali upravo je od eubejske inačice nastalo staroitalsko pismo, koju su usvojili i Etruščani i poslije od njih i Latini.

Najočitiji pokazatelj o tomu da je buduća "latinica" potekla od eubejskog pisma koje je prešlo kroz "etruščanski filter" vidi se danas u slovima /C/ i /G/.

Etruščanski jezik nije poznao bezvučne plozive i zato nije preuzeo grčki /K/, nego samo /Γ/, koji se tada pisao kao /</, što je dovelo do znaka /C/. Međutim, latinski, kao indoeuropski jezik, razlikovao je bezvučne i zvučne plozive, pa je stoga vjerojatno u 3. stoljeću pr. Kr. dodao crticu na slova /C/, što je dovelo do slova /G/.

- Tijekom prvoga mesenijskog rata na Peloponezu između Sparte i Mesene (750–720. pr. Kr.) ti migranti, uz pomoć Mesenjana, kolonizirali su Regij (Reggio Calabria).
- Godine 733. pr. Kr. Korinćani (= Dorani) utemeljili su Sirakuzu, a tada su skupine iz Ahaje na Peloponezu osnovali Sibaris i Kroton, Kauloniju i Metapontij.

Velika Grčka i Sicilija

- Lakonci (Spartanci) podigli su oko 710. Tarant, i tada su Kumljani osnovali Partenopej, iz kojega je nastao Neapol ("Novi grad", Napulj).
- Zatim je 688. pr. Kr. jedna družina Dorana (s Roda i Krete) utemeljila Gelu na Siciliji, i između 680. i 670. pr. Kr. Lokrani su naselili Lokri Epizeferi, i malo prije 650. pr. Kr. izbjeglice iz maloazijskog Kolofona osnovali su grad Siris.
- Slijedila je "unutarnja kolonizacija" – tj. pod pritiskom naknadnih "priseljenika" iz Grčke, έποικοι, starije kolonije počele su podizati nove "naseobine" (κτίσματα) i tvrđave (φρούρια).
- Jedan takav primjer bila je također Taormina (Tauromenion, Tauromenium), koju su Halkidani iz Naksa podigli na lokaciji bivšeg sikelskog naselja.

- No najviše takvih sekundarnih kolonija osnovali su Sirakužani (Heloru, Akru, Kasmenu i Kamarinu) i Lokrani (Medmu, Hiponij, Metaur).
- Megara Hibleja i Zankla rano su prodrli u zapadni dio Sicilije.
- U zapadnoj Siciliji ljudi iz tih gradova podigli su Selinunt (650) i Himeru (649), a 598. pr. Kr. Gelani, uz pomoć novih došljaka s Roda, naselili su Akragant (= Agrigent).

Jadran

- U red starijih kolonija spada i Korkira (Krf) u Jonskom mora, nedaleko od prijelaza u Jadran.
- Naselili su ju najprije Eretrijci, pa zatim Korinćani, koji su 733. pr. Kr. (kada su njihovi sugrađani osnovali Sirakuzu) protjerali Eretrijce s Krf.
- Stotinjak godina poslije (627. pr. Kr.) Korkira je utemeljila Epidamno (Drač), a Korint oko 600. Apoloniju (kraj današnjeg sela Pojani).
- Na početku 6. stoljeća pr. Kr. Kniđani iz Male Azije, zajedno s Korkiranima, naselili su Crnu Korkiru, grč. Κόρκυρα Μέλαινα (Korčulu).
- Druge su skupine stigle u to vrijeme do ušća Pada, gdje su ili izgradili ili preuzeli od Etruščana trgovačko naselje Spinu.
- Inače, ulazak Grka u Jadran otežavalo je gusarstvo ilirskih i inih srodnih plemena.
- Zato su se Grci uspjeli jače učvrstiti na ovom području tek od početka 4. stoljeća pr. Kr., i to pod okriljem i u skladu s politikom sirakuskog tiranina Dionizija Starijeg (vl. 406–367. pr. Kr.), i njegovoga sina Dionizija Mlađeg (vl. 367–345. pr. Kr.).
- I tada su na mjestu starijih ilirskih naselja podigli Isu (Vis), Far (Stari grad), Lis (Lješ), i nekoliko kolonija na suprotnoj, zapadnoj obali Jadrana.
- Dionizije Starije osnovao je Ankon i Numanu, dok je pak Adriju oteo od Etruščana.
- Dionizije Mlađi izgradio je dva važna pristaništa na zapadnoj obali Otrantskih vrata: Brentesij (Brindisi) i Hidrunt (Otranto).

Grci na Jadranu

Tračka

- Grčka kolonizacija obale Tračke krenula je na prijelazu iz 8. u 7. stoljeće pr. Kr., tj. u isto vrijeme kao i prodor u južni Jadran.
- Samo ime poluotoka Halkidike svjedoči o važnoj ulozi grada Halkisa u tom pokretu, međutim drugi migranti s otoka Eubeje – Eretrijci – naselili su nekoliko mjesta na zapadnom "prstu" Halkidike.
- Zatim isti Eretrijci koje su Korinćani protjerali iz Korkire osnovali su obližnju Mendu, na sjeverozapadu Solunskog zaljeva.
- U 7. stoljeća pr. Kr., Halkidani su pomogli otočanima Andara osnovati kolonije na istočnoj dijelu Halkidike, i oko 600. pr. Kr. Korinćani su sagradili Potideju na korijenu eretrijskog "prsta".
- Kolonizacijske pothvate bliže Helesponta pokrenule su pak eolske skupine, naselivši još do 700. pr. Kr. otok Samotrakiju.

- I poslije su kolonisti sa Samotrakije nastavili taj proces i sagradili nekoliko utvrda na susjednom tračkom kopnu, dok je jedna druga skupina Eoljana podigla En na ušću Marice.
- Od ostalih Grka koji su se širili prema Tračkoj, treba spomenuti Parane (koji su 680-ih pr. Kr. zauzeli otok Tas i odatle osnovali kopnene kolonije Neapol/Kavallu, Oisimu i druge), Hijane (kod Maroneje) i doseljenike iz Male Azije.
- Milećani su sagradili Kardiju i Limnu, dvije strateški smještene kolonije s obje strane Tračkog Hersoneza (Galipolja).
- Početkom 7. ili potkraj 8. stoljeća pr. Kr. Grci su zaposjeli obale Helesponta i prodrli u Propont (Mramorno more).
- Ovdje su vodeću ulogu imali Megarani i maloazijski Jonjani, poglavito Milećani.

Grčki prodori prema Tračkoj i Crnom moru

Egipat i Afrika

- Na početku vladavine Psamtika I. (664–610. pr. Kr.) na obali Egipta nasukala se četa jonskih i karskih gusara.
- Psamtik ih je iskoristio da bi protjerao Asirce iz zemlje, te im dao im zemljišta s obje strane Nila, u blizini grada Bubaste.
- Kralj Ahmose (570–526. pr. Kr., u grčkim izvorima Ἀμασις) preselio je potomke tih ljudi u Memfis.
- U ovom razdoblju, sve do perzijske zauzeća Egipta (525. pr. Kr.), faraoni su se uvelike oslanjali na pomoć grčkih (pretežito jonskih) plaćenika i njihovih karskih i ciparskih pandana.

Plaćenici u Egiptu

Herodot je tvrdio da su Grci u doba Psamtika i Ahmosea "... bili na ime prvi tudjinci, koji su se u Egiptu naselili." Ali to baš i nije točno, jer znamo da su strane skupine ulazile u Egipat od prapovijesti nadalje. Štoviše, prema jednom (doduše upitnom) tumačenju, čak su i "Heleni", pod imenom *h3nb.w* (ili možda Haunebut), pristizali u Egiptu već od preddinastičkog doba, odnosno od Staroga kraljevstva. A bilo je i minojskih i mikenskih dodira. Ipak, Herodotov komentar odražava dio istine, jer je upravo od 7. stoljeća pr. Kr. Egipat postao sve ovisniji o Grcima. Po svoj prilici, Psamtik bio je prvi egipatski kralj koji se uvelike oslonio na grčke plaćenike. To je bio i izraz političkoga propadanja zemlje, koja se nakon Devetnaeste i Dvadesete dinastije postupno pretvorila u drugorazrednu silu, i to djelomično zbog premještanja njezinog težišta na sjever i slabljenja veza sa starim izvorima moći na jugu zemlje

- Grci su živjeli i služili i u garnizonima u Dafni, na otoku Elefantini i drugdje, ali čini se da je najvažnije bilo osnivanje Naukratije na kanopskom rukavcu nilske Delte (kod današnjeg Kūm Ġi'aifa, arap. كوم جعيف).

- U svakom slučaju, grad Naukratija zasigurno je nastala prije Ahmosea, već u drugoj polovini 7. stoljeća, ili do 620. pr. Kr.
- Strabon je tvrdio da su je podigli Milećani, nakon što su s trideset brodova ušli u Nil do sa(it)skog noma i u pomorskom boju porazili grad Inar.

Donji Egipat i nilska Delta u Herodotovo vrijeme

- Na mjestu grada moralo je postojati i neko starije egipatsko naselje, i inače Egipćani su činili dio stanovništva i poslije dolaska Grka.
- No Naukratija se razvila, poput Al Mine, više-manje kao trgovačka enklava, u kojoj su Grci po svemu sudeći imali glavnu riječ, ali čiji je opstanak ipak ovisio o poticajima i zaštiti egipatskih vlasti.
- U gradu su se naselili Grci iz čak petnaestak (ili više) matičnih gradova.
- Herodot je spomenuo da su zajedničko svetište u Naukratiji ('Ελληνιον) podigli Jonjani iz Hija, Teja, Fokeje i Klazomene, Dorani s Roda, iz Knida, Halikarnasa i Faselide, i Eoljani iz Mitilene (Lezba), dok su Eginci, Samljani i Milećani imali vlastita svetišta (*Povijesti*, II: 178).

- O mogućim doseljenicima iz drugih gradova možemo nagađati po novcu nađenom u Naukratiji, a koji potječe, osim iz već navedenih mjesta, također iz Atene, Korinta, sjeverne Grčke, Makedonije i Tračke.
- Doduše, novac je mogao ući u grad i trgovinskim putem, bez doseljavanja.
- Inače, u Naukratiji bilo je i Ciprana (i možda Židova), koji su također bili pomiješani s Grcima i Karijcima u raznim garnizonskim mjestima od Dafne do sjeverne Nubije.
- U Naukratiji je David George Hogarth (1862–1927) pronašao 1899. stelu s tekstem ukaza faraona Nektaneba I. (380–362. pr. Kr.), utemeljitelja 30. dinastije, u kojem se određuje porez od 10% na svu robu koju su Grci dovodili u zemlju ili proizvodili u Naukratiji:

Neka se jedna desetina zlata, srebra, obrađenog drveta i svega što stiže iz Grčkog mora, svih roba pripisanih kraljevskom posjedu u gradu zvanom Hent, kao i jedna desetina zlata, srebra, svega što se stvara u [gradu] Pi-emroje, zvanom [Nau]kratija, na obali Anua, koje je pripisano kraljevskom posjedu, daje zauvijek kao božanski dar mojoj majci [božici] Neit. I od toga će se dio vola, jedna debela guska i pet mjerica vina dati kao svakodnevni vječiti poklon i predati u riznicu moje majke Neit. Jer je ona gospodarica mora, i ona je ta koja daje obilje (prema prijevodu Miriam Lichheim).

- Tu vidimo da je Pi-emroje bio egipatski naziv za Naukratiju, dok se ime Anu odnosilo na kanopski rukavac Nila, koji je sve do početka naše era bio glavni riječni tok prema moru.
- "Hent" (ili prema G. Masperu, "Hunit", egip. Hnt) odnosi se na mjesto kod ulaza u kanopski tok, koje su Grci nazivali Heraklij (= Heraklion) i koje nalazio istočno od Kanopa.
- Može se pretpostaviti da su također u Herakliju i Kanopu postojale grčke zajednice, i dakako Grci su i te lokacije uvrstili u svoj mitološki svjetonazor.
- Naime prema grčkoj predaji, grad Kanop (grč. Κάνωπος, egip. Pikuat) bio je nazvan prema kormilaru broda spartanskoga kralja Menelaja, koji je nakon trojanskoga rata pošao u Egipat i umro blizu toga mjesta od ugriza zmiје.
- Heraklij u Egiptu očito je dobio svoje grčko ime od junaka Herakla, po kojem su Grci nazivali i kanopski rukavac Nila.

- No točna lokacija Heraklija nije bila poznata sve do 2000. godine, i tada je francuski podvodni arheolog Franck Goddio (1947–) otkrio ostatke tog grada kao i istočnog Kanopa na dnu zaljeva Abū Qīr, dok je tragao za olupinu Napoleonovog admiralskoga broda *L'Orient*, potopljenog u bitci na Nilu 1798. godine.
- Među mnogim vrlo dragocjenim arheološkim predmetima, Goddio je u Herakliju pronašao i stelu, sasvim istovjetnu Nektanebovoj steli iz Naukratija.
- Danas postoje dvije teze o propasti Heraklija i istočnog Kanopa – prema prvoj, obala je kliznula pod more nakon potresa, i prema drugoj, riječ o urušavanju sedimenata 741-742. godine n.e.
- Grci su drugdje u Egiptu, u garnizonima blizu Nubije ili općenito u mjestima dalje od trgovačkih putova, očito živjeli u drukčijim prilikama nego u Naukratiji.
- S tim u vezi, zanimljivo je spomenuti Herodotov komentar o Samljanima koji su (oko 525. pr. Kr.) živjeli duboko u pustinji, kod "grada Oaze (Ὀασις πόλις)... sedam dana puta po pijesku od Tebe [= egip. Waset, EH]", u kraju koji se "... na helenskom jeziku zove Otok Blaženih" (III: 26).
- Smatra se da je tu možda riječ o skupini isluženih vojnika koja je potražila miran život u današnjoj oazi Hārga (الخارجة).
- Grčke enklave u Egiptu ukazuje na veće zanimanje Grka u to vrijeme za južnu stranu Sredozemlja.
- I s tim u vezi, istodobno s osnutkom Naukratije, kolonisti iz Tere stigli su do Libije.
- Prema Herodotu, predvodit će ih plemić Bat (Βάπτος Ἀριστοτέλης), ali najprije su unajmili kretskog školjkara Korobija da povede izvidnicu do otoka u priobalju Libije, što ga je taj upoznao kad ga je bura onamo izbacila.
- Otok se zvao Plateja – i kada su poslije stigli prvi kolonisti s Tere, ostali su na Plateji dvije godine, i potom prešli na susjedno kopno, u predio "Aziris".
- Nakon šest godina u tom kraju, domaći Libijci su ih nagovorili da pođu dalje na zapad.
- Tu su Terani podigli Kirenu, 630-ih godina pr. Kr.
- U 6. stoljeću pr. Kr. u Kirenu su stigli novi doseljenici, ovaj put s Peloponeza i jonskih otoka.
- Do sredine istoga stoljeća porasle su unutarnje napetosti u koloniji, pa je zato jedna skupina nezadovoljnika napustila Kirenu i osnovala Barku.

Ruševine Kirene (Šahat)

Politička zbivanja u Maloj Aziji

- U 7. stoljeća pr. Kr., poslije najezde "kimerijskih" stepnjaka koja je srušila frigijsku državu, Lidija se osamostalila i lidijski kraljevi (Gig, Ardije, Sadijat i Alijat) počeli su vršiti pritisak na grčke gradove u primorju.
- Na kraju je posljednji kralj iz lidijske dinastije, Krez (563–546. pr. Kr.), nametnuo svoju nadvlast gotovo čitavom primorju.
- Kako je to opisao Herodot "Prije Krezove vlade bili su svi Heleni slobodni", no nakon Kreza, vlast nad Malom Azijom prešla je u ruke Perzijaca.
- Maloazijska zbivanja pojačala su emigraciju.
- Tada su nove skupine Rođana i Kniđana pošle na Siciliju, Kniđana na Korčulu, i brojni maloazijski Grci preselili su se u Tračku i Egipat.

- I tada je isto slijedila ekspanzija Grka prema zapadnom Sredozemlju i u crnomorske krajeve.
- Međutim, Fokejci su već na prijelazu iz 7. u 6. st. pr. Kr. podigli grad Masaliju na ušću Rhône, na kraju glavnog trgovačkog puta u unutrašnjost Galije – i poslije je Masalija osnovala Emporij (kat. Empúries) u sjevernoj Iberiji.
- Premda nije lako utvrditi točne detalje, izgleda da su domaći iberijski narodi vidjeli u tim Grcima moguće saveznike protiv Kartažana.
- U tom kontekstu, Fokejci su pokušali prodrijeti i na Baleare i u jugoistočnu Iberiju.
- To im ipak nije odmah pošlo za rukom (tj. tek će 325. pr. Kr osnovati Akru Leuku na lokaciji današnjeg Alicantea), no već oko 565. pr. Kr. masalijski Fokejci utemeljili su Alaliju (Aleriju) na Korzici.
- I zatim između 546. i 540. pr. Kr. velik je izbjeglički val krenuo ovamo, nakon što je perzijski vojskovođa Harpag zauzeo matični grad Fokeju.
- Ali stigavši na Korziku, ta je skupina izbjeglica počela harati po okolnim kartaškim i etrušćanskim područjima, što je nakon pet godina izazvalo vojni sukob i potaknulo novo preseljenje.
- Na kraju su ti Fokejci osnovali Hijelu u južnoj Kampanije.
- Jedini istočni Grci, osim Fokejaca, koji su tada u većem broju prešli na zapad, bili su Samljani.
- Oko 531. pr. Kr. podigli su Dikearhiju ("grad pravde"), blizu kampanijske Kume.

Crno more

- Prema povijesnim izvorima, Grci su počeli naseljavati crnomorske krajeve još negdje u 8. stoljeću pr. Kr.
- Ali prema drugim naznakama, dublji prodor vjerojatno nije počeo prije posljednjih desetljeća 7. stoljeća pr. Kr.
- Sinopa i Trapezunt (Trabzon) na južnoj crnomorskoj obali, a možda već i Amis (Samsun), nastali su kao miletska trgovišta oko 600. pr. Kr.
- Na kraju su u 6. stoljeću pr. Kr. Milećani svojim kolonijama zaokružili Crno more: sve u svemu imali su ukupno čak sedamdesetak kolonija uz obale Crnoga mora.

Grčke kolonije oko Crnoga mora

- U Kolhidi su sagradili Fasis (= Fasidu), na istočnotračkoj obali Apoloniju (današnji Sozopol), Mesambriju, Odes (Varnu), Tome i Istar, na ušću Dnjestra Tiru i Nikonij, na ušću Buga i Dnjeptra Olbiju i neimenovanu koloniju na otoku Berezan.
- Na Krimu, kod današnjeg Kerča, Milećani su podigli Pantikapej (skitski: "put riba"), koji je osnovao niz vlastitih kolonija (Mirmekij, Nimfej i druge).
- Isto tako, Teodozija na Krimu ulazi u red tih ranih miletskih naselja.
- U osnivanju nekih od tih mjesta Milećani su imali pomoć od drugih maloazijskih Grka: Hijana, Klazomenaca, Fokejaca i Tejana.
- Izbjeglice iz Teja (skupa s Milećanima i Fokejcima) podigli su primjerice Fanagoriju preko puta Pantikapeja na ulazu u Azovsko more, u zemlji Sindiki na istočnoj strani Kimerijskog bospora (Kerčkih vrata).
- Nešto prije tu su nastali i gradovi Kepi, Hermonasa (današnji grad Taman, po kojem je nazvan Tamanski poluotok) i Gorgipija.

- Osim maloazijskih Grka, u Crno more ušli su i atički Megarani.
- Premda se malo zna o Herakleji Pontskoj (= Ηράκλεια Ποντική), koju su podigli na jugozapadnoj crnomorskoj obali, taj se grad brzo razvio i osnovao vlastite kolonije, primjerice Kalat (između Odesa i Toma) i (u 5. stoljeću) Hersonez (na jugu Krima).

Kraj Arhajskog razdoblja

- Arhajsko doba završilo je, prema uobičajenoj shemi, 480-479. pr. Kr.
- Naime, tada su se zbila tri važna događaja: 1) udružene grčke snage zaustavile su perzijsku vojnu silu u balkanskoj Grčkoj, 2) Sirakuza je porazila Kartažane na Siciliji u boju kod Himere, i 3) grčke kolonije oko Pantikapeja na Krimu stvorile su Bosporsko kraljevstvo.
- Slijedilo je razdoblje klasične Helade, u kojoj je Atena postupno stekla prevlast.
- Sve u svemu, kolonizacija u prijašnjem obliku i obujmu uglavnom je prestala već do početka 5. stoljeća pr. Kr., uz neke iznimke.
- Prvo, poslije 480. Grci iz Bosporskoga kraljevstva podigli su Tanais na Donu, koji je slovio kao najsjeverniji od svih grčkih kolonija (iako se čini da je u postojala i jedna sjevernija kolonija u zemlji Budina, kod sela Beljska u današnjoj Poltavskoj oblasti).
- Drugo, kako je bilo naznačeno, u 4. stoljeću pr. Kr. Sirakuza je pokrenula ekspanziju prema Jadranu.
- Osim toga, Atenjani su od kraja šestoga do konca 5. stoljeća pr. Kr., i to osobito za vrijeme Perikla, na osvojenom grč. terenu u egejskom i susjednom području osnivali mnoge zavisne kolonije, "kleruhije" (jedn. κληρουχία, od κληροῦχος, dosl. "ždrijebonosac", tj. zemljoposjednik)
- Prve su uspostavili još 506. godine na Eubeji, nakon pobjede nad Halkisom.
- U kleruhijama na Eubeji, u južnoj Tračkoj, kod Sinope i na otocima naselili su oko 10.000 svojih građana do završetka peloponeskih ratova (405. pr. Kr.), kada su bili prisiljeni napustiti tu imperijalnu politiku.
- Napokon, sredinom 4. stoljeća pr. Kr. zbio se posljednji veći kolonizacijski pokret na Siciliju.
- Da bi smirili kaos koji je nastupio poslije svrgnuća Dionizija Mlađega, i pojačali svoju poziciju protiv kartaške opasnosti, Sirakužani su tad zatražili pomoć od svoje matice Korinta.
- Iz Korinta je stigao Timoleon (411–337. pr. Kr.), koji je ubrzo vratio red i 339. porazio Kartažane.
- Uputio je glasonoše diljem Grčke, pozivajući nove koloniste: između 50.000 i 60.000 ljudi odazvalo se tom pozivu, od kojih se 40.000 nastanilo na sirakuskim posjedima.

Tanais (foto: Hrvoje Juvančić)

Opća obilježja grčke kolonizacije

- Poticaji (porast stanovništva, trgovina, društveni razdor)
- Platon (428–347. pr. Kr.) je kao glavni razlog za kolonijalni pokret izdvojio "tjeskobu zemlje" (στενοχωρία γῆς) "...ili neku inu nevolju" (*Zakoni*, 4.708 B)
- I doista, arheološka građa, recimo *sedmerostruko* povećanje broja grobova u Ateni i Atici u prvih šezdesetak godina 8. stoljeća pr. Kr. (pa i slične pojave u Italiji i istočnoj Iberiji) potvrđuje da je došlo do nagloga porasta stanovništva upravo na početku arhajske grčke kolonizacije
- U takvoj shemi kolonizacija se može shvatiti ili pak opisati kao "izvoz" prekomjernog stanovništva.
- No treba spomenuti i slučajne prirodne nevolje, poput sedmogodišnje suše koja je prema Herodotu bila razlog za emigraciju Terana u Kirenaiku.

- S druge strane, katkad komentatori ističu značenje trgovine, osobito u ranoj fazi kolonizacije.
- Ali pritom treba uzeti u obzir i bitnu antropološku ulogu trgovine ili razmjene kao način povezivanja ili susretanja različitih naroda, kultura ili zajednica.
- U tom smislu, Al Mina, Naukratija i iberijski Emporij bili su zapravo "mjesto susreta između grčkog i barbarskoga svijeta" (uostalom, i samo ime Emporija znači tek "tržište", ili "trgovište").
- Osim toga, poslije mikenskih vremena, čini se da su se Grci ugledali u Feničane.
- Naime, kako je istaknuo švedski klasičar Erik Sjöqvist (1903–1975), izgleda da su Grci krenuli u Italiju upravo "u brazdama feničkih [trgovačkih] lađa".
- Feničani su bili prisutni blizu lokacija najstarijih grčkih kolonija u Italiji, oko Pitekuze, i vjerojatno kod Sirakuze, čije ime ima semitsku etimologiju, možda "hrid galebova".
- Nadalje, trgovački motivi bili su naglašeni u halkidanskoj i eretrijskoj kolonizaciji, koja je često utirala put grčkoj ekspanziji.
- Najvažniji grad Eubeje, Halkis, kao i susjedna Eretrija, postali su još u prvoj polovini 8. stoljeća pr. Kr. razvijena obrtničko-trgovačka središta.
- Ipak – premda su Eubejci gradili kolonije oko trgovački strateških mjesta (recimo uz obale Mesinskoga tjesnaca), ili blizu rudnih izvora (na Halkidiki) – imali su oko ujedno za plodna obradiva zemljišta.
- Agrarni poticaj – ili Platonova "tjeskoba zemlje" – bila je važna za seobu Ahejaca (ljudi iz Ahaje) u južnu Italiju, i za korintsku kolonizaciju (u kojoj su prednjačili seljani iz Tegeje kraj Korinta).
- No fokejsku kolonizaciju, kao i eubejsku, pokrenula je prvo (vjerojatno) trgovina, a važne su učinke imali i sukobi s Lidijcima i Perzijcima.
- Ti su sukobi utjecali i na iseljavanje drugih maloazijskih Grka, a borbe između suparničkih gradova djelovale su na iseljeničke tokove još otprije.
- Primjerice, prvi i drugi mesenijski rat na Peloponezu (u 8. odnosno u 7. stoljeću pr. Kr.), te rat za Lelantsku ravnicu na Eubeji između Halkisa i Eretrije (u trećoj četvrti 7. stoljeća pr. Kr.), doveli su, među inim, i do iseljavanja.
- Ali bez obzira na to koji je poticaj prvo utjecao na pokretanje ranih kolonizacijskih pokreta, poslije – tijekom sekundarne kolonizacije – moglo je doći do promjene osnovnih orijentacija.
- Recimo, ahajsko iseljavanje – po svoj prilici – bilo je pretežito agrarno, ali poslije se Sibaris, jedan od uspješnijih ahajskih gradova južne Italije, razvijao jamačno radi trgovine.
- Sve u svemu, izgleda da ni prenapučenost (glad za zemljom), ni trgovina, ni prirodne nepogode, niti ratovi ne mogu – bez jednog dodatnoga čimbenika – objašnjavati bit grčke kolonizacije u arhajskom razdoblju.
- Smirivanje prilika poslije burnih događaja na prijelazu u željezno doba omogućilo je obnovu proizvodnje i rast stanovništva, ali su slijedile unutarnje krize.
- Gradovi kao Atena i Arg gotovo nisu imali kolonije, unatoč populacijskom poletu, dok je mnogo manji Korint, u kojem se plemstvo nametnulo kao isključiva sila, bio jedan od "vođa" u kolonizacijskom pokretu.
- To vrijedi i za metropole na Eubeji, u kojima je vlast ostala u čvrstim rukama moćnih vitezova (grč. ἱπποβοται, dosl. "konjogojci" ili "konjari").

- Zapravo, društvene krize karakterizirale su gotovo sve matične gradove kolonista.
- Razdor (στάσις) zahvatio je sve slojeve i staleže, i u tom relativnom sklopu također i običan porast stanovništva bio bi opasan.
- Obespravljen puk, najčešće pod vodstvom kadetskih ili nezadovoljnih pripadnika plemstva, odlazio bi u svijet osnovati kolonije.

Osnivanje Taranta (Τάρων, lat. Tarentum)

Osnivanje Taranta zanimljiv je primjer koji na jedan osobit način potvrđuje opće pravilo. Postoje različite verzije te predaje. Strabon je zabilježio dvije – prvu je ponudio Antioh Sirakužanin (5 stoljeće pr.n.e.) i drugu Efor iz Kime (4. stoljeće n.e.). Prema Antiohu, djeca Spartanaca, tzv. παρθενίαι ("djevojčani"), rođena za vrijeme 1. mesenijskog rata i zatim lišena građanskih prava, spremala su pobunu. Kad im je urota bila otkrivena, dio partena zatražio je milost, a dio se uputio u Delfe, gdje im je savjetovano da se odsele u bogatu zemlju Japigâ (danas Južnu Apuliju). Efor je toj priči dodao neke detalje. Tijekom mesenijskog rata Spartanci su prisegnuli da se neće vratiti kući sve dok ne razore Mesenu. Nakon 10 godina ratovanja, njihove su ih žene upozorile da će Sparta ostati bez poroda zbog duge odsutnosti muškaraca. Tad su Spartanci izdvojili najmlađe vojnike, koji nisu bili obvezni prisegom. Poslali su ih kući s naredbom da žive s tamošnjim djevojkama. Iz tih odnosa rodili su se partenai. Ali kad je Mesena napokon pala, ratnici povratnici nisu htjeli priznati građanska prava partenima, jer su oni bili rođeni izvan braka. Potonji su skočili urota, zajedno s helotima. Kad su je Spartanci otkrili, prema Eforu, nagovorili su partene da se isele i da osnuju koloniju. Jednu sličnu verziju iste priče poznao je i Aristotel. I Pseudoskimno i Diodor Sicilski navode da su Tarant osnovali partenai iz Sparte, dok Polibije kaže da su to bili "nezakoniti sinovi" Spartanaca. No, radi potpunosti, treba reći da su drugi antički autori povezali partene s kultom "Atene djevice", s ilirskim narodom Partenima, s gorom Partenij u Arkadiji, pa i s nekim indigenim narodom u Japigiji. Prema jednom tumačenju, partenai su bili Ahajci, potisnuti iz Lakonije nakon dolaska Dorana. Ipak, više puta spomenuta veza između Sparte i Taranta, iznimnost spartanske kolonizacije, vremenska podudarnost između prvog mesenijskog rata i datuma osnutka Taranta, pa i dorsko narječje te grčke kolonije govore u prilog priči o ratu, pobuni i emigraciji partena iz Sparte. Uzeto zajedno, ta tri aspekta odražavaju društvene napetosti u doba kolonizacije.

Novac iz Taranta na kojem je prikazan mitski junak Falant (Φάλανθος) na dupinu, koji je prema savjetu proročice iz Delfa odveo partene preko mora u Tarant.

Postupak osnivanja kolonija

- Postojao je uhodan scenarij prilikom osnivanja kolonija:
 1. Odluka o organiziranom iseljavanju donijela bi se nakon posavjetovanja u jednome od glavnih helenskih svetišta (najčešće u Delfima ili Dodoni).
 2. Izvršio bi se izbor kolonista, katkad bi odlazile specifične društvene skupine, koje su same prihvatile poziv za odlazak i katkad se izbor prepustio ždrijebu.
 3. Ako bi više gradova organiziralo pokret, metropolom se smatrao onaj grad koji je dao prvi poticaj.
 4. Odlazeća družina dobila bi predvodnika (οἰκιστής), kome se stavilo u zadatak da donese ustav (πολιτεία) kolonije, koji je u načelu bio blizak ustavu metropole.
 5. Iz metropole kolonisti bi odnijeli *plamen* iz svetog ognja grada, kao znak svog podrijetla i tradicije. Ali također su nosili i *mirtinu grančicu*, simbol smrti, prekida veza i prema tome potvrdu njihove samostalnosti.

- Samostalnost kolonija bila je ne samo potreba njihove potpune afirmacije, nego i realan odraz velike rasutosti i različitosti sredozemne Helade
- Metropole su morale to poštivati, ili bi došlo do sukoba.
- U 7. stoljeću pr. Kr. želja Korinta da vlada nad svojom kolonijom Korkirom izazvala je prvi pomorski boj zabilježen u grčkoj povijesti
- No neke manje sekundarne kolonije, podignute bez obrednih svečanosti blizu svojih metropola, i kolonije Sirakuze uz Jadran, ostale su jedno vrijeme podređene svojim matičnim gradovima.

Smještaj grčkih kolonija

- Kao i Feničani, Grci su ugnijezdili sve svoje prve kolonije u prirodno zaštićenim mjestima s dobrim sidrištima i dostupom do bogatih zaleđa ili mogućnošću kontrole glavnih trgovačkih putova (obično otoci i otočići, rtovi i uzvišice na ušćima važnih rijeka, najčešće blizu indigenih staništa).
- Otočna naselja izgradila bi mostobrane na susjednim kopnima, te postupno iz njih osvajala zaleđa.
- Velika udaljenost nekih od najstarijih kolonija, recimo Pitekuze, sugerira to da je igra slučaja možda djelovala na njihov nastanak.
- No na putu između tih kolonija i njihovih matica niknula bi poslije nova naselja, na ključnim mjestima komunikacijske linije (uz Mesinski tjesnac i drugdje).
- Slijevanje podataka o različitim stranim krajevima u egejsku Grčku olakšalo je iduće kolonizacijske pothvate, pri čemu su svegrčka svetišta, osim izričite vjersko-ideološke uloge mogla služiti i kao opći informacijski "uredi" (ali je ideologija svakako bila važna za adaptaciju u stranom svijetu).
- Među drugim čimbenicima koji su utjecali na praksu lociranja grčkih kolonija može se spomenuti tendencija izbjegavanja već zauzeta fenička područja, premda postoje pokazatelji o prožimanju feničkih i grčkih utjecaja (i praćanju feničkih pokreta).
- Osim toga, budući da su neke metropole imale razmjernu veliku ulogu u kolonizaciji, postojala je sklonost da se kolonije tih metropola prostorno grupiraju na području naseljavanja.
- To je bilo korisno za obranu od indigenih naroda i od suparničkih grčkih skupina, jer su stare razmirice iz egejske Helade nerijetko prelazile i u kolonijalne sredine.
- Grčke kolonije imale su i mnoge prednosti u odnosu na svoje metropole: obično su mogle raspolagati većim prirodnim izvorima, i imale su i više prostora za širenje.
- Gradovi Sicilije i južne Italije najviše su iskoristili te prednosti i stoga su ubrzo sloveli kao najbogatiji u grčkom svijetu.
- Ta su mjesta privukla mnoge priseljenike, pa i nemali broj umjetnika i obrtnika; u 6. stoljeću pr. Kr., u njima su našli utočište mislioci i politički emigranti iz uznemirenih krajeva Egeje, među inima filozof Ksenofan (570–480. pr. Kr.) i filozof i matematičar Pitagora (582–496. pr. Kr.).
- Ali neovisno o tome, "Velika Grčka" (općenito) bila je zapamćena više kao kulturni posrednik između Grka i drugih naroda (Etruščana i poslije Rimljana), nego kao stvaralac izvornih vrijednosti.
- I kolonije oko Crnoga mora, osobito na području današnje Ukrajine i Rusije, imale su znatan prostor za širenje i pristup prirodnim obilnim prirodnim sirovinama.
- Smještene nedaleko od granice jugozapadne eurazijske stepe, moglo bi se reći da su prodrle u krajolik koji se bitno razlikovao od egejske Helade.
- Neki su autori, primjerice Finley, čak zamislili grčke zajednice u ovom prostoru kao "poluskitske".
- Međutim, Finley je istaknuo i blisku vezu koju je Bosporsko kraljevstvo – radi izvoza žita – uspostavilo u 4. stoljeću pr. Kr. s Atenom, što bi značilo sa središtem Helade u klasičnom dobu.

Odnosi s indigenim ili zatečenim narodima

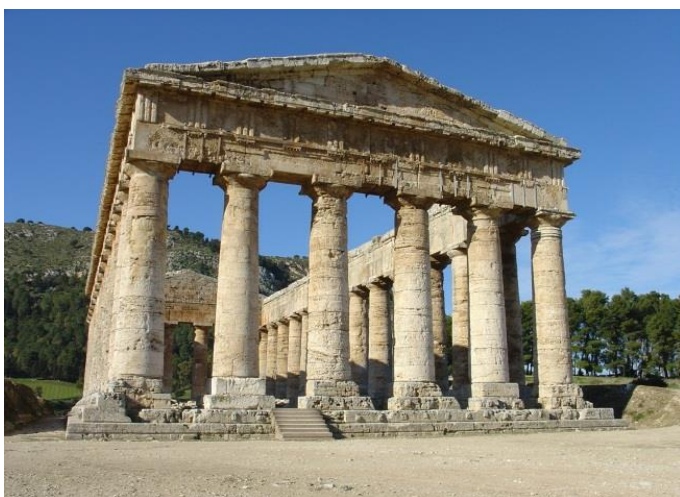
- U vezi s ovom tematikom, postoji problem pristranosti izvora.

- Imamo uglavnom samo podatke samih Grka o dodirima s indigenim ili zatečenim narodima, jer potonji u pravilu nisu ostavili svoja viđenja.
- I bilješke Grka o tim ljudima u najboljem slučaju govore o nekoj nejasnoj prijetnji iz zabrda, i u najgorem o "strašnom i barbarskom neprijatelju pred vratima", jer može donijeti propast grčkim gradovima.
- Susreti s barbarima uprizorili su Grcima (sociološku) razliku između kategorija "nas" i "njih" i djelovali na jačanje opće helenske svijesti, dok je gradnja obrambenih zidina protiv "njih" (i drugih Grka) ujedinila koloniste u osjećaju snažne privrženosti baš svomu gradu.
- Međutim, uzevši u obzir sve pokazatelje, može se zaključiti da su dodiri između Grka i drugih naroda varirali ovisno o 1) vremenu i motivu kolonizacije, 2) "plemenskim" tradicijama grčkih kolonista, i napokon 3) *stupnju kulturne razvijenosti* barbara.
- To posljednje, izvan bliskoističnog područja, bilo je uglavnom "primitivno" u odnosu na grčki sklop, i zato su Grci ostali uvelike otporni na barbarske utjecaje, osim u pogledu nekih izraza u umjetnosti – i nekih indigenih vjerovanja (usvojenih u ranoj fazi kolonizacije, preko mješovitih brakova i heleniziranih barbara).
- Kada razmotrimo vremenski (ili vremensko-povijesni) okvir, Herodotov komentar o atenskim kolonistima Mileta tipizira kolonizacijski proces u mračnom dobu (tj. prije nastanka klasične Helade).
- Prema Herodotu, muškarci su pošli na put sami i (kako je bilo već spomenuti) pobili karijske muškarce i prisvojili njihove žene.
- Izgleda da je to nasilje dovelo do neke vrste kulturne involucije – jer su navodno od tada karijske žene odbile objedovati sa svojim muževima, ili ih nazivati imenom.
- I poslije su grčki došljaci uzimali domaće žene, i bilo je mješovitih brakova, primjerice u Tračkoj i Kirenaici.
- Za Kirenaiku i Barku, Herodot kaže da su žene koje su Grci uzeli poštivale libijske prehrambene običaje.
- No iz Herodotova opisa naseljavanja Kirenaike proizlazi da Libijci nisu pozdravljali dolazak Grka, i na kraju su pozvali u pomoć Egipćane – daljnji rasplet, nakon perzijske intervencije u Egipat i Libiju, rezultirao je u prisilnoj deportaciji Barkana u Baktriju.
- No naseljavanje Male Azije i Kirenaike u oba su slučaja pokrenuli, uvjetno rečeno, očajnici – najvjerojatnije seljaci, potisnuti iz svojih zavičaja krajnjom nuždom.
- I s tim u vezi postoji teza da su agrarni kolonisti slabo surađivali sa starosjediocima, za razliku od skupina kod kojih su trgovački i obrtnički motivi upravo nalagali dobre odnose sa stranim narodima.
- Tu zgodnu tezu dalje nadopunjuje pretpostavka da su dorski Grci od početka težili podrediti starosjedioce, dok su Jonjani bili mnogo blaži u tom pogledu.
- Tobaže su halkiđanski tj. jonski kolonisti na Siciliji bili više skloni suživotu s domaćim Sikelima, dok su Dorani, predvođeni Sirakužanima, nastupali ratoborno i nadmoćno.
- Ipak, arheološka građa diljem Sicilije i južne Italije potvrđuje da su Sikeli bili gotovo posvuda potisnuti.
- Inače većina grčkih naselja nastala je na starim sikelskim temeljima.

Sicilija

- Prvo bi Grci podigli stanište blizu postojećih naselja, ili uspostavili posebnu četvrt u takvu naselju.
- Slijedio bi dolazak grčkih priseljenika (ἑπιοικοί) i naposljetku protjerivanje ostataka starosjedilaca.
- Sikeli su ostali zatečeni i preslabi pružati otpor.
- Kada je u 5. stoljeću pr. Kr. došlo do obnove njihove narodne svijesti, i na čelo toga pokreta stao je sikelski prvak Duketij (u. oko 440. pr. Kr.), Sikeli su bili već gotovo posve pohelenjeni.
- Godine 446. pr. Kr. sam je Duketij predvodio korintske doseljenike na Siciliju i tako postao jednim od posljednjih organizatora grčke kolonizacije na zapadu.
- Drugi narodi Italije i Sicilije pružali su jači otpor.
- Jedna masovna grobnica blizu Akraganta iz 7. stoljeća pr. Kr. sugerira da su ovdašnji starosjedioci – Sikanci, ne Sikeli – dočekali Grke "na nož".
- Dakako, u zapadnoj Siciliji, Feničani i Kartažani uspostavili su razmjerno dobre odnose s domaćim narodima, osobito s Elimljanima – i surađivali su s njima protiv Grka.
- Pa ipak, zanimljivo je da je u elimljanskom gradu Segesti postojao vrlo jak kulturni utjecaj Grka, što je vrlo vidljivo u gradskom hramu i kazalištu.

Dorski hram u Segesti

- Etruščani su imali donekle sličnu ulogu u vezi s tzv. sabelijskim narodima iz Apenina (uglavnom su to bili italjski narodi: Sabinjani, Samniti, Picenti i drugi).
- Stoga, kad su se odnosi između Etruščana i Grka zaoštrili u 5. stoljeću pr. Kr., počeo je veliki silazak Samnita u Kampaniju.
- Ratnih sukoba bilo je i na prostoru današnje Apulije, ali arheološki trag ukazuje na mirnije odnose s narodima na tom području: Peuketima, Mesapima i Daunijcima.
- Na sjeveru, tj. u jadranskom prostoru, i sjeveroistoku, oko Tračke, odnosi između Grka i domaćih naroda prolazili su kroz razne faze.
- Na jadranskom prostoru, Iliri su najprije odbili Grke svojim gusarstvom – poslije su u tomu posustali, no 384. pr. Kr. hvarski su starosjedioci, uz pomoć desetak tisuća Ilira s kopna, podigli velik, iako neuspješan, ustanak protiv kolonista.
- Sa svoje strane, Tračani su se pokazali krajnje neprijateljski prema Grcima, mada su propuštali grčke rudare i poslije kupovali grčku robu.
- Zapravo, Tračani su i sami već bili u ekspanziji.
- Na kraju se uspostavio stanovit *modus vivendi* i trački kneževi prisilili su okolne Grke na danak, te zauzvrat ih štitili od daljnjih napada.
- U nekim grčkim kolonijama nastale su i tračke četvrti – ali općenito, Grci i Tračani rijetko su živjeli skupa.
- Napokon, na sjevernoj Pricrnomorju, grčki došljaci naišli su na Skite.
- Etnička situacija bila je tu izrazito složena i pokretna – ime "Kimerijski Bospor" (Κιμμέριος Βόσπορος) čuva uspomenu na Kimerijce, koji su tobože naseljavali ovaj prostor prije Skita, a zatim nakon skitskoga doba i sve do sloma Bosporskog kraljevstva u 5. stoljeću n.e. tu su se izmjenjivali razni narodi i plemena: nakon Skita, prvo Sarmati, pa Geti, od sredine 3. stoljeća n.e. Goti, na kraju Huni.
- Skiti su imali zacijelo najbliže odnose s Grcima, ali su iskazivali i sumnjičavost prema tuđim (grčkim) običajima.

- Herodot je to ilustrirao primjerima dvojice Skita koji su se povezali s Grcima: filozofa Anaharsida (605–545. pr. Kr.) i skitskoga kralja Skileja (vl. 465–447./445. pr. Kr.).
- Skiti su Anaharsida ustrijelili kad se vratio iz Helade, jer je usvojio grčke običaje.
- I Skilej je prošao slično – navodno je sve češće zalazio u miletsku koloniju Olbiju na Crnom moru, gdje je počeo živjeti kao Grk, i na kraju je bio posvećen u Dionizijeve-Bakhove misterije, za što je platio glavom.
- Ipak, ako je vjerovati priči da je jedan skitski kralj želio biti zapravo Grk, crnomorski Grci očito su ostavljali dubok dojam na skitski vladajući sloj.
- I sami Grci su na sjevernom Pricrnomorju bili više upućeni na suradnju s domaćim narodima, ponajprije zbog velike udaljenosti od ostale Helade.
- Štoviše još je od Homera postojala iznimno dobra slika o "dobrohotnim nomadima, koji su živjeli u skladu s prirodom".
- uspješnosti suradnje u tom "barbarskom" zakutku najbolje svjedoče vrlo vrijedne umjetnine koje su grčki majstori izrađivali po ukusu skitskih naručilaca.
- Više-manje mirno stanje na sjevernom Pricrnomorju trajalo je do 3-2. stoljeća pr. Kr.
- Potom su Skiti, pod pritiskom Sarmata u zaleđu, krenuli u napad na grčke gradove u primorju.

Brončani novčić kralja Skileja iz Nikonija na ušću Dnjepira (lijevo) i novčić koji je izdao Eminaka, Skilejev namjestnik u Olbiji (desno).

Sažetak

- Priče o sudbinama Anaharsida i Skileja govore nam da su Grci objektivno ugrožavali sklop vrijednosti i "antropološke jezgre" naroda s kojima su dolazili u dodir.
- Svojim utjecajem izazvali su krize među domaćim vođama, svećenstvom i pukom.
- I tako se pojava razdora / stasisa, koja je ležala u korijenu samoga kolonizacijskoga pokreta, proširila preko kolonista i u tuđe sredine.
- Indigeni narodi, pa i visokocivilirani, čija je egzistencija uvelike ovisila o stabilnosti poretka, zauzeli su rezerviran stav prema došljacima.
- Dobar su primjer Egipćani, koji su prema Herodotu izbjegavali sve "zarazne" dodire s Grcima, iz religijsko-obrednih razloga.
- Drugi narodi bili su otvoreniji prema grčkim novinama.
- Poneki su na kraju izgubili svoju osobitost, kao što se dogodilo Sikelima.
- Razmjerno snažne skupine, s čvršćim polaznim osnovama, ipak su uspjele u vlastitu kulturu integrirati ono što su primili od Grka (Etruščani, Latini).
- To i difuzija drugih kulturnih tekovina, unaprijedili su tekući proces zbližavanja sredozemnih naroda.
- Daljnji prodor grčkih i sredozemnih utjecaja duž Rhône, i od Jadrana u Alpe, unio je neke dinamične elemente i u kontinentalnu Europu, što je ubrzalo razvitak tamošnjih halštatskih i (poslije) latenskih populacija.
- Keltske seobe, koje je Strabon opisao kao posljedicu plemenskog razdora, mogu se shvatiti kao dio tih promjena.
- I na kraju, što je bio pak povratni utjecaj na same Grke – sva je Helada, u dodirima s vanjskim narodima, učvrstila svoju helensku svijest.

Helenistička kretanja

- Plutarh je tvrdio da je Aleksandar osnovao sedamdesetak gradova, ali povjesničari danas smatraju da je broj bio tek oko dvadesetak, a samo je desetak identificirano.

- I bila su to mjesta prvenstveno vojnog značaja, podignuta radi opskrbe, pokoravanja stanovništva, čuvanja strateških točaka ili granica.
- Većina tih naselja prije su bila "stara istočnjačka naselja", koja su dobila grčka imena i ustave, i u kojima su se naseljavali isluženi vojnici.
- Na kraju 4. stoljeća n.e. od novoutemeljenih gradova preostali su tek Aleksandrija u Egiptu i Nikeforij na prijelazu Eufrata.
- Druge su naselja nestala ili opet postala "istočnjačka... pod svojim starim imenima", primjerice Herat (Aleksandrija u Areji), Proftazija (Fradra), itd., i samo je Kandahar (Aleksandrija u Arahoziji) zadržao Aleksandrovo ime.
- Osim toga, razni autori iznose različita mišljenja o masovnosti kolonizacije u Aleksandrovo vrijeme.
- Pa ipak, može se reći da su Aleksandrovi "gradovi" katkad poslužili kao uporišta za dotok Grka i Makedonaca u osvojene krajeve, i da se taj dotok može razmotriti i kao oblik kolonizacije.

Aleksandrije

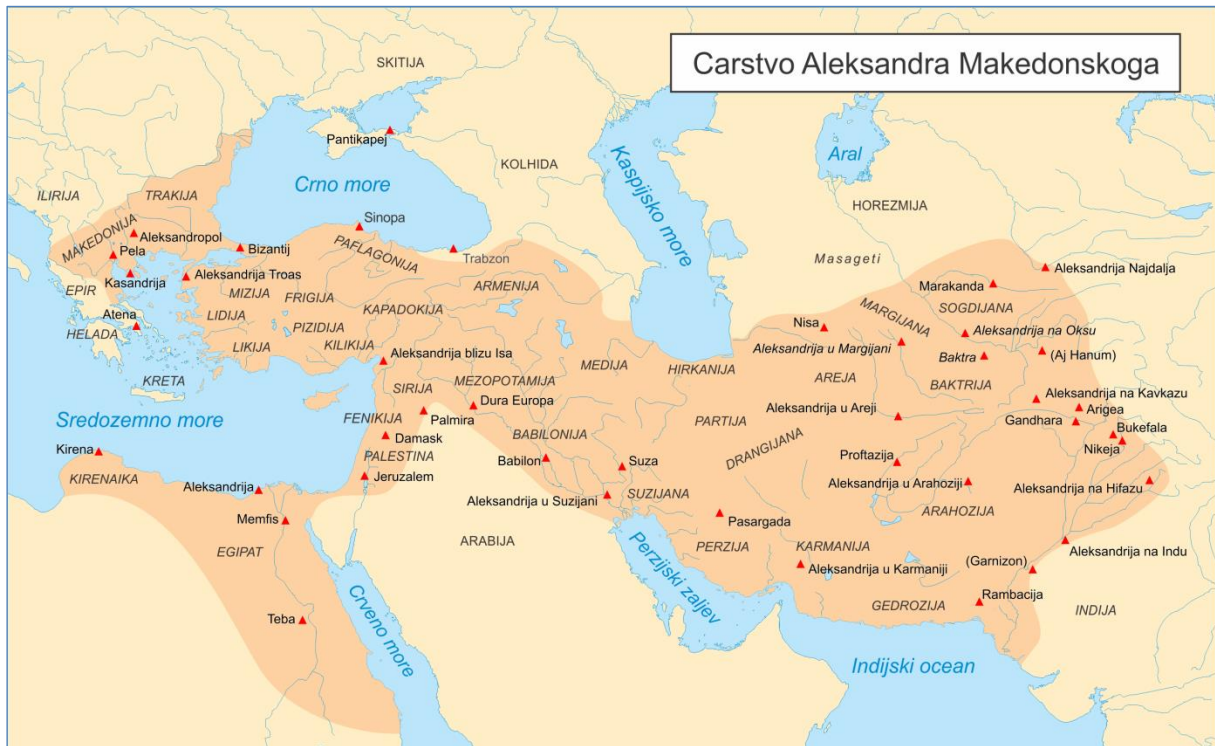
- Aleksandrija u Egiptu, točnije "Aleksandrija pri Egiptu", bila je sasvim nova kolonija.
- Aleksandar ju je osnovao 331. pr. Kr. na više-manje pustom obalnom pojasu zapadno od starih gradova Kanopa i Heraklija, i to prema svim kolonizacijskim pravilima (potražio je savjet u svetištu Zeusa Amona, potom na tlu iscrtao granice grada, itd.).

André Castaigne (1861–1929), Aleksandar osniva Aleksandriju u Egiptu (1898–99).

- Prvotna svrha "priegipatske" Aleksandrije bila je da osigura zaleđe i opskrbu (jer je Egipat već dotad postao jednom od glavnih žitnica za Grčku).
- Poslije je na povratku iz Egipta, Aleksandar ugušio ustanak samarijskih plemena, i u Transjordaniji je podigao nekoliko gradova, od kojih je jedan dobio ime makedonske prijestolnice Pele – jer je oko njega, prema tadašnjoj zamisli, trebala niknuti nova Makedonija.
- Gradovi na istoku, i Aleksandrije u Areji, Drangijani (Proftazija), u Arahoziji i "pod Kavkazom" (točnije u podnožju Hindukuša) također su trebali imati opskrbe i zaštitne uloge.
- U Baktriji, a osobito u Sogdijani i Marakandi (Samarkandu), Aleksandar je naišao na jak otpor domorodaca, koji su iz planinskih vrleti vodili neku vrstu gerilskog rata protiv makedonske vojske.
- Aleksandar je odgovorio krutom odmazdom, poubijavši na desetke tisuća tamošnjih ljudi (čak 120.000, prema vjerojatno pretjeranu podatku Diodora).
- Među pokorenim plemenima u "gornjim satrapijama" podigao je zatim Aleksandriju ἑσχατή, dosl. "najdalju" (Hudžand u Tadžikistanu), i nekoliko manjih mjesta kamo je nastanio 23.000 umornih i bolesnih vojnika.
- Poslije je Aleksandar počinio pokolje i u krajevima na ulazu u Indiju (u Nuristanu i Swatu).
- No tu je naredio da se obnovi poraženi grad Arigeja (Nawagai), a Nisi, u podnožju Koh-i-Mora (lat. Merus) podario je slobodu i autonomiju.
- Nakon pobjede nad indijskim vladarom Porom, osnovao je Nikeju ("Pobjedu") kao i Bukefalu (nazvanu u čast svoga konja) – oba su se grada nalazila na rijeci Hidasp (Jhelum).
- Na povratku na zapad, uz Ind i preko Gedrozije, osnovao je (ili preimenovao) još tri Aleksandrije.

- Sudbina tih istočnih naselja bila je različita.
- I dok je još bio u Indiji Aleksandar je čuo za ustanak među Grcima koje je ostavio u Baktriji (jedan se dio vratio u Heladu).
- Nakon Alekandrove smrti, kako je napisao Diodor Sicilski, i drugi Grci u "gornjim satrapijama" postali su "bolesni" za helenskim načinom života i podigli pobunu.

Indija i baktrijski Grci

- Poslije Alekandrove smrti (323. pr. Kr.), Čandragupta Maurya (vl. 322–298. pr. Kr.), tvorac prvog povijesnog carstva u Indiji (321–185. pr. Kr.) i djed znamenitog Aśoke (r. 302, vl. 273–232. pr. Kr.), protjerao je Grke i Makedonce iz naselja/garnizona na indskom području.
- I godine 303. pr. Kr. Seleuk I., nasljednik istočnog dijela Alekandrove države, morao je prepustiti Čandragupti pokrajine Gandharu, istočnu Arahoziju i Gedroziju.
- Zatim su približno pola stoljeća poslije (250. pr. Kr.) stepski nomadi Parti (Parthava) zauzeli krajeve južno od Kaspije i odcijepili Baktriju od Seleukida.
- U takvim okolnostima, dotadašnji seleukidski namjesnik Baktrije, Diodot (vl. 256–246. pr. Kr.), uspio je stvoriti kraljevstvo baktrijskih Grka.
- Dakako, naseljavanje nekih područja u istočnim satrapijama bilo je vjerojatno jače nego što se jedno vrijeme prepostavilo, o čemu govore ruševine i bogata arheološka građa iz grčobaktrijskoga grada na nalazištu Aj Hanum, kod utoku rijeke Kokče u Amudarju, na području današnjeg Afganistana.
- Misli se da bi Aj Hanum mogao odgovarati Aleksandriji na Oksu, odnosno Eukratidiji iz povijesnih izvora (iako postoji različita tumačenja, v. kartu).

Kip Herakla iz Aj Hanuma.

- U prvoj četvrti 2. stoljeća pr. Kr. (nakon pada dinastije Maurya) baktrijski Grci prešli su Hindukuš i zavlada u Pandžabu i sjeverozapadnoj Indiji.
- Njihov kralj Demetrije (200–180. pr. Kr.) počeo je kovati novac s natpisima na grčkom pismu i indijskom pismu brahui.
- Slijedila je sinteza grčke i indijske kulture, uvelike zahvaljujući utjecaju budizma.
- Budizam, učvrstivši se u Indiji za vladavine Aśoke, omogućio je Grcima da se uključe u indijsko društvo, što im inače nije dopuštao okoštali kastinski sustav hinduizma.

Detalji iz vunene tapeserije iz Sampula u Tarimskoj nizini, prikazuje kentaura (lijevo) i vojnika s kopljem, najvjerojatnije Grka iz Baktrijskog kraljevstva (desno). Tapeserija je bila nađena u masovnoj grobnici, datiranoj iz 3-2. stoljeća pr. Kr.

Zanimljivo je da je bila korištena kao tkanina za izradu hlača, što sugerira da je možda bila oteta u kakvom boju, i poslije iskorištena u tu svrhu.

U svakom slučaju ovaj primjerak govori o grčkoj prisutnosti u Srednjoj Aziji, na potezu između Indije i Tarima, dakle na prostoru preko kojeg će se širiti utjecaji budizma.

Tapeserija se čuva u Muzeju Xinjiangu u Urumqiju.

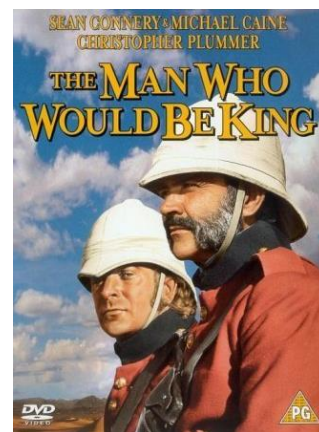
- Indogrci su darivali veliko blago budističkim samostanima, i isto su slali vjerovjesnike nove religije duboko u unutrašnjost Azije.
- Ali poslije grčke ekspanzije u Indiju, iz stepskih krajeva stigli su Kušani (tj. "Toharci" prema grčkim autorima ili Dà-Yuèzhì prema kineskim izvorima), koji su do kraja 2. stoljeća pr. Kr. slomili državu baktrijskih Grka.

Čovjek koji bi bio kralj

Godine 1888. Rudyard Kipling (1865–1936) objavio je kratku priču pod naslovom "Čovjek koji bi bio kralj" (engl. *The man who would be king*), o dvojici bivših britanskih vojnika, koji su pošli u područje "Kafirstana", gdje su ih tobožnji potomci Aleksandrovih ljudi dočeli kao bogove, i jednoga od njih ustoličili kao kralja.

Kipling je temeljio tu svoju priču djelom na povijest Jamesa Brookea, "bijeloga radža" u Saravaku, ali najvjerojatnije najviše na dogodovštine američkoga pustolova Josiaha Harlana (1799–1871) u području sjevernog Afganistana i Pandžaba.

Američko-irski režiser John Huston (1906–1987) snimio je 1975. film na osnovi Kiplingove pripovijetke.

Kolonisti i plaćenici

- Postoji velika suglasnost da su u Aleksandrovo vrijeme nositelji kolonizacije bili vojni veterani i grčki plaćenici.
- Plaćeništvo se razvilo u Heladi još u arhajskom dobu, no potkraj 5. i u 4. stoljeću pr. Kr. poprimilo je široke razmjere (usp. Ksenofontov opis o sudjelovanju deset tisuća grčkih plaćenika u dinastičkom sukobu perzijskih Ahemenida).

- U sociohistorijskom smislu sve veće širenje plaćeništva bio je ujedno i *izraz i čimbenik propadanja polisa*.
- Prijašnji procvat gradske proizvodnje kao i pomak prema oblicima tržišne razmjene postupno su uništavali slobodno seljaštvo – i budući da su dobre prilike za odlazak u sredozemne kolonije već ponestale, i priljev robovske radne snage sve više smanjivao mogućnosti najamnoga rada, plaćeništvo je postalo prihvatljiv izlaz u nuždi.
- Učestali ratovi pogodovali su takvom razvitku.
- Bogati gradovi mogli su unajmiti profesionalne vojnike.
- Ali profesionalizacija vojske potkopala je građansku vojnu službu, što znači i samu osnovu institucije grčkog polisa.
- Diljem Helade, demokratski poreci ustupali su mjesto vladavini aristokrata i tirana (tzv. "mlade tiranije").
- Guy Thompson Griffith (1908–1985) procijenio je broj plaćenika koji su se pridružili makedonskoj vojsci tijekom Aleksandrovih ratova na 60.000 i 65.000, a broj koji je Aleksandar naselio u svojim "gradovima" na 36.000.
- To zapravo i nisu neki veći kontingenti, ali posljedice Aleksandrovih vojni, najprije pogoršavanje uvjeta u Grčkoj zbog prekomjernog priljeva blaga i robova iz Azije, te međusobne borbe baštinka Aleksandrovih osvojenih područja: Seleukida, Atalida i Ptolemejevića – usmjerile su nove plaćeničke družine na istok i jug.

Katoikije i helenističke kleruhije

- Dijadosi (tj. "nasljednici") naseljavali su plaćenike u specifičnim vojnim staništima, katoikijama, (od jedn. κατοικία, dosl. "boravište"), pogotovo u Maloj Aziji (Pergamu) i na seleukidskom području.
- Za razliku od Aleksandrovih veteranskih kolonija, u katoikijama su se naseljavali uglavnom aktivni vojnici, i funkcionirale su kao garnizoni.
- Doduše, bilo je i nekih civilnih katoikija, čiji su pripadnici također, po potrebi, mogli biti pozvani u rat.
- Grci i Makedonci činili su većinu naseljenika, ali bilo je i drugih etnija (primjerice Kelta u Maloj Aziji, koji su poslije tu osnovali Galaciju).
- Mnoge katoikije dobile su status polisa, a katkad su se također povezale s lokalnim zajednicama.
- Vjerojatno je iz vojnog naselja nastao i polis Dura-Europa na Eufratu (= grč. Δούρα Ευρωπός), čije su glavno stanovništvo činili Grci i Makedonci, a taj je grad nadzirao važne trgovinske putove u Mezopotamiji.
- Helenistički vladari osnivali su također kleruhije, nazvane prema atenskom modelu, ali koje su više nalikovale na veteranske kolonije nego na prijašnje atenske posadbe.
- U pravilu, među klerusima prevladavali su grkomakedonski ratnici, i dobili bi zemlju u zamjenu za rezervnu vojnu službu.
- No Ptolemej I. naselio je i 8.000 zarobljenika na kleruhijama u Egiptu, i isto je poslije učinio Antioh III. sa Židovima koje je premjestio iz Mezopotamije u Malu Aziju (što je već bilo spomenuto).
- Prisilno i dobrovoljno preseljavanje podanika (pa čak i čitavih gradova), nastavilo je i proširilo obrazac koji je ponegdje primijenio već Aleksandar.
- Seleuk I. je tako osnovao Seleukiju na ušću Oronta (Seleukiju Pijeriju), a stvorio je navodno 35 gradova.
- U gradove što su ih podizali helenistički vladari slile su se raznorodne vrste kolonista (makedonski veterani, plaćenici i izbjeglice iz grčkih gradova i pripadnici različitih azijskih narodnosti).
- Stizale su i mnoge skupine obrtnika i trgovaca, no vlast koja je počivala na osvajanju nije lako dobivala lokalnu potporu.
- Zato su helenistički carevi postali ovisni o svojim odabranim dvorskim "prijateljima" (uglavnom Grcima), o makedonskogričkoj eliti, i o golemom aparatu nadzornika, pisara, redarstvenika i drugih službenika, isto u velikoj mjeri novačenih iz redova došljaka.
- Viši službenici i dvorjani dobivali su od cara "darovnu zemlju" (grč. δωρεά, "dar").

Spajanje Zapada i Istoka

- Unatoč Aleksandrovu pokušaju stopiti zapad i istok – i to vrlo upadljivo na golemom vjenčanju desetak tisuća svojih vojnika s perzijskim djevojkama u Susi – makedonski i grčki doseljenici u Aziji i Egiptu živjeli su odvojeno od domaćih naroda, zatvoreni u svoje uske krugove, u kojima su brižno čuvali svoje ustanove, narodnost, umjetnost, književnost i svu svoju "grčkost"
- S druge strane, premda su se sjećali gradova i zavičaja podrijetla, u kulturno stranim sredinama "izgladili" su se razlike koje su dijelile njihove pretke.
- U daljnjemu slijedu, zajednički / izjednačeni jezik, κοινή, postao je odrazom zbijanja redova u helenističkom kontekstu.
- I neki slojevi indigenog (negrčkog) stanovništva prihvatili su barem kao *lingua franca* grčki κοινή.
- No stari / indigeni jezici, običaji, i najviše vjerovanja ostali su duboko usađeni u puku i mjesnom plemstvu.
- Elitni položaj Grka i Makedonaca izazvao je otpor.
- U Egiptu, glomazna i uvelike parazitska nadgradnja ptolemejske države usmjerila je domaće Egipćane protiv sebe.
- Troškovi i tereti pali su na leđa "kraljevskih seljaka"; kratkovidni zahvati u ekonomiju, nemar vladara za potrebe starosjedilaca, narušavanje egipatske ideologije, potaklo je neposluh, bjegove i ustanke.
- I praksa nastanjivanja kleruha u domovima Egipćana naišla je na opće negodovanje.

Vječanje u Susi (bakrorez iz 19. stoljeća).

- Situacija se malo ublažila poslije građanskog rata (kada se Gornji Egipat privremeno odcijepio, 207–186. pr. Kr.), i nakon "filantropskih dekreta" 118. pr. Kr. (usmjerenih protiv zlovlasti službenika).
- Ali grkomakedonski sloj i Egipćani i dalje su najčešće živjeli zasebno.
- S tim u vezi, znakovita je Plutarhu opaska da se tek Kleopatra VII. (vl. 69–30 pr. Kr.), posljednja iz roda Ptolemejevića, uopće potrudila naučiti egipatski jezik.

Aleksandrijske populacije - politeumate

- Aleksandrija pri Egiptu formalno nije ulazila u sociogeografski pojam Egipta.
- Egipćani su smatrali grad Behedet (Bḥdt, grč. Diospol), 25 km južno od obale, najsjevernijom točkom zemlje – premda je na mjesto Aleksandrije postojalo malo selo Ra-Kedet, grč. Rakotis (grč. Ρακώτις), u kojem su faraoni držali osmatračnicu radi čuvanja ulaza u Nil.
- Aleksandrija je poslije obuhvatila i Rakotis, kao (etnički) egipatska četvrt grada, ali ipak se može reći da je Aleksandrija izrasla na povijesno i etnokulturološki neopterećenom terenu.
- Međutim, u grad su ubrzo stigli razni došljaci: moguće je razlikovati nekoliko grupacija: 1) ljudi označeni u izvorima samo kao "Aleksandrijci", koji su uživali stanovita ograničena prava; 2) više samoupravnih "građanstava" – πολιτεύματα, stvorenih na etničkoj osnovi; osim Grka i Makedonaca, takve su zajednice imali Židovi (Judejci), Sirijci, Kirenci i drugi; i 3) zasebnu grupaciju na dnu društvene ljestvice tvorili su "podanici" (λαός, "puk"), uglavnom obespravljeni Egipćani.
- Bilo je i mnoštvo međupoložaja i socijalnih niša.

- Grad bijaše amalgam funkcionalno povezanih, ali ipak običajno i pravno razlučenih populacija.
- U Aleksandriji, i u drugim helenističkim gradovima, pravna raznorodnost sprječavala je oblikovanje općeg građanstva.
- Helenistički polis, za razliku od izvorne ustanove, nije imao pučku osnovu; sličnost je postojala u tome što su priseljenici, teško dobivali puno građanstvo.
- Novo rješenje bila je pojava politeumata.
- No imigracije, porast broja etnokulturnih skupina, manjak općih interesa i smanjene mogućnosti za političko djelovanje, potakli su stvaranje spontanih udruženja: kultnih saveza i raznih inih udruga izvan političke sfere.
- Članovi tih udruga održavali su skupna žrtvovanja, blagdane, gozbe i slično.
- I to je i jačalo veze među žiteljima gradova – porasla je međusobna trpeljivost, pa i razmjena ideja i vjerovanja.

ΣΙΝ ΕΤΩΝΕΒΔΟΜΗΚ'
 ΔΥΤΑΡΑΣΙΑ ΕΥΧΟΝΤΟΣ ΚΥΝ
 ΠΕΡ ΣΩΝΕΤΟΥ ΣΠΥ
 ΤΟΥ ΕΙΣ ΣΥΝΤΕΛΕΙΑΝ
 ΗΜΑΤΟΣ ΚΥΝΕΣΤΟΜΑ
 ΤΙ ΕΡΕΜΙΟΥ Η ΓΕΙΡΕΝ
 ΚΣΤΟΠΜΕΥΚΑΚΥΟΥ
 ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΠΕΡ ΣΩΝ
 ΕΚΗΡΥΞΕΝ Ο ΧΗΤΗΚΗ
 ΛΕΙΑΛΥΤΟΥ ΚΑΡΚΑΔΙΑ
 ΡΑΠΤΩΝ ΛΕΓΩΝ ΤΑ
 ΔΕ ΛΕΓΕΙ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΠΕΡ
 ΣΩΝ ΚΥΡΟΣ ΕΜΕΛΗΝΕΝ
 ΞΕΝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗ ΣΟΙΚΥ
 ΜΕΝΗΣ Ο ΚΥΡΟΣ ΤΟΥ Ε
 ΓΑΝΑΚΣ ΟΥΦΙΣΤΟΣ ΚΑΙ
 ΕΣΗΜΗΝΕΝ ΜΟΙ ΟΙΚΟ
 ΔΟΜΗΣ ΑΙΛΥΤΩ ΟΙΚΟΝ
 ΕΝΙ ΕΡΟΥΣ ΑΛΗΜΤΗΝ
 ΤΗ ΟΥΔΑΙΚΕΤΙΣ ΕΣΤΙ
 ΟΥΝ ΜΟΝΕΚΤΟ ΥΒΟΝΥ
 ΑΥΤΟΥ ΕΣΤΩ Ο ΚΑΛΥΤ
 ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΚΑΙ ΑΛΗΜ
 ΕΙΣΤΗΝΙ ΕΡΟΥΣ ΑΛΗΜ
 ΤΗΝ ΕΝΤΗ ΟΥΔΑΙΟΙΣ
 ΔΟΜΕΙΤΩ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝ
 ΚΥΤΟΥ ΕΙΣ ΑΝΛΟΥΤΟΣ
 Ο ΚΕ ΟΚΑΤΑΣ ΚΗΝΩΣΑ
 ΕΝΙ ΕΡΟΥΣ ΑΛΗΜ ΟΣΟΙ
 ΟΥΝ ΚΣΤΑΤΟΥΣ ΤΟΠΤ
 ΟΙΚΟΥΣ ΙΝΕΘΟΙΤΩΣ
 ΑΥΤΩ ΟΙ ΕΝ ΤΩ ΤΟΠΩ
 ΕΝ ΛΥΓΥΡΩ ΚΑΙ ΟΝΑ
 ΣΕΣΙΝ ΜΕΘΙ ΠΩΝ ΚΑΙ
 ΚΤΗΝΩΝ ΣΥΝ ΤΟΙΣ ΛΛ
 ΛΟΙΣ ΤΟΙΣ ΚΑΤΕΥΧΑΣ
 ΠΡΟΣΤΕΘΕΙΜΕΝΟΙΣ ΕΙΣ
 ΤΟ ΕΡΟΝΤΟΥ ΚΥΤΟΣ ΕΝΙ
 ΕΡΟΥΣ ΑΛΗΜ ΚΑΤΑ ΤΗ
 ΣΑΝΤΕΣΟΙΑΤΙΧΙΟΥ ΛΟΙ
 ΤΩΝ ΠΑΤΡΙΩΝ ΤΗΣ ΟΥΔΑ

Septuaginta (Vatikanski kodeks)

- Razvila su se nova magijska i filozofska gledanja, a u velikim helenističkim gradovima šarolike horde varalica, astrologa, alkemičara i proriceatelja takmile su se s tradicionalnim vjerovanjima i pravim znanostima.
- Ali trpeljivost bila je više posljedica ravnodušnosti, nego aktivne volje ili svjetonazora.
- Izrazit primjer *odstupanja* u tom pogledu – u širem helenističkom sklopu – bio je ukaz iz godine 167. pr. Kr. kojim je Antioh IV. Epifan (175–163 pr. Kr.) zabranio Židovima važan dio njihovih obreda.
- Slijedio je ustanak u Judeji, makabejski rat (167–142. pr. Kr.), u kojemu su Židovi, uz potporu Rima, izborili neovisnost.
- No pod utjecajem i u reakciji na helenizam, židovstvo se podvojilo na univerzalističku i na tradicionalnu struju, i njihova su međusobna trvenja utjecala na buduću razvitak sve do izravne rimske okupacije Judeje na početku 1. stoljeću n.e., te do židovskog rata i ustanka Bar-Kohbe.
- Univerzalističko gledište najviše su podržavali Židovi izvan Judeje – i ti iseljeni Židovi dali su neke vrlo važne kulturne doprinose.
- S tim u vezi vrijedi osobito spomenuti Septuagintu, nastalu na grčkom κοινή u Aleksandriji u 3. (2.) stoljeću pr. Kr.
- Iseljeno židovstvo ilustrira migracijsku pojavu dijaspore, koja je vjerojatno poprimila svoje osnovne tipske značajke upravo u razdoblju helenizma.

Pojam dijaspore

- Helenističku migraciju Grka i Makedonaca označujemo kao kolonizaciju, jer su te skupine integralno presadile svoje "zajedništvo" u nove sredine.
- Ali razvitak helenističkih gradova uključivao je i snažan i često prevladavajući dotok inih naroda, koji su zbog vlastitih nasljeđa i potreba, te zbog prvotne neprobojnosti grkomakedonskih slojeva, stvorili, kako smo vidjeli, zasebne organizacije.
- Takav okvir, u kojemu su manjine mogle održati svoje identitete kroz više naraštaja, bio je povoljan za razvitak dijaspora.
- Sami Grci i Makedonci tvorili su jednu takvu dijasporu, a druge su činili prostorno raspršeni barbarski narodi, u prvom redu upravo Židovi.
- I dakako sama riječ "diaspora" (= "rasipanje", "raspršenost" ili "rasutost"), prvi put se pojavila u grčkom tekstu *Septuaginte*, u frazi: ἔση διασπορὰ ἐν πάσαις βασιλείαις τῆς γῆς, "Bit ćeš raspršenost za sva kraljevstva Zemlje (u hrv. prijevodu "Strašilo ćeš postati za sva zemaljska kraljevstva", Pnz 28: 25).
- U antropološkom i sociološkom pogledu dijaspore određuje ne toliko raspršenost kakve migracijske populacije u prostoru, koliko održavanje i okupljanje migranata oko zajedničkih ustanova u inače stranim sredinama.
- Indski trgovci u Sumeru (Lagašu), Staroasirci u Kapadokiji kao i Židovi u babilonskom progonstvu već su imali stanovita obilježja dijaspore.
- Međutim, u helenističkom okviru dijaspore su postale gotovo pravilo.
- Može se reći da su grkomakedonske enklave poslužile kao uzor drugim narodima, raspoređenima u socijalnim međupoložajima helenističkih gradova.

Utjecaji helenizma

- Kulturni utjecaj u helenizmu uglavnom se širio iz rasutih grčkih zajednica na druge narodne skupine.
- Bilo je i povratnih utjecaja, osobito u periferijskim područjima i tamo gdje su mnogi poluhelenizirani starosjedioci mogli djelovati kao kulturni prijenosnici.
- Učinak helenističkih kretanja na samu Makedoniju i Grčku – priljev velikog blaga produbio je postojeću krizu u Grčkoj i poremetio razvitak u Makedoniji.
- U Makedoniji se ubrzala urbanizacija i nastali su i neki novi gradovi, poput Kasandrije na Halkidici i Tesalonike (Soluna).
- Međutim, nagli prodor robno-novčanih odnosa u tradicionalno društvo imao je razorne posljedice za seljaštvo, koje je u Makedoniji, još više nego u Grčkoj, činilo osnovu društva i države.
- Već je Aleksandrov otac Filip II. (382–336. pr. Kr.) dovodio Skite, Ilire (Dardance) i Tračane u zemlju kako bi ojačao njezino stanovništvo.
- U idućem razdoblju stanje se pogoršalo.
- Velika emigracija na Istok oslabila je Makedoniju.
- Kralj Filip V. (238–179. pr. Kr.), nakon što je doživio poraz od Rimljana u drugom makedonskom ratu (200–197), pokušao je ojačati državu.
- Uveo je pronatalnu politiku i poticao doseljavanje Tračana.
- Isto tako je i u Grčkoj došlo do endemnog pada prirodnog priraštaja.
- Polibije je tvrdio da se to zbilo zbog sve veće "umišljenosti, sebičnosti i lijenosti", ali prema ocjeni američke povjesničarke Sarah Pomeroy (1938–), u visokopokretnom društvu helenizma mnogi stari razlozi za brak [i obitelj i potomstvo] jednostavno su nestali.
- U klasičnoj Grčkoj brak je imao smisao zbog održavanja obiteljskih loza, kultova i grobnica, što je sve nestalo kad su veze ljudi sa svojim domovinama oslabile.
- Osim toga, povećao se udio siromašnih ljudi koji nisu mogli uzdržavati veće obitelji.

Rimska kolonizacija

- Današnji naziv "kolonizacija" potječe upravo od Rimljana.
- Njihove su kolonizacijske sheme, u stanovitom smislu, sažele mnoga starija iskustva, i pridonijele našoj općoj predodžbi o tom tipu migracije.
- Rani Rim počeo je kao zajednica seljaka-ratnika, koja je za vladavine Etruščana, i poslije protjerivanja kraljeva, dobila značajke grada-države.
- Prvobitna rimska *res publica* (dosl. "javna stvar") imala je mnoge sličnosti s grčkim polisom, i kao i polis razvijala se prostornim širenjem.
- Međutim, za razliku od raspršenoga širenja grčkih gradova, Rimljani su težili osvojiti područja u kakvom prostornom kontinuitetu, nad kojim bi zatim uspostavili državnu dominaciju.
- Ali u prvoj fazi Rimljani nisu još bili dovoljno jaki da bi sami zavlada nad osvojenim zemljama.
- Stoga su nakon niza sukoba s okolnim narodima (Etruščanima, Ekvima, Volscima, itd.) sklopili 493. pr. Kr. savez s ligom latinskih gradova (*nomen Latinum*), u kojoj su sebi osigurali glavnu ulogu.
- Rim je prvi samnitski rat (343–341. pr. Kr.), koji je otvorio put prodoru u Kampaniju, završio izdajničkom nagodbom.
- Latini su povelili ustanak (340–338. pr. Kr.), Rimljani su ga ugušili, uz pomoć Samnita, ukinuli latinsku ligu i proširili dio starih latinskih prava na svoje nove italske saveznike (Samnite i druge).
- Složeni odnos s Latinima i Italima uvjetovao je početni, pa i daljnji hod rimske kolonizacije.
- U načelu, od poraženih naroda tražilo se formalno stupanje pod vlast (*potestas*) rimskog naroda (*sub dictionem populi Romani*) – kao "predani" (*dedicticii*) ti bi narodi dobili pravo na zaštitu (*fides*, "vjeru"), koju su određivali pobjednici.
- Od poraženih se često uzimao i dio zemlje, koji bi postao javnim posjedom (*ager publicus populi Romani*).
- I takvi posjedi, ako ih Rimljani ne bi iznajmili njihovim bivšim vlasnicima, mogli su se parcelirati i predati na pojedinačnu uporabu (*viritim*) rimskim građanima (koji su s vremenom postali faktički vlasnici), ili pak koristiti za uspostavu dviju vrsta kolonija: *latinske* i (u užem smislu) *rimske*.
- I sve do ukinuća latinske lige (338 pr. Kr.) *upravo su Latini* prednjačili u tom modelu kolonizacije.

Središnja Italija prije uspona Rima. Treba napomenuti da se Sabinjani i Marsi često uvršavaju u uskansku, umjesto u u umbrijsku skupina italskih naroda.

Latinske i rimske kolonije

- Razlozi za osnivanje prvih latinskih kolonija, uvjetno, leže u sociodemografskim pritiscima, u Platonovoj "tjeskobi zemlje", i porastu napetosti (*stasis*) unutar matičnih gradova.
- Rimski građani, osobito plebejci, također su odlazili u latinske kolonije.
- Od sredine 5. stoljeća plebs je u nekoliko navrata vršio političke pritiske, tražeći dodjelu zemlje izvan grada.

- Prva specifično rimska kolonija, luka Ostija blizu ušća Tibera, osnovana je tek 351. pr. Kr., ako ne i poslije – nakon 338., kad je Rim napokon usvojio vlastitu kolonijalnu politiku.
- U odnosu na latinske kolonije, rimske nisu u početku bile osobito privlačne.
- Bile su okupacijski garnizoni ili male strateški smještene naseobine s po tri stotine građana ili obitelji, bez veće samouprave i s razmjerno slabim mogućnostima ili izgledima za rast.
- Veće i privlačnije rimske kolonije podignute su tek poslije zauzeća prekopadske, tj. cisalpinske Galije (*Gallia Cisalpina*).
- Latinska naselja, koja su se gradila u Italiji i nakon 338. pr. Kr., imala su u polazištu negdje oko 2.500 muških građana, ili 6-10.000 ljudi.
- Venusija, osnovana 291. pr. Kr. na sjevernoj granici Apulije i Lukanije, privukla je čak 20.000 ljudi.
- Položaj latinskih kolonista bio je dobar do 268. pr. Kr. (do osnutka Arimina/lat. Ariminum), no poslije su Rimljani uskratili kolonijalnim Latinima *ius connubii* i *migratio* (u dijelu u odnosu na dobivanje rimskog građanstva).
- Od 173. pr. Kr. latinski doseljenici u rimskim kolonijama dobivali su manje posjede.
- Proširenje rimskoga građanstva na Latine i Itale tijekom i nakon socijalnog rata (90–88. pr. Kr.) povratilo je pravnu jednakost, pa je poslije srednji status *ius Latii* ostao samo za neke kolonije ili indigene zajednice izvan Italije.
- Kronologija osnivanja rimskih i latinskih kolonija, u godinama pr. Kr., bila je ovakva:
Latinske – Cora (501), Signia (495), Velitrae (495), Norba (492), Ardea (442), Labici (418), Vitellia (395), Circeii (393), Satricum (385), Setia (383), Sutrium i Nepete (382), Cales (334), Fregellae (328), Suessa Aurunca (313), Luceria (314), Interamna na jugu Lacija (312), Alba Fucens (303), Sora (303), Venusia (291), Hadria u Picenu (289–283), Narnia (299), Carseoli (298), Paestum kod grčke Posidonije (273), Cosa (272), Ariminum (Rimini) (268), Beneventum (268), Firmum (Fermo) (264), Aesernia (Isernia) (263), Brundisium (244), Spolegium (241), Placentia (Piacenza) (218), Cremona (218), Thurii Copia (193), Vibo Valentia (192, na mjestu grčkog Hiponija), Aquilea (181) i Luca (177).
Rimske – Ostia (351. ili 338), Antium (Anzio) (338), Tarracina (329), Minuturæ (295), Sena Gallica (Senigallia) (283), Piri (264), Alsium (247), Fregene (245), Volturnum, Litternum, Puteoli, Salernum (Salerno), Buxentum, Tempa, Croton (kod grčkog grada) i Sipontum (Manfredonija) (sve 194), Bononia (Bologna) (189), Potentia u Picenu (184), Pisaurum (Pesaro) (184), Parma i Mutina, (Modena) (183), Graviscae (181), Luna (La Spezia) (177), Auximum u Picenu (157 ili 128), Saturnia (183), Tarentum (grčki Tarant) (133) i Scolacium (122).
- Do 338. pr. Kr. postojalo je desetak latinskih kolonija većinom na području Lacija, i dvije u južnoj Etruriji na zemlji otetoj od etruščanskog grada Veja.
- Od 338. do 273. pr. Kr. Latini su podigli još 13 naselja (5 u Laciju, 3 u Kampaniji, 2 u Lukaniji i po jednu u Apuliji, Picenu i Etruriji), dok su Rimljani osnovali 5-6 (4 u Laciju, po jednu u Kampaniji i Umbriji).

- Posljednja rimska kolonija u toj fazi, Sena Gallica u primorju Umbrije (danas Marche), nastala je 283. pr. Kr., nakon što su Rimljani počinili strašan pokolj nad keltskim plemenom Senona i na "galskom polju" (*ager Gallicus*) smjestili vojni tabor.
- Tako se preko Apeninskog gorja od Lacija do Jadrana stvorio pojas rimskog teritorija koji će za mnoga stoljeća obilježavati geopolitičku sliku Italije.
- Do 273. pr. Kr. sva je Italija od Pada do gradova Velike Grčke postala rimska.
- Italski debakl epirskog kralja Pira, koji je krenuo u Italiju na poziv građana Taranta (uznemirenih zbog porasta moći Rimljana i osnutka Venusije na njihovim granicama), bio je izravni povod za tu ekspanziju.

- Poslije je Rim osnovao 11. važnih kolonije (4 u Kampaniji, 3 u Etruriji, 2 u Bruciju /današnjoj Kalabriji/ i po 1 u Lukaniji i Apuliji).
- U tom razdoblju latinski kolonisti podigli su (gotovo) jednak broj novih naselja (po 2 u Etruriji, Umbriju i Samniju, po jednu u Picenu, Apuliji, Lukaniji i Bruciju, i 2 preko Pada).
- Prodor Rimljana u Padaniju počeo je 233. pr. Kr.
- Godine 223 / 222. pr Kr. Rimljani su zauzeli središte keltskih Insubrijaca, Mediolanum (Milano).
- Drugi punski rat (218–201), u kojemu su Kelti stali na stranu Hanibala, odgodio je osvajanje prekopadske (cisalpinske) Galije do 191. pr. Kr.
- Zatim je do konca 2. stoljeća pr. Kr. nastalo još desetak rimskih kolonija (5 u Padaniji i cisalpinskoj Galiji, 2 u Etruriji, i po jedna u Liguriji, kod Taranta i u Bruciji).
- Posljednja latinska kolonija u to vrijeme bila je Akvileja u zemlji Veneta, koja je trebala poslije poslužila kao polazište za širenje prema Istri i Dalmaciji.
- Sveukupno u prvim stoljećima Republike, u Italiji je nastalo 66 važnijih latinskih i rimskih kolonija.
- Kolonizacija je zahvatila oko 250.000 ljudi.
- Omjer latinskih kolonija naspram rimskih bio je 24:7 u razdoblju do 273. pr. Kr., i 14:21 poslije te godine (ukupno 38:28).

Izlazak iz Italije

- Izlazak Rima iz Italije bio je rezultat prvoga punskog rata.
- Odmah nakon pobjede nad Kartagom (241. pr. Kr.) Sicilija je postala prvom rimskom provincijom.
- Malo poslije (238. pr. Kr.) u isti status spala je Sardinija (s Korzikom).
- Slijedio je prodor u cisalpinsku Galiju i dva ilirska rata (230–228. pr. Kr. s kraljicom Teutom i 220–219. pr. Kr. s Demetrijem Hvaraninom).
- Pokret prema sjeveru i istoku privremeno je zaustavio drugi punski rat, kojega je ishod imao – u više pogleda – dalekosežne posljedice (i) za rimsku kolonizaciju.
- Još 218. pr. Kr. – uoči drugoga punskog rata – rimski vojnici stigli su u Iberiju.
- Tijekom rata, Publije Kornelije Scipion (235–183. pr. Kr.) (poslije Afrički) osvojio je tamošnja kartaška područja (209–207).
- U te krajeve, 206 pr. Kr. upućene su skupine italjskih kolonista, i u dolini Guadalquivira, na latinskom Baetis, podignuto je naselje Italika.
- Kartažani su se morali povući u Afriku, gdje se rat oduljio do 201. pr. Kr.
- Četiri 4 godine nakon primirja s Kartagom (197. pr. Kr.), Iberija je bila organizirana u dvije nove rimske provincije: Hispania Ulterior ("dalja") i Hispania Citerior ("bliža").
- Corduba (Córdoba), koju je Strabon smatrao najstarijom kolonijom u Hispaniji, možda je tada dobila kolonijalni status.
- U bivšoj feničkoj Karteji (kod Gibraltara) podignuto je 171. pr. Kr. Colonia Libertinorum za potomke iz mješovitih brakova Rimljana i domaćih žena.
- Poslije je južna Iberija (Betika) postala središte za rimsku kolonizaciju u zapadnomu Sredozemlju, i nešto manje bila je to i istočna Iberija (usmjerena na grad Tarakon).
- Iz tih krajeva, konzul Metel (123. pr. Kr.) preselio je 3.000 rimskih kolonista na Balearske otoke; no podređivanje unutarnjih i (sjevero)zapadnih (luzitanskih i keltiberskih) područja Iberijskog poluotoka bio je dug proces, koji je trajao sve do Julija Cezara i Augusta, pa i poslije.
- Nakon drugoga punskog rata, Rim je doživio veliku društvenu preobrazbu.
- Taj rat nije samo uklonio najjačeg takmaca za nadvlast u Sredozemlju, nego je i označio unutarnju prekretnicu.
- Na pustoši koju je stvorila Hanibalova vojska za vrijeme dugogodišnjega haranja po Italiji, izrastao je sistem latifundija – o čemu je već bilo riječi – i to na štetu malih i srednjih zemljovlasnika koji su prije bili temeljem rimskog društva i države.
- No promjene u Italiji bile su zasjenjene, ali i usko povezane s prodorima na širem sredozemnom području.
- Tijekom 2. stoljeća pr. Kr., odmah nakon završetka (i još za vrijeme) drugog punskog rata, Rim se upleo u niz novih sukoba, koje je katkad i samovoljno inicirao, iz kojih je napokon izašao kao najmoćnija sila na Sredozemlju.
- Poslije savršenja Kartage sa zemljom (treći punski rat) i sloma makedonske države, Republika je stekla niz novih provincija: Makedoniju i Ahaju (146. pr. Kr.), Afriku oko razrušene Kartage (146. pr. Kr.), i Aziju (= Pergam i Frigija) (133–113. pr. Kr.).

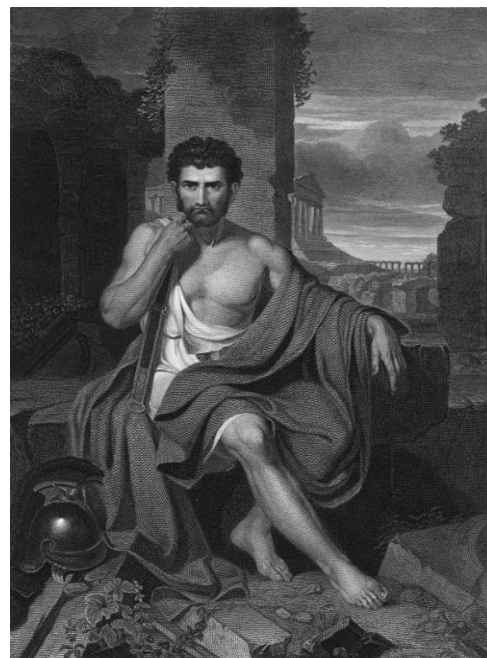
Kasna Republika i braća Grakho

- Godine 133. pr. Kr., u okviru rastućih unutarnjih napetosti, narodnim tribunom postao je Tiberije Sempronije Grakho (163–133. pr. Kr.).
- Njegov pokušaj da se usvoji zakon o agrarnoj reformi u prilog slobodnih seljaka u odnosu na veleposjednike, naišao je na otpor.
- Uskoro je i sâm poginuo, pod udarcima razjarene svjetine predvođene skupinom senatora.

- Nakon njegove smrti izbile su prve otvorene agitacije Latina i Itala za dobivanje rimskog građanstva, što će napokon dovesti, početkom posljednjeg stoljeća pr. Kr., do savezničkog ("socijalnog") rata.
- No u međuvremenu, 10 godina nakon ubojstva Tiberija Grakha, na mjesto narodnog tribuna bio je izabran njegov mlađi brat Gaj Sempronije (154–121. pr. Kr.).
- Mlađi Grakho uspio je izboriti, između ostalog, zakon o gradnji novih kolonija u Italiji i izvan nje.
- Najveći projekt bilo je osnivanje Junonije, na ruševinama Kartage.
- Gaj Sempronije predvidio je da se tamo preseli 10.000 kolonista, od kojih je svaki trebao dobiti posjed od 600 jugera – i sam je pošao u Afriku da nagleda početak gradnje Junonije.
- Ali nakon povratka u Rim (121. pr. Kr.), došlo je do sukoba s novim konzulom i do ubojstva mlađeg Grakha.
- Slijedilo je razdoblje neprekidne krize Republike, vanjskih i građanskih ratova i sve veće uloge moćnika: Cine, Marija, Sule, Pompeja i naposljetku Cezara.

Veteranske kolonije i preobrazba države

- Između 120. i 118. pr. Kr. Rimljani su zaposjeli južni dio transalpinske Galije, i tu organizirali provinciju Gallia Narbonensis (prema keltskom mjestu Narbonu).
- Narbon je postao 118. (ili 115.) pr. Kr. najranija i središnja kolonija na tom području.
- U idućem desetljeću, do juga Galije stigla je prva velika najezda Germana – Cimbra, Teutona i drugih – u boju kod Arausiona (Orange) 105. pr. Kr., Germani su nanijeli vrlo težak poraz rimskoj vojsci (navodno su Rimljani izgubili čak 80.000 ljudi).
- I to (i ini razlozi) potaknuli su konzula Gaja Marija (157–86. pr. Kr.) na korjenitu vojnu reformu, što mu je pomoglo da 104. i ponovno 101. pr. Kr. razbije germanski nalet.
- Marijeva vojna reforma, više nego seoba Germana, imala je bitan utjecaj na razvitak kolonizacije.
- Marije je profesionalizirao vojsku, primajući u njezine redove i bezemljaše; država je dobila stalne legije kojima je mogla nastaviti svoju ekspanziju, ali je morala preuzeti brigu za islužene vojnike.
- Rješenje se našlo u osnivanju veteranskih kolonija.
- Još 103. pr. Kr., tribun Saturnin, pobornik Marija, uspio je progurati zakon kojim se veteranima iz afričkih ratova udijelilo po osamdesetak jugera zemlje u Africi.
- Tri godine poslije nametnuo je zakone o osnivanju veteranskih kolonija na Siciliji, u Grčkoj, Makedoniji, cisalpinskoj Galiji i u krajevima što su ih bili zaposjeli Cimbri i Teutoni (iako je Senat zakočio primjenu tih zakona).
- U idućem razdoblju, praksa davanja zemljišta islužnim vojnicima, ili pak stvaranja veteranskih kolonija, pokazala se korisnom za državu (da bi kontrolirala osvojene provincije), ali također i za ambiciozne političare (briga za lojalne vojne "svite").
- Sula (138–78. pr. Kr.) je za vrijeme svoje diktature (82–79. pr. Kr.) naselio 120.000 veterana na zaplijenjenoj zemlji u Italiji, Cezar ih je naselio 80.000–100.000, August čak 300.000.
- S preobrazbom društva sve je više malih seljaka odlazilo u vojsku, s većom vojskom država je postala agresivnija, a "put do zemlje" preko vojne službe povezao je interese siromašnih seljaka s osvajačkom politikom države.

John Vanderlyn (1775–1852), Gaj Marije na ruševinama Kartage (1842).

- Tako je vojska, u pogledu kolonizacije, poprimila veliku integracijsku ulogu.
- Cezar je 59. pr. Kr. odredio veličinu posjeda za veterane (ili siromahe) s dvoje-troje djece na 10 jugera, što je postalo nužno kao zaštita protiv makinacija, iako su tako mali posjedi, s obzirom na rimsku praksu nasljeđivanja, bili nestabilni na dulji rok.
- Zato je August, da bi ostvario svoje kolonizacijske nakane, otkupio od gradova u Italiji i u provincijama zemlju u vrijednosti od 860 milijuna sestercija.
- Inače, problem se rješavao imperijalističkim zahvatima u tuđa područja.
- Do bitke kod Akcija (31. pr. Kr.), koja u općoj kronologiji označuje kraj Republike, Rimljani su zaposjeli više novih provincija, uključivši Kirenaiku i Bitiniju (74. pr. Kr.), Siriju (64. pr. Kr.), svu Galiju (49. pr. Kr.) i ptolemejevski Egipat (30. pr. Kr.).
- Na prijelazu iz stare u novu eru, August je dodao još i Norik (16. pr. Kr.), Reciju (15. pr. Kr.), donji tok Rajne (9. n.e.), Ilirik (konačno osvojen 9. n.e.) i Panoniju (10. n.e.).
- Do kasne Republike i početka Carstva, rimska je kolonizacija prerasla u složen splet raznih tipova "iselišta".
- Dakako, i dalje su se osnivale civilne kolonije "latinskog tipa" i garnizonsko-strateška naselja nalik na prve rimske kolonije.
- Katkad su to bila nova mjesta, a katkad se latinsko ili rimsko pravo davalo starim indigenim središtima.
- U njima bi se nastanili doseljenici iz Italije, a poslije i ljudi iz drugih područja pod rimskom vlašću.

Obred osnivanja kolonija

- U osnivanju novih gradova, poštivao se obred koji je podsjećao na mitsko utemeljenje Rima.
- Kao što je Romul upregnuo bijelu kravu i bijelog bika da zaore brazdu kojom je označio tlocrt rimskih zidina, tako su činili osnivači novih gradova.
- Za vrijeme Republike koloniste je predvodilo tročlano povjerenstvo sa zadatkom da podijeli zemljišta (*tres viri coloniae deducendae et agroque dividundo*).
- U doba Carstva to je činio legat ili kurator.
- Veteranske kolonije proširile su tu shemu, s tim da su veterani, u kasnijem razdoblju, sve češće tražili da se nasele blizu mjesta svoga službovanja.

Giuseppe Cesari (1568–1640), Romul osniva Rim (1588/89).

Kolonijalne mreže

- Oko vojnih logora nastala su popratna civilna naselja, nerijetko na mjestu prijašnjih indigenih središta.
- Urbanizacija je napredovala, osobito u kontinentalnoj Europi, a prostor između gradova popunila su izdvojena seoska imanja (latifundiji i *villae*)
- U osvojena područja, skupno ili pojedinačno, organizirano ili samoinicijativno, stizali su obični seljaci, *coloni* u općem smislu riječi.
- Bilo je i primjera da su Rimljani doveli koloniste u gradove koje su prethodno sami razorili.
- Cezar je tako obnovio Kartagu (Colonia Iulia Carthago) i Korint.
- Sve svoje "gradove" i postaje, kolonije i pridružene municipije, Rimljani su nastojali *povezati* u čvrste teritorijalne cjeline: regije u Italiji i provincije izvan nje.
- Rimske ceste, trgovišta, garnizoni i granice, razgranati sklop raznih prava i dužnosti, ujedinili su kolonijalne prostore i upućivali sve njih na Rim.
- Rimski sustav provincija uvažavao je i zatečene odnose u indigenih naroda ukoliko se nisu kosila s općim planom.

Carevi osnivaju kolonije

- Cezaru se pripisuje da je od 69. pr. Kr. (kad je otišao u Hispaniju) do 44. (kad je bio ubijen) osnovao preko 20 kolonija: osim Kartage i Korinta, i Hispal (Sevillia, fenička Setifilia), Tarakon (koji je isto postojao od ranije), nove gradove u Galiji: Arlas (Arles), Forum Iulii (Fréjus) i Auresio (Orange), zatim Genava (Ženeva) i kolonije kod Sinope i Herakleje na Crnom moru (i kod feničke Cirte u Africi).
- Cezar je dao puna rimska prava Gadesu i Olisponu (Lisabonu), a latinska je prenio na tridesetak drugih hispanijskih mjesta i na Nemausus (Nîmes), Tolosu (Toulouse), Viennu (Vienne) i Avennio (Avignon) u Galiji.
- Najvažnije mjesto u središnjoj Galiji, Lugdunum (Lyon), postalo je rimska kolonija u godini poslije Cezarove smrti, pod Augustom.
- August je nadmašio Cezara u broju kolonija – ukupno 98 (pretežito veteranskih) kolonija u Italiji i osamdesetak utemeljenja u provincijama.
- Primjeri su Patra (Patras), gdje je August naselio dio rimske vojske nakon bitke kod Akcija – zatim mnoge "Auguste": u Hispaniji Caesar Augusta (Zaragoza) i Emerita Augusta (Merida), u predalpskom i alpskom području Augusta Taurinorum (Torino) i Augusta Praetoria (Aosta), u Reciji Augusta Vindelicorum (Augsburg), na srednjem Moselu Augusta Treverorum (Trier), itd.
- I Sicilija, Afrika i Pizidija bile su ključne oblasti Augustove kolonizacije.

- Vjerojatno su pod Augustom (Oktavijanom) kolonijalni status stekli i stari gradovi u Iliriku: Salona (Colonia Iulia Martia Salona), Iader (Zadar) i Narona.
- U Panoniji, rimska vojska podigla je garnizonska naselja u Emoni, Sisciji, Poetoviju (Ptuju), Mursi (Osijeku) i Sirmiju.

- Pod Klaudijem (41–54 n.e.), Mauretanijska (44), Tračka (46) i Britanija (43–47) bile su pripojene Carstvu.
- Prva veteranska kolonija u Britaniji, Camulodunum (Colchester), nastala je 49. n.e. oko napuštene legijske utvrde.
- Slijedilo je utemeljenje kolonija Lindum (Lincoln), Glevum (Gloucester) i drugih, dok je keltsko selo Londinium (London) preraslo pod Rimljanima u glavno britansko trgovište.
- Od drugih Klaudijevih naselja važna je Colonia Agrippina (Köln), osnovana 51. n.e. na Rajni i Vindobona (Beč), u početku tek skromna rimska tvrđava.
- Poslije su Flavijevci zauzeli područje njemačke Crne šume (*agri Decumates*) i proširili Gornju Germaniju (lat. *Germania Superior*) (83. pr. Kr.).
- Oko legijskih tabora Argentoratus (Strasbourg) i Mogontiacum (Mainz) razvilo se desetak kolonija i gradića (*civitates*) i gusta mreža utvrda i seoskih vila.
- Veći dio tih utvrda nastao je u razdoblju od Trajana i Hadrijana do Marka Aurelija (161–180), koji je utemeljio još važno legijsko središte na Dunavu – *Castrum Reginum* kod današnjeg Regensburga.

Granice

- Sustav granica (*limes*) razradio je Hadrijan (117–138 n.e.), graditelj "zida" između rimske Britanije i Pikta na sjeveru.
- Još za vladavine Trajana (98–117) Carstvo se proteglo daleko na istok, i tada je (kako je bilo naznačeno) najjači kolonizacijski val zahvatio je novu provinciju Dakiju (nakon okončanja rata s Dačanima 106. n.e.).
- Međutim, Trajan je zaposjeo i Arabiju Petreju (Nabatejsko Kraljevstvo), i nakratko Armeniju, "Asiriju" i Mezopotamiju.
- I od srednje Mezopotamije preko Sirijske pustinje do Crvenoga mora, Trajan i zatim Hadrijan izgradili su nekoliko lanaca utvrda i utvrđenih gradova, prema praksi s Dunava i Rajne.

- U biti istočna granica služila je više da zaštiti karavanske putove, nego da za obranu brani Carstvo.
- Dakako, granice su općenito poticale kolonizaciju.
- Rimski limes u neku se ruku može usporediti i s prostorom državne kolonizacije uz kineske obrambene zidine.
- Uz gradnju popratnih civilnih naselja (i vila) oko vojnih logora, graničari su od ranije pokazivali težnju da se trajno nastane u područjima dugog službovanja, iako nisu smjeli osnovati obitelji tijekom aktivne vojne službe.
- Premještenja se nisu rado prihvaćala.
- Na kraju je u 2. stoljeća n.e. Septimije Sever (193–211) ozakonio brakove koje su vojnici dotad neformalno sklapali s domaćim djevojkama, i također im je dopustio (i preporučio) da se u slobodno vrijeme bave zemljoradnjom.

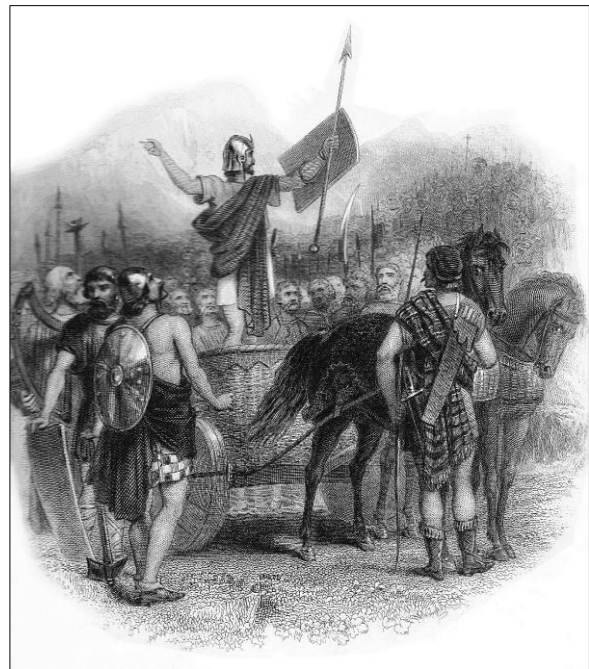
Naseljavanje barbara unutar granica

- Inače već od vremena Klaudija i Nerona (54–68 n.e.), Rimljani su počeli preseljavati (i naseljavati) barbarska plemena u donjem Podunavlju.

- I ta se rimska politika sve više razvila od kraja 3. stoljeća n.e.
- Germanske i druge preseljene skupine (*laeti*) trebale su štititi državne granice od napada svojih prekorajnskih srodnika.
- Preteče te politike nalaze se u velikim deportacijama barbara koje su izveli Marko Aurelije i drugi nasljednici Augusta, te zatim u odluci cara Proba da naseli u Tračkoj oko 100.000 "Skita" i Bastarna, potisnutih iz crnomorskih područja pred najezdom Gota.
- Do početka Dioklecijanova Dominata sustavno koloniziranje barbara u graničnim predjelima preraslo je u uvriježenu praksu.

Romanizacija

- Problem barbara u bliskoj je vezi s tematikom romanizacije.
- S gledišta uređenja materijalne osnovne života, urbanizacije i razvitka prometa i veza, romanizacija se često ocjenjuje pozitivnim predznakom.
- No treba voditi računa o nasilju i etnocentrizmu – ima više primjera koji svjedoče o žestokom otporu domaćih naroda pred rimskom agresijom.
- Tacit je prenio sažete riječi vođe britanskog otpora, Kalgaka o Rimljanima: "Pljačku, ubojstvo i grabež lažno nazivaju vladanjem [imperijem]; i kada god stvore pustoš, nazivaju je mirom".
- Strabon, kao Grk, gledao je na romanizaciju drukčije: romanizaciju južne Italije vidio je kao "barbarizaciju", te zaključio da su [sada] "...svi [krajevi] osim Taranta, Regija i Neapola, postali potpuno barbarizirani" (ἐκβεβαρβρωσθαι).
- Inače Strabon je pisao da su Briganti, u vindeličkom Noriku, pokušali suzbiti najezdu italsko-rimskih kolonista.
- Navodno, kada bi osvojili neko italsko mjesto pobili bi sve muškarce i mušku djecu, i također bi ubili trudnice, ukoliko bi im gatar označio da nose muški plod.
- Kolonizacija je predstavljala osnovni obrazac prodiranja rimskih modela u tuđe kulturne sredine, pa su kolonisti bili izloženi napadima od naroda koji su osjetili njihov prodor kao prijetnju.
- No visoka koncentracija vojske uz nemirne granice ubrzala je njihovu romanizaciju.
- Zbog uključivanja ljudi nerimskog podrijetla u pomoćne čete (poslije i u legije), vojska je pridobila dodatnu integracijsku ulogu;
- Preko vojne službe "barbari" su naučili latinski jezik i rimske običaje.
- Pri otpustu su dobivali rimsko državljanstvo, a kao veterani bili su izravno uključeni u daljnje kolonizacije.
- U taj sustav postupno su ušli domaći kneževi sa svojim klijentskim svitama, a na kraju preseljeni barbarski saveznici.
- Ipak, u mnogim provincijama poraženi narodi, u trenucima krize, podizali su ustanke.

Kalgak, romantički prikaz iz djela: James Taylor, *The Pictorial History of Scotland from the Roman Invasion to the close of the Jacobite Rebellion. A.D. 79-1646*, sv. I, (London, 1859).

Pojasi romanizacije

- Romanizacija je bila najjača u Betici, Africi, na istoku Taragonske Hispanije, u Narbonskoj Galiji i oko Salone u Iliriku.
- U prva dva područja utjecaj Feničana i Kartažana pripremio je teren za prihvrat rimske kulture, i starosjedioci bili su unaprijed socijalizirani za gradski život i obraćanje s došljacima
- Broj italških doseljenika u Betici narastao je na 100.000 ili jednu desetinu stanovništva do 40-ih pr. Kr.
- *Africa proconsularis* također je privukla mnoštvo italških kolonista: tu je pedesetak gradova omogućilo razvitak rimske urbane kulture, a izvan tih gradova razvilo se veleposjedništvo.
- U doba Nerona svega je šest zemljovlasnika držalo gotovo svu zemlju u Africi.
- Međutim, u 2. stoljeću n.e. prijenos masline u periferijske krajeve s manjim oborima potaknuo je i maloposjedništvo.
- Razmjerno visok stupanj romanizacije postigli su obalni pojasi i riječne doline, važne za komunikacije (doline donjeg Taga i Ebra/Ibera u Hispaniji, i Rhône/ Rodana i Saone/Arara u Galiji).
- Manje romanizirana bila su područja uz Garumnu (Garonne) od Tolose do Burdigale (Bordeauxa), uz Mosel i Rajnu (od Trieria do Kölna), unutarne oblasti oko Lugudunuma (Lyona), Augustoduna (Autuna), i središta belgijskog plemena Rema (Civitas Remorum, danas Reims).

Rimska vučica, detalj iz mozaika koji prikazuje legendu o Romulu i Remu, pronađenoga u mjestu Aldborough (= Isurium Brigantum) blizu Leedsa (foto: Linda Spashett, 2009).

- Britanija se nalazila na prijelaznom stupnju između (polu)romaniziranih i neromaniziranih krajeva – kakvih je bilo u Galiji (Bretanja), sjeverozapnoj Hispaniji (Baskiji), Bosni, u gorju Atlasa i drugdje.
- U visokoromaniziranim zemljama, novo se društvo stvaralo usporedo s raspadom starog supstrata.
- Nestali su plemenski odnosi ("sistem naroda"), a lokalne je jezike gotovo posve potisnuo latinski.
- U manje romaniziranim područjima došlo je pak do sinteza s elementima prijašnjih plemenskih sustava, ili do održavanja zasebnih rimskih i domaćih zajednica – i tu su se dugo zadržali lokalni jezici i običaji.
- Primjerice, u Galiji su rimski sudovi dopuštali svjedočenje na keltskom jeziku i ostali su stari poganski bogovi, koji su s vremenom poprimili rimska obličja.
- Dakija je predstavljala iznimku: bila je udaljena, starosjedioci "divlji", itd., međutim je ipak, suprotno očekivanjima, bila temeljito romanizirana.
- Tri su razloga bila ključna u tom pogledu:
 - Prvo*, Trajan je osvojio Dakiju u mučnoj borbi, nakon koje je došlo do masovnog povlačenja poraženih Dačana.
 - Drugo*, do priključenja te zemlje, društveni sustav u Carstvu ulazio je u novu transformaciju; mali seljaci, pred konkurencijom robovskih latifundija sve su češće prihvaćali zakupničke odnose, pa je osvajanje jedne nove i plodne oblasti privuklo razmjerno veći priljev doseljenika nego prije.
 - Treće*, u tom priljevu sudjelovali su ljudi iz raznih područja – i jednom u Dakiji naišli su i na rastočene ostatke starosjedilaca i drugih skupina.
- U takvu složenu kompleksu, latinski jezik i rimska kultura bili su jedini način da se osigura kakav-takav zajednički nazivnik.

- Miješanje stanovništva bio je bitan faktora romanizacije.
- U većini rimskih kolonija i gradova obitavali su rimski građani, pripadnici domaćih naroda, robovi i trgovci, vojnici i drugi migranti iz svih dijelova Carstva.
- Kretanje ljudi u oba pravca između Italije i provincija zahvatilo je čak najviše slojeve društva (careve i senatore), dok su omjeri provincijalaca u srednjim i nižim slojevima Italije bili su i veći.
- U Galiji primjerice, mogu se naći imena ljudi iz Italije, iz redova podunavskih Kelta, Grka, Sirijaca, Židova, Afrikanaca i drugih.
- Slično šarenilo zabilježeno je i u Britaniji, gdje nalazimo i na Sarmate (u 3. stoljeću), te veterane iz Hispanije, Galije, Podunavlja i Afrike i pojedine doseljenike iz raznih bližih i udaljenih provincija.
- U naseljima s mješovitim življem, kao i u Dakiji, latinski jezik i rimska kultura poslužili su kao zajednički nazivnik.
- U prva dva stoljeća Carstva došlo je i do procvata "kolegija"; društva raznih namjena, kojima je glavna svrha bila skupljanje novca za jednomjesečne gozbe, kultove, pogrebne obrede i druge potrebe, a koje podsjećaju na spontane udruge u helenističkim sredinama (iako vuku korijen iz ranije rimske prošlosti).
- U kolegijama su se udruživali ljudi ili istih zanimanja, i/ili doseljenici iz istih krajeva Carstva.
- Stanje na Istoku, u pogledu romanizacije, bilo je drukčije – tu, u krajevima gdje su drevne kulture i grčki utjecaj stvorili čvrste civilizacijske osnove, romanizacija je bila manja izražena.
- Seobe su i na Istoku bile intenzivne, ali doseljeni Rimljani poput Grka i Makedonaca prije njih, živjeli su u enklavama.
- Gradovi su održavali vlastite ustanove građanstva, iako su zbivanja u doba helenizma umnogome smanjila njihovu važnost.
- Tako je došlo do proturječne pojave da su gospoda Rimljani kao negrađani ali ujedno kozmopoliti (pripadnici "svjetskog grada"), uživali više privilegija od građana.
- Od 2. stoljeća n.e. mnoge su gradske vrhuške na Istoku stekle rimsko građanstvo.

Veze s Indijom i Kinom

- S Bliskog istoka, rimski su iseljenici prodrli i u azijske zemlje izvan Carstva.
- Na jugu Indije nastala je udaljena kolonija, kod mjesta Arikadmedu ili Negapatam blizu Koimbatora u zemlji Tamilnadu.
- To nije bila samo trgovačka stanica, nego pravo naselje, čiji su stanovnici izrađivali staklo i keramiku po italijanskim uzorcima.
- Izvori iz starih tamilskih kraljevstava (Čera/Kerala, Čola, Pandija) govore o Javanima, tj. o "Jonjanima", dakle Grcima.
- Javansko/grčko ime treba u ovom slučaju shvatiti i kao opću oznaku za ljude sa zapada, premda su doista Grci (u službi Rimljana) imali bitnu ulogu u širenju prema Istoku.
- Zahvaljujući njima, došlo je i do izravnih dodira s dalekom Kinom, a možda i također s područjem današnjeg Vijetnama.
- U tim se primjerima uglavnom radilo o istraživačkim, trgovačkim i diplomatskim pohodima.
- Takva je zacijelo bila i znamenita misija koja je 166. n.e. stigla na dvor kineskog cara Huána (= Huándi, 桓帝, r. 132, vl. 146–168) u Luoyangu.
- Ljetopisci mlađe dinastije Han zabilježili su taj susret s izaslanicima "kralja Āndūna" (*wáng āndūn*, 王安敦) iz "zemlje Dà Qín" (*dàqínguó*, 大秦国).
- Andun je prijenos obiteljskog imena Marka Aurelija, "Antonin", dok Dà Qín ("Veliki Qin") označuje Rimsko carstvo.

Konstantinopol

- Napokon je u rimskoj kolonizacijskoj povijesti uslijedilo "preseljenja" samoga Rima.
- Godine 330. Konstantin je utemeljio Novi Rim, Konstantinopol, na lokaciji bivše megarske kolonije i prije toga tračkog sela – Bizantija.
- Grad je bio zamišljen kao kršćanska prijestolnica, slobodna od poganskih tradicija staroga Rima, ali po arhitekturi, raskoši i ustanovama (senatu i drugima) bio je slika i prilika stare tiberske metropole.
- Konstantin je u svoj grad pozvao predstavnike najuglednijih rimskih obitelji, kao i odličnike iz istočnih provincija.
- Sakupio je u prijestolnici također i novi "rimski" plebs.
- Oslobodio ga je poreza, i kao u Rimu, organizirao za nj besplatne zabave i raspodjelu hrane ("kruha i igara").
- Konfiskacijama diljem Carstva nakupio je možda do 60.000 funti zlata, što mu je omogućilo gradnju goleme palače, hipodroma, sveučilišta, škola, knjižnica i, dakako, kršćanskih crkava.
- Stanovništvo je brzo naraslo.
- Do kraja 4. stoljeća dostiglo je oko 100.000 ljudi, a potkraj 5. stoljeća Konstantinopol je po broju žitelja nadmašio stari Rim – 150.000 ljudi.

Poprsje Konstantina (4. stoljeće), Vatikanski muzeji.

Kolonat

- Osim toga, ukazom iz 332. godine Konstantin je "prikovao" kolone (seljake zakupce) za zemlju.
- Oduzeo im je pravo preseljenja s jednoga imanja na drugo, i zabranio im slobodan ulazak u vojsku.
- Zemljovlasnici morali su okovati kolona za koga bi posumljali da se sprema na bijeg.
- Poslije, u ukazu Arkadija (395–408) i Honorija (395–423), prvih careva odvojenog Istočnog i Zapadnog imperija, koloni se nazivaju robovima zemlje (*servi terrae*) i zemljovlasnicima se daje pravo da ih preprodaju zajedno sa zemljom.
- Isti carevi privezali su obrtnike u državnim radionicama za njihova radna mjesta.
- Bilo je propisano i žigosanje, kako bi ih bilo lakše pronaći ako se gdje sakriju.
- Vezivanjem kolona za zemlju bitno se suzila i dokončala faza antičke kolonizacije.
- Nastao je tako "kolonat", koji podsjeća na starije "orijentalne" (ili helotske) obrasce, i predstavlja uvod u kmetske odnose iz europskog srednjovjekovlja.
- Kolonat je u biti označio kraj antičkog obrasca kolonizacije.

6. Pojedine sudbine

Značaj pojedinca u starovjekovnoj migraciji

- Pod utjecajem Durkheimova rada *O podjeli društvenoga rada*, postoji sklonost među znanstvenicima da se proces individualizacije tumači u smislu usložavanja posebnih uloga u društvu – što *inversus* znači slabu prisutnost pojedinca, ili točnije svijesti o pojedinačnosti, u manje složenim zajednicama, ili u ranim civilizacijskim kompleksima.

- To ne znači potpunu odsutnost pojedinačne svijesti – ni u prapovijesnom okviru – mada prevladavaju teze o jednoobrazju, o prevlasti kolektivne nad individualnom sviješću u tzv. "primitivnim", arhaičnim ili tradicionalnim društvima.
- Pretpostavka da se pojedinačna svijest formirala ukorak sa stupnjem razvijenosti društva uvelike je obilježavala (i) misli marksistički nadahnutih znanstvenika.
- Prema Childeu, individualizacija je počela izdvajanjem "prvog paleolitskog čarobnjaka", proces se nastavio u brončanom doba "... kad su božanski kraljevi i vođe-ratnici stekli individualnost i 'duše'" – da bi se zatim posve afirmirao "... u željeznodobnom društvu gusarskih kapetana, trgovaca-brodovlasnika, novčarskih mešetara i tirana".
- Istaknuvši važnost različitih čimbenika iz sfere materijalno-tehničkog napretka Childe je isto smatrao da se odnos između pojedinca i društva nametnuo u željeznom dobu kao središnja tema religije i filozofije (osobito u Grčkoj i Indiji).
- Zapravo malobrojni ljudi još u prapovijesti i u starom vijeku morali su silom prilika razviti svoje urođene sposobnosti šire nego što to činimo danas.
- Osim toga – premda su "antropološke jezgre" zacijelo uvjetovale jednoznačajnost tipova i svjetonazora unutar zajednica – također su postojale tenzije, krize jedinstva i, što je bitno, prisilni ili željeni prijelazi iz jedne zajednice u drugu.
- Moguće je pomisliti da su takvi prijelazi između različitih antropoloških sustava stvarali emotivnu napetost u nekih ljudi, i time ih potaknuli da razmišljaju o svojim posebnim, individualnim "sudbinama".
- Prihvati li se predloženi argument – ne samo da bi pojedinac ispao važan kao sudionik u drevnim migracijama, nego bi i sama migracija postala načinom njegove individualizacije.
- Ali ne treba pretjerati: Integralne migracije plemena i naroda, velike skupne deportacije, kolonizacije, prije bi ojačale kolektivnu svijest u stranom okruženju negoli pojedinačnu.
- Ipak, znamo da su neki ljudi povremeno odlazili ili dospijevali u strane sredine i sami, bez svojih sunarodnjaka.
- U tu vrstu primjera ulazi prastari običaj uzimanja (ili otmice) žena iz tuđih plemena.
- Sve ako su te žene najčešće bile ubačene u patrijarhalne poretke, gdje su muškarci određivali temeljne životne smjernice, možda su baš one "najprije" (uvjetno rečeno) shvatile smisao ljudske pojedinačnosti.

Paul Jamin (1853–1903),
"Otmica u brončanom dobu"
(1900).

- Sličan ishod može se pretpostaviti za neke zarobljenike i robove istrgnute iz svojih matičnih zajednica, pogotovu kada bi u ropstvu postigli razmjerno visok status.

- Rano se pojavljuju i druge vrste pojedinačnih migranata: lutajućih obrtnika, trgovaca, pustolova, izbjeglica i odmetnika.
- Katkad su njihove seobe bile privremene, više nalik na putovanja nego na migracije, no katkad su i pustili korijene u novim sredinama.
- Na rubovima postojećih društava znale su se ugnijezditi skupine razbojnika sastavljene od ljudi različitog podrijetla (poput hapira u srednjem brončanom dobu).
- Trgovci, primjerice sumerski *tamkari* (putujući zastupnici hramskih zajednica) kružili su po većem području.
- Ukazali smo na trgovačke enklave u brončanodobnoj Prednjoj Aziji, osobito na *kārum* Kaneš u Kapadokiji.
- Pisana ostavština iz Kaneša, važna u više pogleda, pruža neke podatke na razini pojedinaca (primjerice o trgovcu Im^d-Elu).
- Ali osobne migracijske povijesti "običnih ljudi", barem u brončanom dobu, rijetke su i fragmentarne.
- Opširnije priče o seobama i lutanjima *odnose se u to vrijeme uglavnom na mitske ili mitizirane likove*: bogove i polubogove, mitske tvorce glavnih kulturnih tekovina, rodonačelnike i plemenske patrijarhe.

Inanna i Telepinu

Kad se Inanna, odnosno Ištar (u babilonskoj verziji), spustila u podzemlje, bića na zemlji prestala su se množiti ("Bik ne skače više na kravu, magarac ne oplođuje magaricu, na ulici muškarac ne opći s djevojkom").

Još jedan primjer poremećaja prirodnog stanja nalazi se u hetitskom mitu o Telepinuovom nestanku.

Telepinu, sin Boga oluje, odjednom se razjari... pokušava staviti desnu cipelu na lijevu nogu, i obratno... magla tad zahvati prozore, para obavije kuću, i Telepinu se u bijesu izgubio [na stepi], odnoseći sa sobom "sve blago".

Ženski torzo iz Ištarinog hrama u Ninevi, 1070–1056. pr. Kr. (Britanski muzej, ME 124963).

Lutanje Bogova

- Detalji o migraciji bogova pojavljuju se već u prvim pisanim izvorima.
- U sumerskoj tradiciji, božica Inana obilazi razne zemlje, doživljava razne zgode s ljudima, silazi u podzemlje, itd.
- Gotovo istovjetni obrasci nalaze se u mitovima drugih drevnih naroda: svijet, zajedno s nebom i podzemljem, zamišljen je kao prostor za igrarije i pustolovine bogova.
- Njihove seobe, prema nekadašnjim animističkim teorijama o podrijetlu religije, odgovarale bi mijenama i krizama u prirodnim ciklusima.
- Osim općeg kozmološkog elementa, u tim predajama postoje drugi sadržaji.
- Prvo, bogovi nerijetko pripadaju različitim etnijama ili narodnim tradicijama, i u tom pogledu njihova putovanja ocrtavaju i objašnjavaju etnoprostorne razmjere u svijetu.
- Primjerice, u Starom zavjetu bog Izraela seli se sa svojim narodom između Eufrata i Egipta, što na ideološkoj ravni daje osobitu znakovitost svakom kretanju i etničkom međuodnosu, sve do konačnog osvajanja Kanaana.
- Drugo, u sredinama gdje su bogovi poprimili jasnija ljudska obličja (recimo u Grčkoj) u njihovim peripetijama i povremenim seobama može se prepoznati, uz kozmološke i etničke sadržaje, i tema *osobne sudbine* čovjeka.

- Tema o sudbini je izraženija u legendama o "kulturnim junacima" ili "začetnicima kulture", i to bez obzira na to što su neki takvi likovi stekli i božanska obilježja.
- Među takvim primjerima, Oziris, Heraklo i Orfej, Feničanin Kadmo, starozavjetni Abraham, indoarijski ratnik Arđuna i toltečki prvak Topiltzin-Quetzalcóatl – ili su obilazili strane krajeve, ili u njih trajno otputovali.

Ep o Gilgamešu

- Povijesni Gilgameš bio je peti vladar grada Uruka (oko 2700. pr. Kr.); njegovom zaslugom Uruk je odolio vanjskom pritisku grada Kiša, i podčinio svog protivnika.
- No epski Gilgameš – poznatiji više iz starobabilonske razrade spjeva nego iz nekoliko nepovezanih pjesama nađenih na sumerskom, ima malo zajedničkoga s povijesnom osobom istoga imena, premda je i on "pobjedonosni junak" u Uruku.
- Babilonska inačica epa vrti se oko dviju glavnih tema: 1) prijateljstva između Gilgameša i Enkidua, dobroćudnog divljaka sa stepa, 2) problema života i smrtnosti.
- Na početku je Gilgameš predstavljen kao "samo jedna trećina [...] čovjeka, a dvije trećine bog", ali ta prva trećina poslije ga "... vuče ljudskoj sudbini".
- U našem kontekstu, priča o Gilgamešu je važna iz tri razloga:
- Prvo, Gilgameš je bez sumnje jaka ličnost, pravi prototip onih božanskih kraljeva koji su, prema Childeu, stekli individualnost i "dušu" u brončanom dobu;
- Drugo, radnja priče sadrži seobe, pohode i traganja u prostoru.
- Enkiduov odlazak sa stepa odražava motiv iskonske migracije: napuštanje prirode.
- Prvo bezazleni divljak, "Enkijevo stvorenje", luta sretno sa stepskim životinjama, s kojima priča, i oslobađa ih iz zamaka, koje postavljaju lovci.
- Gilgameš čuje o tome od jednoga lovca i kaže mu da odvede divljaku, "mladu ženu iz Ištarina hrama", koja se treba skinuti pred njim i "pokazati [mu] sve svoje draži".
- Enkidu tako upozna Šamhat, koja tada njega uhvati "u zamku", i životinje ga poslije napuste.
- Žena ga potom odvede u Uruk, gdje ga Gilgameš zavoli kao brata i sudruga.
- Ali Enkidu je dalje čezne za stepom i pokušava se vratiti.
- Na kraju se Enkidu pomiri sa sudbinom, i zajedno s Gilgamešom krene u Kedrovu šumu protiv čudovišta Humbabe, koje je uvrijedilo boga Sunca Šamaša (radi se najvjerojatnije o pohodu na Libanon).
- Slijede razne druge zgode, sukob Gilgameša s Ištar, borba s Nebeskim bikom, i na kraju Enkiduova smrt označuje prekretnicu u radnji.
- I tu se zatim javlja *treća*, najvažnija tema.
- Duboko potresen smrću prijatelja, te bolno svjestan vlastite prolaznosti, Gilgameš se uputi prema Brijegu bogova, gdje živi Utnapištim, čovjek koji je proživio Veliki potop i postao besmrtnikom.
- Svi koji ga sretnu na putu upitaju ga zašto tako izmučeno izgleda (kao "putnik dalekih puteva") – na što Gilgameš ponavlja: "Uplaših se smrti i zato lutam po stepi".

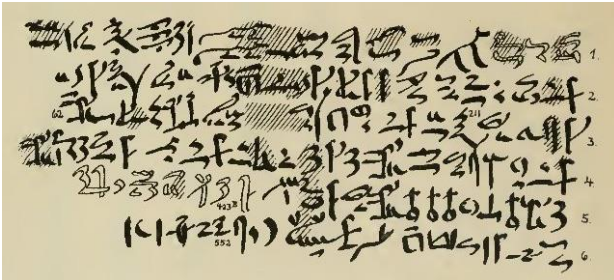

Gilgameš s lavom iz palače Sargona II. u Horsabadu, 713–706. Pr. Kr. (Louvre)

- Nije to tek fizički migracijski motiv: ali može se zaključiti da se u tim riječima krije jedna temeljna poruka i u tom smislu.
- Pojedinaac, suočen s problemom osobnog bitka, traži odgovor ne samo na pitanje kako živjeti, nego i gdje živjeti, kamo poći da bi pronašao za sebe rješenje.

Priča o Sinuheu

- I Priča o Sinuheu je književni rad, iako većina kritičara smatra da ima povijesnu osnovu (u izvornom tekstu, glavni junak naziva se z3-nhšt, Sanehat, dosl. "sin smokve [= drva božice Hator]").
- Radnja počinje u trenutku smrti kralja Amenemheta I. (1962 pr. Kr.), dok je Sinuhe dvorski dostojnik i "sluga kraljevskog harema".

Početak priče o Sinuheu iz berlinskog papirusa br. 10499 (prema izdanju Georga Möllera, 1909).

- Kraljev sin, budući vladar Senusret I. (1971–1926), nalazi se tada na pohodu u Libiji, no saznajući za očevu smrt, Senusret krene natrag u zemlju.
- Dok se vraća, Sinuhe na dvoru priču neшто što ga do srži prestraši ("Srce mi stane snažno lupati, a ruke i čitavo tijelo mi se treslo").
- Odmah se daje u bijeg, prema zemljama na sjeveroistoku.
- Sakrivši se u grmlje da ga ne bi vidjeli stražari uz egipatski pogranični zid, žedan i na rubu snaga, prijeđe u Aziju, gdje susretne skupinu stočara, čiji šaik ga dobrostivo prihvati i okrijepi.
- Nakon toga, putuje "od jedne do druge strane zemlje" (dosl. "dala me [jedna] brdska zemlja [drugo] brdskoj zemlji"), sve dok ga nije udomio Amunenši, mjesni knez u gornjem Retenu (Palestini).
- Ondje se Sinuhe dobro snađe.
- Amunenši mu daje svoju najstariju kćer za ženu i bogatu pograničnu oblast, i postavi ga za glavar najodličnijeg plemena u zemlji.
- Sinuhe se uključuje u život nove sredine.
- Njegovi sinovi stasaju u snažne ljude, svaki s vlastitim plemenom, dok on vlada baš kao kralj egipatski: vodi borbe s Azijcima, napada i pokorava strane zemlje, odvodi im stoku, odvodi i ubija njihove narode.
- Vrhunac slave dostigne kad u smrtnom dvoboju pobijedi moćnog izazivača, "snažnog ratnika" iz Retenua.
- Ali unatoč svojem uspjehu, Sinuhe nije sretan – radost osjeti tek kad ga Senusret, doznajući za "stanje" u kojemu se nalazi, pozove natrag u Egipat.
- Kralj mu dopusti još jedan dan u Aziji, kako bi predao imanje sinovima.
- Kad se Egipćanin napokon vrati, Senusret ga upozori da je već star i neka "misli na svoj grob [tijelo/leš] ... i tad ga predstavi kraljici kao Sinuheu, koji je stigao kao beduin u nošnji Azijca ("Poput stranca, dopratiše ga nomadi!"; alt. "Evo Sinuheu, koji se vratio kao Azijac")
- Zapanjeni, kraljica i kraljeva djeca čude se njegovu izgledu.
- Slijedi kraj pripovijesti: odvedu ga u kuću kraljeva sina i tamo se

Senusret I., reljef iz bijele kapele u Karnaku/Tebi (foto: David Schmid, 2010).

Sinuhe trzne: "O, kako su proletjele godine!"; sluge ga briju i češljaju – skidaju s njega prljavštinu pustinje ("Pijesak je ostao... onima koji sada provode vrijeme u njemu...").

- Odijevaju ga u najbolji lan, pomazuju najboljim uljem... Na samome kraju, za njega se podiže grobnica, "piramida od kamena usred drugih piramida".
- Sudeći prema velikom broju pronađenih rukopisa, priča o Sinuheu morala je biti vrlo omiljena u starom Egiptu.
- Egzotičnost mjesta zbijanja zacijelo je bila privlačna, dok je trajan motiv domoljublja potvrđivao svjetonazor Egipćana da jedino njihov način života može donijeti sreću.
- Drugi motiv – milost kralja, također odražava egipatsku ideologiju, do te mjere da je Claudio Barocas tvrdio da je pripovijest izmišljena i smještena u Aziju tek radi većeg dojma, i da je zapravo nastala kao "hvalospjev egipatskom političkom sustavu".
- Ipak, ne treba sumnjati u mogućnost da je jedan egipatski dvorjanin doista dospio u Palestinu, i dugo tamo proboravio prije nego što se potkraj života vratio u Egipat.
- To ne znači da nije bilo i preinaka i apstrakcija u razradi priče, i uostalom sam razlog zašto je Sinuhe otišao ostaje nejasan.
- Emotivni sklop lijepo je razrađen.
- Za razliku od Gilgameša – koji je više bog nego ljudsko biće – Sinuhe je običan čovjek koji je prije bijega bio duhom i tijelom vezan za svoju zemlju.
- Silom prilika, on se prilagodio tuđem svijetu, čak i vrlo dobro, ali dok stari, budi se u njemu nostalgija.
- Na jednom mjestu, Sinuhe upućuje providnosti svojevrsnu molitvu: "Bože, tko god da jesi koji si odredio moj bijeg, budi milostiv, vrati me mome srcu! Htio bih da me povedeš tamo gdje prebiva moje srce. Ima li što važnijega negoli biti sahranjen u zemlji rođenja".
- Sinuheove misli odražavaju posve razumljive osjećaje: "srce" u staroegipatskom poimanju jest čovjekova "duša".
- Dakle, Sinuhe tipizira vrstu iseljenika koja se i u današnjem migracijskom nazivlju nerijetko označuje latinskim izrazom *animus revertendi*.

Piramida Senusreta I., usred drugih manjih piramida službenika kakav je bio nekada i Sinuhe.

Mika Waltari

Sinuhe u modernoj književnosti i filmu

Finski pisac Mika Waltari (1908–1979) preuzeo je motive iz staroegipatske priče u svom glasovitom romanu *Sinuhe, egyptiläinen* iz 1945. (= *Sinuhe Egipćanin*, hrv. prijevod s talijanskoga 1956. i s engleskoga 1996.).

Poslije je američki redatelj Michael Curtiz (1886–1962) ekranizirao Waltarijevu knjigu u holivudskom povijesnom spektaklu *The Egyptian* (1954), koji je znatno utjecao na populariziranje egipatskih tema u Americi.

Međutim Waltarijev *Sinuhe* razlikuje se od istoimenoga lika iz staroegipatske književnosti: njegova putovanja mnogo su dalja, a i sama radnja romana pomaknuta je oko šest stoljeća unaprijed, iz Srednjega kraljevstva u Novo Kraljevstvo, tj. točnije u uzbudljivo vrijeme faraona Ehnatona.

Idrimi

- Za razliku od Gilgameša ili Sinuhe, Idrimi je nesumnjivo bio stvarna povijesna osoba.
- Dvorski pisar Šaruwa opisao je njegov život na pročelju kipa, koji ga prikazuje kako sjedi na prijestolju.
- Kip je bio nađen kod Tell Açane (Alalah) u turskoj pokrajini Hattay, a potječe negdje iz sredine 15. stoljeća pr. Kr.
- Na početku teksta, Idrimi kaže da se neko zlo zbilo u Halabu, sjedištu njegova roda, on i njegova braća potražili su utočište kod majčine braće u Emaru.
- Njegova starija braća, nisu imala velike težnje, i ostala su u Emaru.
- Ali Idrimi je shvatio da onaj koji ne posjeduje sjedište svoga roda izgleda kao "... rob u očima naroda Emara".

Kip Idrimija (Britanski muzej)

- Zato je uzeo konja, kola i slugu, te prešao pustinju do zemlje sutijskih ratnika.
 - Idući dan Idrimi je nastavio put u Kanaan, i u zemlji Amiji naišao je na druge ljude iz Halaba, koji su se okupili oko njega, kad su doznali da je on sin njihova gospodara.
 - U Amiji je odrastao, živeći sedam godina među hapirima – i u sedmoj godini bog Adad ukazao mu je milost.
 - Zemlje Ni', Ama'e i "njegov grad" Alalah obratili su se njemu.
 - I braća mu se pridružiše: ali je za još sedam godina Barattarna, moćni kralj hurijjskih ratnika, postupa s njime kao prema neprijatelju.
 - Na kraju je Idrimi postao Barattarnin vazal i kralj Alalaha.
 - U završnom dijelu teksta Idrimi se hvali kako je ratovao s Hetitima i prisilio zarobljene Hetite da mu sgrade kuću, kako je nastanio Sutijske u sigurnim naseljima (čak prinudno), i općenito kako se brinuo za Alalah u trideset godina svoje vladavine.
 - Idrimijev tekst, premda je kratak (101 redak), jedan je od najstarijih faktografskih prikaza jedne osobne migracijske povijesti.
- Idrimi se pokrenuo, jer ga je neki prevrat izbacio s društvene ljestvice.
 - Njegova ambicija i spremnost na rizik, čak i među hapirima, poslije mu je omogućila nov i još veći uspjeh.

Ilijada

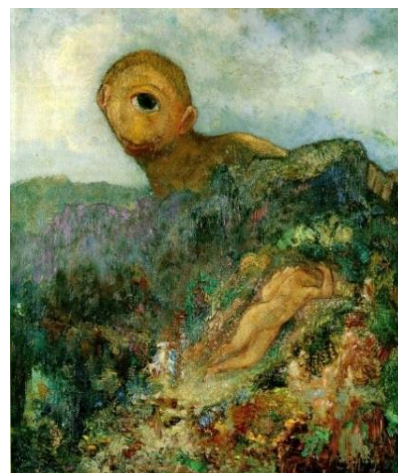
- *Ilijada* posve tipizira epski stil, što znači da se pojedinci najčešće gube u općem prizoru povijesti i borbe.
- Migracijske implikacije su opće, u prvom redu etnohistorijske – i tek se posredno može doznati nešto o pojedincima.
- Primjerice, u jednom kraćem odlomku utvara mrtvog Patrokla prisjeća Ahileja kako je u mladosti Patroklo nesretno ubio jednog svoga vršnjaka, pa ga je otac odveo iz rodne Lokride (Opunta) u Tesaliju, na dvor Ahilejeva oca, koji ga je othranio zajedno s Ahilejem.
- Radi se vjerojatno o bijegu zbog običaja krvne osвете u rodovskom društvu.
- Moguće je izdvojiti druge osvrte na individualne migracije u *Ilijadi* – pa u tom smislu i samu otmicu Helene – ali sve su to manje važne digresije, naspram teme drugoga Homerovog epa, koji je u prvom redu posvećen sudbini jednog pojedinca, Odiseja kralja Itake.

Odiseja

- Ovo djelo obrađuje desetogodišnja lutanja jednoga čovjeka, u početku u društvu svojih suboraca.
- "Divni stradalac" Odisej, epska je ličnost, i stoga više simbol nego prava osoba.
- Odisejevo putovanje plod je mašte, koja zacijelo *ima* povijesnu osnovu, ali povijesnu osnovu u "mogućnostima vremena", prije nego u kakvu odvojenu slučaju.
- Odisej je mnogo složeniji lik od Sinuhe.
- U njemu se stapaju razna iskustva ljudi primoranih na dugogodišnje izbjivanje iz zavičaja, a "pogubni vjetar" koji mu skreće lađe daleko od Itake služi nadasve kao sintetska metafora.
- I krajolici kroz koje prolazi i susreti s njihovim žiteljima: Kikoncima, Lotofazima, Kiklopima, Eolom, Lestrigoncima, Kirkom, sirenama, Kalipsom i napokon Feačanima, također imaju metaforični značaj.
- Međutim budući da se ep ipak gradi na "mogućnosti vremena", vrlo je vjerojatno, da se pod tim imenima skrivaju uspomene na stvarne narode s kojima su se Ahejci (ili još Mikenci) susretali tijekom svojih kolonizacijskih pokušaja, ili za vrijeme seoba Naroda mora.
- Istraživači antike su stoga pokušali – na temelju raznih naznaka – povezati pojedine lokacije ili narode spomenuti u *Odiseji* sa stvarnim mjestima ili etnijama poznatim iz brončanoga ili ranog željeznoga doba.

Narodi u Odiseji

Smatra se da su Kikonci bili trački narod negdje na području između Rodopa i Egejske obale. Lotofazi su možda dobili ime po biljci silfion, vrsti divljeg kupusa u sjevernoj Africi čiji je lik prikazan na novcu grada Kirene. Zatim ime Kiklopa tumači se kao presloženi oblik etnonima Opika, tj. italjskih Oskaa. Oni i Lestrigonci, prema Tukididu, živjeli su nekad na Siciliji. U *Odiseji* govori o Trinakiji (Θρινάκην, dakle otok "Trokut"), tj. Sicilija, koja je također "otok Sunca" na kojemu je paslo Helijevo stado, a spomenuta je i "sikanska zemlja". Eolovi otoci bili su već u antici poistovjeđeni s Liparima (koji su zadržali to ime do danas, usp. tal. naziv Isole Eolie). Međutim, Kirka, strašna Skila i Haribda, sirene i Kalipsa najvjerojatnije pripadaju pomorskom folkloru.

Odilon Redon (1840–1916), "Kiklop" (1914).

- Kao simbol usamljenoga migranta, Odisej je zapravo sam i kada je čak u pratnji svojih drugova.
- Kakva iskustva vidimo u njegovu liku?
- Prvi je motiv, uvjetno rečeno, domoljublje.
- Već u priči o Lotofazima, Odisej jedino se brine o povratku: tko god okusi hranu Lotofaga – "slatkog i medenog lotosa" – "Taj [...] htjedoše tamo u zemlji lotofaškoj ostat / I tu trgati lotos, na povratak ne mislit više" (*Od.* 9: 95–98).
- Kada neki Odisejevi drugovi to učine, tj. okuse lotos, Odisej ih mora prisilno vratiti na lađe.
- Opasnost od zaborava domovine, zbog svjetovnih užitaka, podsjeća malo na psalam izraelskih sužnjeva u Babilonu.
- Međutim, Odisej se kreće u svijetu *na granici prapovijesti*, pa je stoga njegova vezanost za "očinsku milu zemlju" više nego emotivna.
- Prema Finleyju, izgubiti dom bilo je u tom svijetu *ravno gubljenju vezu sa životom* (i tu je moguće povući paralelu s hurijskim prognanikom Idrimijem, koji je shvatio da je čovjek bez sjedišta svoga roda sveden na roba).

- Odiseju prijete i druge vrlo jasne nevolje: zamalo postaje žrtvom ljudoždera (Kiklopa i Lestrigonaca), čarolija (Kirkinih), obmana (od sirena) i drugih smrtnih opasnosti.
- Svuda Odiseja dočekuje neizvjesnost, a i domaćini su nepovjerljivi prema strancima.
- Dvapat se u epu ističe oprez domaćina prema slučajnim gostima: jesu li došli poslom, ili kao gusari "... noseći b'jedu" (*Od.* 3: 71–74; 9: 252–255).
- Obveza gostoprimstva postoji – jer Zeus štiti goste, a bogovi katkad uzimaju obličja stranaca (*Od.* 14: 57–58; 284; 17: 485–487), ali na dobar primitak ne treba računati.
- Kiklop Polifem gotovo će podrugljivo obećati Odiseju, koji ga je podsjetio na obvezu gostoprimstva, da će ga "kao gostinski dar... posljednjeg pojest od njegovih sviju drugova..." (*Od.* 9: 369–370)
- Čak i u zemlji Feačana, koji su mu inače najviše pomogli, Odisej dobiva savjet od Atene: "Ne gledaj nikoga ... i nikoga ne pitaj ništa, / Jer ne dočekuju previše tuđince ovdašnji ljudi..." (*Od.* 7: 31–33)
- Na kraju epa, stigavši na Itaku, i zbog opreza prerušen u prosjaka, Odisej iskusi kako je biti stranac u vlastitoj zemlji.
- Prihvati ga svinjar Eumej, koji ga odvede na dvor – no na dvoru, drski Penelopin prosac Antinoj predbaci svinjaru zašto je onamo doveo dosadnog "zdjeloliza".
- U svojoj obrani, Eumej nudi pitanje i odgovor: Zar tko ide tuđince iz zemlje tuđe pozivat / Drugoga kakva do onog, što narodu treba ko radin: / Vrača, il' u bolesti ljekara ili zidara / Ili božanskog pjevača, što pjevanjem srce veseli? / Te pozivaju ljudi po zemlji beskrajnoj svuda, / A na zator sebi ne poziva prosjaka nitko. (*Od.* 17: 382–387).

John William Waterhouse (1849–1917), "Kirka nudi čašu Odiseju" (1891).

Herbert James Draper (1863–1920), "Uliks i sirene" (1909).

- Eumej je želio kazati da treba biti obazriv prema onima koje nitko ne poziva, no prvi je dio njegove retorike indikativniji.
- Childe je koristio taj dio da bi potvrdio svoju tezu da su se ljudi posebnih struka često selili između dvorova u brončanodobnoj Europi.
- Bez obzira na to koliko je ta pretpostavka bila točno, možemo dodati da Eumejevo pitanje zapravo dotiče problem razmjera pojedinačnih migracija u Homerovo vrijeme.
- Osobiti stranci s rijetkim znanjima bili su prihvaćeni u kasnim rodovskim zajednicama, dok su obični smrtnici, prisiljeni kakvom nevoljom na lutanje, teško uspijevali prodrijeti u tuđe sredine.
- Domoljublje više kao potreba nego kao nostalgija, neprestana opasnost na putu, opći zazor prema strancu, nestalnost gostoprimstva – čine psihološku potku "individualne" migracijske pripovijesti o Odiseju.

- Među dodatnim motivima, postoji trag prave nostalgije – jer kako inače tumačiti da ni Kalipsa, koja je nudila Odiseju vječnu mladost i besmrtnost, i kod koje je ostao punih sedam godina, nikad nije uspjela da mu "okrene srce".
- I kroz stihove Odiseje proteže se još jedan, mnogo prizemniji motiv – želudac "mrski": "Koji nikome ne da zaboraviti za se, – ni onom, / Koji se muči muka i žalost ima u duši" (*Od.* 7: 217–218).
- Trbuh se oglašava svagdje, u zemlji lotofaškoj, kod Polifema, na Sunčevu otoku gdje su gladni Odisejevi drugovi zapečatili svoju propast jedući meso iz Helijeve stada.
- Prema Odiseju: "Smrtnim ljudima zla od potucanja gorega nema, / Ali zbog želuca kletog podnašaju nevolje hude / Ljudi, koje je snašao jad i žalost i bludnja" (*Od.* 15: 243–345).
- Jedna i druga strana zapravo se dopunjuju, a to znači da bi poslovice koja glasi "trbuhom za kruhom" vjerojatno bila sasvim shvatljiva ljudima Homerova doba.
- Uostalom Heziod, koji je prema antičkoj predaji bio Homerov suvremenik, zapisao je da mu je otac "...ne radi obilja, bogatstva i blagostanja, nego zbog bijednog siromaštva što Zeus daje ljudima", napustio svoj grad, maloazijsku Kimu, i nastanio se u Beociji, u jadnom selu Akri: "...tužnom zimi, mučnom ljeti i nikada ne ugodnom" (*Poslovi i dani*, 634–640).

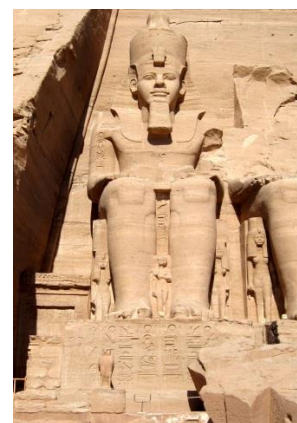
Željezno doba

- Čini se da je broj primjera individualnih seoba porastao od prve četvrtine prvog tisućljeća pr. Kr.
- Arheološka građa upućuje na seobu majstora obrtnika.
- Smatra se da su pojedini zlatari i draguljari s Bliskog istoka imigrirali na Knos i u Atenu još u 9. i 8. stoljeću pr. Kr.
- Tirani, koji su preuzeli vlast u mnogim grčkim mjestima pred početak klasične antike, pozivali su sebi mnoge vrsne glazbenike, pjesnike i umjetnike
- "Dvorska migracija" vjerojatno je postojala u Homerovo doba, ali za razliku od tadašnjih rodovskih "kraljeva", tirani pretklasičnog razdoblja bili su moćniji, pa su lakše mogli zaposliti darovite strance.
- U Heladi i okolici, sjaj bogatstva inače je privlačio doseljenike.
- Poznato je da se i pjesnikinja Sapfa (oko 600. pr. Kr.) požalila da joj djevojke odlaze s Lezba, i hrle u visoko društvo "zlatnoga Sarda", prijestolnice Lidije.

Grafiti

Taj očito drevni oblik sitnog vandalizma dobro ilustrira svijest o individualnosti u tih ljudi. Na grafitima na postolju kolosa u Abū Simbalu nalaze se, primjerice, imena nekog Elezibija iz Teja, Pabija iz Kolofona, Telefa s Roda, itd. Neka imena stranih plaćenika već su egipatska, što bi moglo značiti da je riječ o djeci rođenoj u Egiptu. To možda svjedoči o asimilacijskim procesima, o čemu govori i jedan tekst još iz 18. stoljeća pr. Kr. Riječ je o popisu četrdeset azijskih sluga u jednom tebanskom domaćinstvu. Roditelji imaju i azijska i egipatska imena, a njihova djeca samo egipatska. Inače, istraživači su u Egiptu pronašli natpise i na karijskom jeziku, što nam upotpunjuje sliku o iseljavanju pojedinaca iz Male Azije.

Grafiti su se ispisivali na podnožju velikih kipova Ramzesa II. U Abu Simbalu.

- U 6. st. pr. Kr., u završnici grčkog arhajskog razdoblja, u lončarskoj četvrti Atene živio je, primjerice, jedan "Skit", jedan "Lidijac", zatim čovjek s azijskim imenom Fintija, dvojica Sicilijanaca (Sikel i Sikan), a u ranom 5. st. pr. Kr. čuveni lončar i slikar atičkih posuda, imenom Brig (Brygos = Tračanin ili Frigijac).
- Nije jasno jesu li ti ljudi možda bili robovi, potomci robova ili slobodni migranti.

- I Karijci, svakako slobodni, stizali su u Atenu u to vrijeme.
- Treba pridodati rastuće mnoštvo meteka, koji su se iz raznih pobuda preseljavali iz drugih grčkih gradova
- Vrijedi osobito ukazati na seobe grčkih obrtnika, umjetnika i učenjaka iz maloazijske Jonije u balkansku Grčku, u južnoitalske i siciliske gradove, u Etruriju, sjeverno Prirnomorje i drugdje, za vrijeme lidijskih i poslije perzijskih pohoda na Joniju – tj. u drugom dijelu 6. stoljeća.
- Još ranije, plaćenici i pustolovi iz Jonije, Karije itd. odlazili su iskušati sreću u Egipat i u zemlje Istoka, i kako je već bilo rečeno, da bi označili svoju prisutnost, škrabali su svoja imena i mjesta podrijetla na kamenim spomenicima u dolini Nila.
- U Egiptu i na Bliskom istoku, pojedinačna migracija, ili pripravnost domaćih ljudi na nju, također je porasla nakon prvih stoljeća prvoga tisućljeća pr. Kr.
- S tim u vezi, jedna zanimljiva anegdota koju je zapisao Herodot o vremenu Psamtika (664–610 pr. Kr.) govori o posve drukčijem osjećaju Egipćana prema domu i zavičaju, nego u doba Sinuhe.
- Psamtik je navodno sustigao skupinu egipatskih vojnika u trenutku kad su se spremali napustiti svoje položaje na jugu Egipta i prijeći na stranu Etiopljana: kada ih je preklinjao da ne ostave pradjedovske bogove, svoje žene i djecu, jedan je vojnik izvadio svoj ud i kralju rekao "gdje god bude toga ondje će biti [...] i djece i žena".
- Starozavjetna knjiga o Ruti, napisana poslije povratka Židova iz Babilona, evocira isti motiv, ali ipak u ljepšem tonu.

Francesco Hayez, "Ruta" (1835).

- Priča je kratka, a govori o seobi obitelji Elimeleka u doba gladi iz Betlehema u Moab, gdje se njegova dva sina ožene Moapkinjama, te zatim o povratku u Betlehem, nakon smrti muških članova obitelji, Elimelekove udovice Noeme i jedne snahe, Rute.
- Bitne su riječi koje Ruta upućuje svojoj sveskrvi prije odlaska iz Moaba: "... kamo ti ideš, idem i ja, i gdje se ti nastaniš, nastanit ću se i ja; tvoj narod je moj narod, i tvoj Bog moj je Bog" (Rt 1, 16).
- U Betlehemu će Ruta raditi u polju Boaza, rođaka njezina pokojnog muža (i pradjeda kralja Davida).
- I Noema će joj suthavjetovati da nakon što se Boaz dobro "najede i napije" – podigne pokrivač s njegovih nogu i legne na pod gumna kraj njega.
- Treba dodati da su sastavljači i Knjige o Ruti, i egipatski sugovornici koji su prenijeli Herodotu priču o Psamtiku, živjeli u golemom Ahemenidskom Carstvu.

Preseljenja u carstvima

- Ahemenidska država bila je područje vrlo snažnih unutarnjih migracija.
- Osim perzijskih službenika – od vrhovnih satrapa do državnih sudaca – koji su nakon upravne reforme Darija I. odlazili u pokrajine, u velike gradove i privlačna sela stizali su ljudi iz različitih krajeva, zahvaljujući ne samo razvitku proizvodnje, trgovine i cesta, nego i zbog tolerantne politike Ahemenida prema tradicijama podanika.
- I procesi koji su pokretali ahemenidsko društvo nastavili su se još većim tempom u epohi helenizma, i zatim u rimskom razdoblju.
- Primjera individualnih migracija već je bilo vrlo mnogo – i kao svojevrsni pokazatelj može nam koristiti jedan skroman podatak.

- U Egiptu je od 4. stoljeća pr. Kr. do 4. stoljeća n.e. živjelo oko pet stotina Tračana, i poslije u zapadnom dijelu Rimskoga carstva njihov je broj iznosio oko tisuću u prva tri stoljeća n.e. – neki od njih zacijelo su bili robovi, ili vojnici, ali Tračani nisu bili najpokretniji među narodima staroga vijeka: nadmašili su ih Grci, Židovi, razni sirijski i istočni narodi, pa i Rimljani.
- Populacije stranaca u samom Rimu i u gradovima rimske Italije narasle su do golemih razmjera: popisi osoblja, posvetni natpisi, pravni spisi i, prije svega, podaci na grobnim pločama nude širok izbor zagonetnih primjera.
- Na žalost, premda su se neki ljudi trudili da barem u grobnim natpisima ostave neku uspomenu o svom podrijetlu, većina njihovih sudbina najčešće je utopljena u opći kontekst dovoza robova, kolonizacije, trgovine, urbanizacije, ratova, kretanja legija, i drugih globalnih zbivanja.

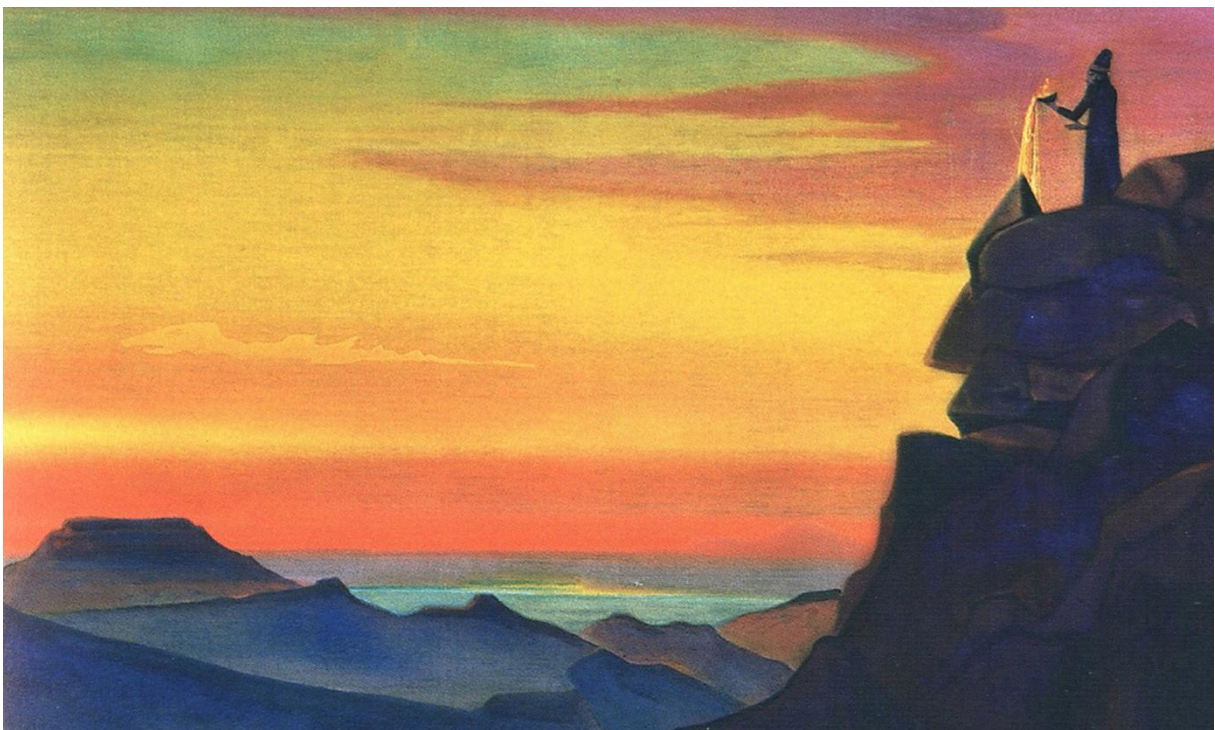
Ugledni preseljenici

- Dakako, iz te opće pozadine izdvajaju se neke važne kulturne i "povijesne" ličnosti:
- Za klasičnogričko i helenističko razdoblje, možemo navesti ove primjere:
 1. Ksenofan je sredinom 6. stoljeća pr. Kr. pošao iz Kolofona na Siciliju.
 2. Pitagora, rodом sa Sama, preselio se nakon dugotrajnih putovanja po svijetu oko 530. u Kroton na jugu Italije.
 3. Solon (640–558. pr. Kr.), atenski zakonodavac, također je imao stanovito migracijsko iskustvo (putovanja, progonstva).
 4. Eshil (525–446 pr. Kr.), atenski dramaturg, dvaput se preselio na Siciliju, gdje je na kraju umro u Geli.
 5. Euripid (480–406. pr. Kr.), atenski dramaturg, otišao je potkraj života na makedonski dvor.
 6. Herodot (484–425. pr. Kr.), rodом iz Halikarnasa, neko je vrijeme živio u Ateni, odatle se 444. pr.n.e., zajedno s atenskim kolonistima, preselio u Turij na jugu Italije.
 7. Platon (428–347. pr. Kr.) proboravio je ukupno dvadeset godina na dvoru sirakuskih tirana Dionizija Starijeg i Dionizija Mlađeg (iako također pod prisilom).
 8. Aristotel (384–322. pr. Kr.), rodом iz Stagire u Makedoniji, najdulje je živio kao doseljenik u Ateni.
 9. Liječnik Herofil (335–280. pr. Kr.), rodio se u Halkedonu u Bitniji, ali je najveći dio života proveo u Aleksandriji, gdje je i umro.
 10. Geograf i astronom Eratosten rodio se 283. pr. Kr. u Kireni i umro 283. pr. Kr. u Aleksandriji.
 11. Astronom i matematičar Hiparh (drugi dio 2. st. pr. Kr.) također se preselio u Aleksandriju.
 12. Megasten, na početku 3. stoljeća pr. Kr. boravio je kao izaslanik Seleuka I. na dvoru indijskog kralja Čandragupte u Palimbotri (Patni) na obali Gange.
- Za rimsko razdoblje, možemo navesti neke važne osobe koje su preselili iz raznih provincija u Rim:
 1. Terencije (195–159 pr. Kr.), rođen kao rob u Kartagi.
 2. Polibije (200–120. pr. Kr.), bio je priveden u Rim kao talac Ahajskog saveza.
 3. Seneka Stariji (54. pr. Kr.–39. n.e.) i njegov sin, filozof Seneka mlađi (4–65. n. e.), kao i unuk, pjesnik Lukan (39–65. n.e.), stigli su iz "Cordube".
 4. Josip Flavije (37/38–100. n.e.), židovski povjesničar, dugo je boravio u Rimu i na kraju tamo umro.
 5. Kornelije Tacit (55–120 n.e.) vjerojatno je bio podrijetlom iz Transalpinske Galije.
 6. Klaudije Galen (130–200 n.e.), liječnik i filozof, bio je rodом iz Pergama.
 7. I poslije Hispanca Trajana (53–117. n.e.) i carevi su sve češće dolazili iz provincija.
- Usput, kada je riječ o rimskom razdoblju, vrijedi spomenuti i *Eneidu*, glavno djelo pjesnika Vergilija Marona (70–19. pr. Kr.), koji se sam prema antičkim izvorima rodio izvan Rima, u selu Andes kraj Mantova u Cisalpinskoj Galiji.
- Vergilijeva *Eneida* očito je nastala pod nadahnućem homerovske tradicije.

- Odisejevo lutanje našlo je protutežu u priči o putovanju Dardanca Eneje iz razrušene Troje preko Kartage u Lacij, gdje je postao rodonačelnikom Rimljana
- No za razliku od Odiseja (simbola "mogućnosti vremena"), Vergilijev junak Eneja ima jače izražen osobni profil.
- Enejin put ističe utjecaj čovjeka (pojedince) na povijest.

Utemitelji svjetskih religija

- Indijska *Mahābhārata*, u opisu kraja kaliyuge, posljednjeg od četiriju doba čovjeka – kaže da će "Ljudi napuštati prijatelje i rodbinu i one koje im služe, i postupno se rastočiti po raznim zemljama i krajevima, gradovima i gradićima [... stalno tražeći nove]" (III: 188, 84).
- Kaliyuga je trenutno stanje u Mahābhārati: vrijeme željeza, vrijeme raspada starih obveza i vrijednosti, kad su ljudske samovolje i bijede – slikovito prikazane u epu – dostigle svoj vrhunac.
- No još važnije: u Indiji je razvitak budizma dotad već ponudio jedno novo poimanje o ljudskoj sudbini, koje je pojedincu dalo bitno veću (ali i drukčiju) osobnu slobodu nego prije.
- Uz malo rezerve, može se prihvatiti Childeov opći zaključak da su se željeznodobna religija i filozofija bavile (među inim) pitanjem odnosa između pojedinaca i društva.
- Znakovito je da su gotovo svi pokretači filozofskih škola i "svjetskih religija" imali osobna migracijska iskustva.
- Šesto stoljeće pr. Kr. u tom je pogledu bilo prijelomno.
- ZARATHUŠTRA: u ranom 6. ili kraju 7. stoljeća pr. Kr., osnivač mazdaizma pošao je pod pritiskom neprijatelja iz svoga zavičaja u zapadnom Irana, u zemlju ratobornih istočnairskih plemena.
- U "Gatama" (= *Gāthās*), najstarijem dijelu *Aveste*, reći će: "Kuda pobjeći? Kamo otići? Daleko sam od svog roda i plemena. Ni selo ni zli poglavari kraja nisu mi nakloni..."
- Napokon je Zarathrušta pronašao utočište na dvoru nekog istočnairskog vladara.

Nikolaj Konstantinovič Rerih / Roerich (1874 –1947), "Zaratustra" (1931).

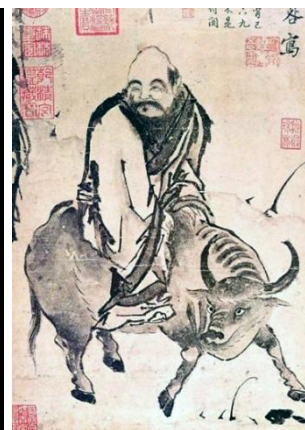
- MĀHĀVĪRA: Nekoliko desetljeća poslije toga, u Biharu, kšatrijski sin Vardhamāna Džñatiputra (540–468 pr. Kr.), Māhāvīra (= "veliki junak"), utemeljitelj džainizma, ostavio je očev dom i u skladu s tradicijom lutajućih mudraca (*śramana*), koja je od drevnosti postojala u Indiji, mnogo je godina putovao gol i u siromaštvu po raznim krajevima zemlje.
- BUDDHA: Sličnu odluku donio je drugi kšatrijski sin, Siddhārtha Gautama – budući Buddha (565–486. pr. Kr.), iz plemena Śākya koje je vladalo nad gradom i državicom Kapilavastu u jugoistočnim Himalajama.
- U 29. godini života Siddhārtha je napustio oca, ženu i dijete, i krenuo među brahmane, tražeći put spasenja.
- LAOZI: Također u 6. stoljeću pr. Kr., kineski mislilac i začetnik daoizma, "stari učitelj" Lǎozǐ (老子, 570–490. pr. Kr.), selio se po džuovskoj Kini, na kraju vremena "mnogih država".
- Prema predaji, Laozi je jednom sreo i "učitelja Konga" (Kǒng Fūzǐ), tj. Konfucija.
- KONFUCIJE: Isto tako je Konfucije (孔夫子, 551–479 pr. Kr.), poslije, na početku doba "ratujućih država", kružio od dvora do dvora, nudeći svoje učene usluge, i šireći vlastiti svjetonazor o "pravilnom življenju".
- ISUS: U skladu s duhom vremena velik broj putujućih propovjednika pojavio se diljem Sredozemlja u doba helenizma i Rimskoga carstva: jedan od njih bio je Nazarećanin Ješua – kršćanski mesija Isus.
- Preko Isusovih učenja, milostiv i blagonaklon odnos prema strancu, vidljiv već u Knjizi o Ruti, ušao je i u kršćanske ideale (v. Mt 25, 35).

Minijatura Mahavirija (oko 1900, foto: Jules Jain).

Glava Buddhe iz Hadde u Srednjoj Aziji (gandharska umjetnost).

Chao Pu Zhi (1053–1110), Laozi putuje na bivolu.

Crtež Konfucija iz vremena dinastije Tang (7-8. Stoljeće).

Slika Isusa, oko godine 375. n.e., iz Komodiline katakombe u Rimu.

Kina – različiti primjeri

Putujući učenjaci

- Konfucijev život postao je uzorom za *yóu shì* (遊士), "putujuće učenjake" koji su u doba ratujućih država položili temelje klasične kineske kulture.
- Ti su ljudi prekinuli veze s rodnim mjestima, i tragali za osnovom svoga bića u službi konkretnim ciljevima ili nekoj ideji.
- Tražili su primjenu svojih znanja na dvorovima raznih vladara, gdje bi zauzeli položaj "rasuđujućih gostiju", *shuì kè* (說客), ili "gostujućih savjetnika", *kè cān* (參客)

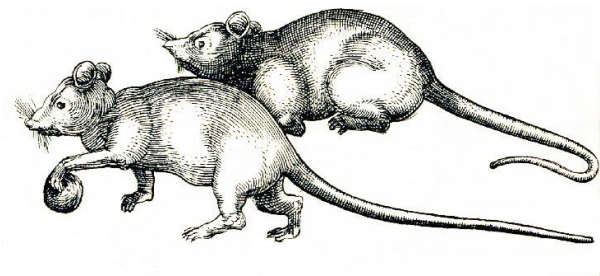
- Službujući kao stratezi, izaslanici, upravitelji i učitelji, stekli su često veće povjerenje svojih gospodara nego što su ga ti imali u lokalno plemstvo.
- Neki su bez kolebanja predlagali mjere čak i protiv vlastitih domovina.
- Na kraju se u redovima putujućih *shì* oblikovala svijest o idejnom i političkom jedinstvu svekolikog "Podnebesja" (*tiānxià*, 天下), što će prerasti u vodeći politički pojam u Kini u 3. stoljeću pr. Kr.

Progon stranaca

- U idućim razdobljima dinastija Qin, Han i nadalje, ta kozmopolitska vizija, rođena u glavama snažnih osoba, postupno se ukrutila.
- U novom okviru, "obraz" pojedinca ovisio je o tome koliko je živio u skladu s položajem za kojim je težio.
- Takav ishod nije više omogućavao onakvu vrstu individualnih traganja i putovanja kakva je postojala u doba prvih *yóu shì*.
- Štoviše, kako je tvrdio Sīmǎ Qiān (司馬遷, 145–86 pr. Kr.), Shi Huangdi potajno je upućivao diverzante u ulozi "gostujućih savjetnika" na dvorove drugih vladara.
- No bilo je i sličnih pokušaja protiv države Qina, i zato je 246. pr. Kr. domaće plemstvo, zaključivši da stranci stižu u Qin samo da stvore razdor u korist vlastitih vladara – zatražilo "potpun progon stranaca", a takva je odluka bila i donijeta, devet godina poslije.

Li Si – priča o štakorima

- Svojedobno vrhovni ministar Shi Hunagdija, Lǐ Sī (李斯, 280–208. pr. Kr.) bio je jedan od zanimljivijih primjera "gostujućih savjetnika".
- Njegov život opisao je Sima Qian.
- Bio je podrijetlom iz grada Shàngcài (上蔡) u državi Chu.
- U mladosti, dok je radio kao pisar u nekom mjesnom uredu, opazio je kako se štakori u nužniku činovničkoga prenoćišta plaše kad im priđe čovjek ili pas, dok se štakori u žitnici ne boje nikoga.

Štakori, njemački crtež iz 15-16. stoljeća (Britanski muzej).

- Iz toga je izvukao zaključak: "Čovjekov položaj isti je kao u štakora i samo ovisi o mjestu kamo se metne!".
- Procijenio je da kralj Chua, njegove zemlje, nije vrijedan službe – i da svi vladari "šest država" (Hán, Wei, Zhao, Chu, Yan i Qi) redom slabe.
- Li si se zatim uputio na zapad u zemlju Qin, jer je uočio da se kralj Qina "sprema progutati sve pod nebom".
- Uskoro je bio dvorski gospodin i kraljev savjetnik i poticao je kralja na nemilosrdno iskorištavanje slabosti svojih protivnika.
- Tvrdio je da se ukazala "jedinstvena prilika u deset tisuća naraštaja" da ih sve slomi.
- Iz očitih razloga (jer je sam bio stranac, Li Si pokušao je argumentirati da zahtjev činskog plemstva za općim protjerivanju stranaca iz Qina nije koristan za državu.
- Kralj ga je poslušao, vratio na dužnost – i kada je nakon dvadesetak godina ujedinio sve "Podnebesje" i uzeo novo ime Shi Huangdi, postavio je Li Sija na položaj vrhovnog ministra.
- Kao vrhovni ministar Li Si je utjecao i na odluku o spaljivanju knjiga.
- Prvo je zaključio da je sve u prošlosti bilo u neredu, i da "ljudi govore o prošlosti kako bi nanijeli štetu sadašnjosti".

- Zato je zatražio da svi podanici izruče nepoćudne knjige vlastima, pod prijetnjom da svi koji to ne učine u roku od trideset dana budu žigosani i upućeni na prisilni rad.
- Shi Huangdi prihvatio je njegov savjet (212. pr. Kr.) – i u tom času Li Si se našao na samom vrhuncu svoje moći.
- Ali kad je Shi Huangdi umro, Li Si se nevoljko upleo u urotu načelnika dvorskih kola, Zhào Gaōa (趙高, u. 206. pr.n.e.), koji je umjesto prvoga careva sina, časnog čovjeka, na vlast doveo njegova mlađeg i manje sposobna sina, Húhàia (胡亥).
- Huhai je uzeo naslov "Drugi prvi car" (*èr shǐ huángdì*, 二始皇帝, vl. 209–208. pr. Kr.).
- Stanje u zemlji ozbiljno se pogoršalo – ljudi koji su pretrpjeli kazne navodno su činili polovinu svih viđenih na putovima, leševi su punili trgove, dok su "Oni koji su mnoge ubili smatrani [...] vjernim podanicima".
- Li Si pokušao je prosvjedovati.
- No Zhao Gao ga je namamio "Drugom prvom caru" u krivo vrijeme, upravo, dok se car naslađivao u društvu lijepih žena.
- I to je bio kraj vrhovnog ministra.
- Novi moćnik, Zhao Gao, pripisao mu je i odgovornost za neke tobožnje propuste njegova sina u obrani Sanchuana.
- "Drugi prvi car" ga je dao uhititi.
- U tamnici će Li Si uz uzdah primijetiti: "Kako predvidjeti neprincipijelnog vladara?"
- Sve u što je vjerovao i za što je djelovao – osobni boljitak, napuštanje domovine ako nije "vrijedna službe", i zapravo tzv. "legalistička" filozofija o nužnoj samovlasti cara, odvelo ga je napokon na stratište, gdje ga je čekala okrutna kazna, raspolovljenje tijela.
- Pred samo pogubljenje (208. pr. Kr.) rekao je svom "srednjem sinu" da bi rado s njim opet pošao "sa žutosmeđim psom" kroz vrata rodnog Shangcaia u lov na "mudroga zeca".
- Nakon Li Sijeve smrti, pobijen je sav njegov rod "do trećega koljena".

Zhang Qian – putovanja po Srednjoj Aziji

- Usput vrijedi spomenuti i dogodovštine Zhāng Qiāna (張騫), koji je u 2. stoljeća pr. Kr. upoznao Kinu sa svijetom srednjoazijskih nomada.
- Zhang Qian se rodio blizu Hànzhōnga (漢中) u pokrajini Shaanxi.
- Negdje do 140. pr. Kr. stigao je u hanovsku prijestolnicu Chang'an i stupio u službu cara Wudija.
- Car ga je 138. pr. Kr. uputio na zapad, sa zadatkom da krene dalje i uspostavi savez s narodom Yuèzhī (月支) protiv Xiongnua, koji su tada kontrolirali zapadna područja.
- Zhang Qian je krenuo na zapad s vodičem Gānfù-om (甘父), bivšim xiongnuskim ratnikom kojega su zarobili Hanovci.
- Međutim, na putu je pao u zarobljeništvo Xiongnua – i ostao je njihov zatočenik, ili rob, idućih deset godina.
- Ipak, za to vrijeme Zhang Qian je uspio steći povjerenje xiongnuskog poglavara, i oženio je xiongnusku djevojku, koja mu je rodila sina.
- Poslije je zajedno s Ganfuom, i ženom i sinom, utekao od Xiongnua, te nastavio put uz Tarimsku kotlinu i zatim oko Kunluna sve do Fergane (Dàyuān, 大宛) i Baktrije (Dàxià, 大夏), gdje je pronašao Yuezhije.
- Ostao je s njima godinu dana, ali ih nije uspio nagovoriti na savez protiv Xiongnu.

Zhang Qian kreće u Srednju Aziju, slika iz spiljskog sklopa Mogao (Mògāokū, 莫高窟) u Dunhuangu (8. stoljeće n.e.)

- Yuezhi su već izgrađivali drukčiji obrazac život, vjerojatno pod utjecajem kulture baktrijskih Grka, čiju su zemlju nedavno osvojili (inače, nakon dva stoljeća jedan od njihovih ogranaka, Kušani, stvorit će budističko carstvo usmjereno prema Indiji).
- Na povratku u Kinu, Zhang Qian je opet pao u zarobljeništvo Xiongnu, i ostao je kod njih dvije godine, do smrti njegova vođe, kad je tijekom nereda koji su slijedili uspio pobjeći i vratiti se 125. pr. Kr. u Chang'an.
- Godine 119. pr. Kr. Zhang Qian je krenuo drugi put na zapad i tada je uspostavio trgovačke veze s narodom Wusun – i pokušao, bez uspjeha, otkriti put iz Kine prema sjevernoj Indiji, mimo područja pod nadzorom Xiongnu.
- Treća njegova misija na zapad odvijala se između 119. i 115. pr. Kr., i to poglavito sa svrhom jačanja odnosa s Wusunima.
- U svakom slučaju, zahvaljujući osobnom naporu Zhang Qiana, Kina je mnogo naučila o srednjoazijskim zemljama: o Fergani (zemlji "nebeskih konja"), Baktriji, Sogdijani, golemoj stepi (Yāncài, 奄蔡), pa i o Indiji (Shēndú, 身毒), što je sve poticala protoke uz budući "put svile".

Heqin – kineske princeze udane barbarima

- U Kini, kao u Rimu i drugdje u starom vijeku, postojao je od davnine i običaj razmjene talaca (kin. zhì, 質) između vladara koji su bili u podaničkim ili prijateljskim odnosima.
- Osobito za vrijeme dinastije Hana, srednjoazijski kneževi i poglavari plemenskih saveza slali su svoje sinove na kineski dvor, gdje bi živjeli o carevu trošku, stekli kinesko obrazovanje i nerijetko položaj u carskoj gardi.
- Već od 2. stoljeća pr. Kr. Kinezi su počeli slati i udavati mlade plemkinje u zemlje srednjoazijskih nomada.
- Taj se običaj nazivao *héqīn* (和親), dosl. "mir" + "brak".
- Vrlo se malo zna o životnim sudbinama tih za nas često bezimenih žena, no dvije su ipak vrlo poznate.
- Prvo od njih bila je Liú Xījūn (劉細君), kći vladara grada Jiāngdū (漢江) u državi Hana i pripadnica carskoga roda.
- Car Wudi udao ju je 108. pr. Kr. za wusunškoga kralja, čije ime kineski izvori prijenose kao Kūnmò (昆莫).
- Wusuni su tada živjeli oko rijeke Ili i njezinih pritoka – njihova se prijestolnica Chīgǔ (赤谷), dosl. "Crvena dolina", nalazila na gornjem toku Tekesa, na granici današnjeg Kazahstana i Ujgurijske Republike.
- Stigavši u taj kraj Liu Xijun se prozvala "princeza Wusun" (Wūsūn Gūngzhù, 烏孫公主).
- Ali njezina pjesma o žalosti svjedoči o njezinoj nevolji među nomadima.
- Teško je podnosila život u jurti, nomadsku hranu (meso i kumis) i gubitak domovine (svoju je pjesmu završila riječima: "Oj da bih bila žuti labud, leteći doma").
- Poslije ju je Kunmo i ponizio, uzevši ženu iz naroda Xiongnu kojoj je dao viši položaj.

Wang Zhaojun (prema kineskom crtežu s kraja 18. stoljeća).

- Druga plemenita kineska nevjesta među stepnjacima, koja je ostala zapamćena, i to vjerojatno više od svih drugih – bila je Wáng Zhāojūn (王昭君, 1. st. pr. Kr.).
- Prema predaji, bila je jedna od najljepših žena u kineskoj povijesti – rodila se možda na Yangziju (u pokrajini Hubei) – i umrla je oko Huhhota ili Baotoua u Unutarnjoj Mongoliji.
- Kad je 33. pr. Kr. xiongnuski vođa Hūhánxié (呼韓邪) zamolio da mu tadašnji hanovski car Yuándì (元帝, 48–33 pr.n.e.) pošalje kinesku ženu, Wang Zhaojun sama je zatražila da to bude ona.
- Prozvali su je gospođom Nínghú (寧胡), tj. "[žena/nevjesta] koja je donijela mir [barbarima] Hu".

- Ali kao i Liu Xijun, i Wang Zhaojun će čeznuti za Kinom.
- Među djelima starokineskog pjesništva sačuvana je i njezina lijepa tužaljka o osamljenom životu na stepi, daleko od roditeljskog doma.

Izgon prijestupnika i nepoželjnih (ostracizam i izgon iz zajednice)

- Izgon je vrlo stari obrazac, s korijenima u rodovskim društvima u kojima bi moguće smrtne kazne za unutarnje prijestupnike mogle raznijeti zajednicu u kolu krvnih osveta.
- Ali u početku i protjerivanje je bila užasna kazna – i već je bilo rečeno, primjerice, da je u Homerovu društvu prekid veze s rodnom bio je ravan gubitku veze sa životom.
- Zatim, kad se rodovsko društvo više-manje olabavilo – i kad su mogućnosti za preseljenje porasle, progon je postao blažom kaznom za okrivljene, a poslije čak i zaštitna mjera za udaljavanje ljudi koji su predstavljali tek moguću prijetnju za društveni poredak.
- Najpoznatiji oblik u starom vijeku, ostrakizam grčkih demokracija, imao je baš takvu zaštitnu svrhu.
- U strahu da bi njihovi premoćni sugrađani mogli obnoviti tiraniju iz doba Pizistrata, Atenjani su svake godine iznova razmatrali treba li koga udaljiti iz grada.
- Ako bi se takva osoba našla, narodni sabor glasovao je o protjerivanju "ostrakonima", tj. bacanjem zemljanih crepića na kojima su građani upisivali ime nepoželjnika.
- Dvotrećinski glas bio je dovoljan da se nekoga ostracira.
- Osim u Ateni, obrasci slični ostracizmu postojali su i u drugim grčkim gradovima, sve do kraja 5. stoljeća pr. Kr., kad su ih općenito zamijenile mjere djelomičnoga gubitka građanskih prava.
- U helenizmu i u rimskom dobu ponovno su se primjenjivali razni oblici protjerivanja.
- Međutim, s obzirom na teške kazne koje su tada postojale (sakaćenje, smrt na križu, smrt među zvijerima u areni, itd.) progon je prerastao gotovo u povlasticu viših slojeva.
- Tipična kazna za ugledne rimske građane bilo je progonstvo "na otok" (*in insulam*), što je općenito značilo "izolaciju" – dakle slanje okrivljenika u samotne ili udaljene krajeve Carstva.

Ovidijevo progonstvo

- Vjerojatno najbolniji izraz o stradavanju u progonu u antičkom razdoblju dao je rimski pjesnik Ovidije (43 pr. Kr.–18 n.e.).
- Ne zna se točno zašto je August u 8. godini n.e. protjerao Ovidija iz Rima u grad Tomi na crnomorskoj obali (današnja Constanța).
- Nagađa se da je Ovidijevo djelo *Ljubavno umijeće* sablaznilo Augusta, pogotovu jer se rado čitalo u njegovom obiteljskom okruženju, upravo za vrijeme kad je August pokušavao vratiti starorimski bračni moral.
- Ovidijeva kazna možda je trebala poslužiti kao opća opomena svim razvratnicima.
- Bilo kako bilo, Ovidije se ubrzo našao na obali Crnog mora, u staroj miletskoj koloniji, u zemlji tračkih Geta.
- Svoja iskustva iznio je u dva ključna rada: u djelu *Tristia*, ("Žalopojke") koje je počeo pisati na putu u Tome i završio negdje u 12. n.e., i u "poslanicama s Ponta" (*Epistolae ex Ponto*), dovršene glavinom do 16. n.e., ali objavljene u potpunosti tek poslije pjesnikove smrti (osim toga, sačuvana su još dva rada iz vremena Ovidijeva progona, *Ibis* i *Halieutica*).

Publije Ovidije Nazon

Joseph Mallord William Turner (1775–1851), Ovidije prognan iz Rima (1838).

Život u hladnoj "Skitije"

- Ovidije je poistovjetio zemlju svog progonstva sa Skitijom – o kojoj su antički pisci, i on sam prije progona, stvorili mitsku sliku hladne, puste i barbarske zemlje, na samom kraju svijeta.
- I tu je predodžbu Ovidije prenio u svoje stihove.
- Prema njegovom opisu bio je upućen u zemlju u kojoj nije bilo ničega osim mraza.
- Tomitanska zemlja tobože je ležala pod savijezdem Medvjeda – tu se rađao vjetar Borej
- Snijeg pada neprestano po dvije godine zaredom, i led prekriva Pont, Istar (Dunav) i sva jezera.
- Vrlo je poznat komentar da je u Tomima tako hladno da vino izbačeno iz vrča čuva oblik posude, pa se mora jesti u krutim komadićima.
- Ni voda nije dobra za piće, jer je bočata i puna mulja.
- Svuda naokolo prostire se pustinja, gdje samo raste gorki pelin na neobrađenim poljima – i nitko se ne bavi zemljoradnjom, zbog straha od barbarskih nasrtaja.
- U samome gradu potomci Grka gotovo su posve pobarbareni: odjeća i izgled su im barbarski (krzna, hlače, duga kosa) – i premda su neki sačuvali "ostatke grčkog jezika", u njihovu govoru javljaju se getski prizvuci.
- Skiti, Sarmati i Geti čine veći dio stanovništva.
- Potonji jašu kroz ulice grada s noževima na bedru, lukom i tulcem na plećima, i ismijavaju Ovidijev latinski govor.
- Nitko ne zna latinski i Ovidije se mora u početku sporazumijevati gestama.
- Poslije je navodno i sam uspio naučiti barbarske jezike, pa strahuje da će mu njegovi čitatelji zamjeriti što su u latinski izričaj ušle getske forme.

- U jednom pismu, pjesnik kaže da je (čak) na getskom jeziku napisao hvalospjeve Augustu i pripadnicima njegove obitelji.

Eugène Delacroix (1798 –1863), Ovidije među Skitima (1862).

Pjesničke konstrukcije i hiperbole

- Ipak, iz drugih pisama saznajemo da su u Tomima živjeli ne samo "barbari", nego i krotki i velikodušni Grci, i da Ovidije nije ni bio jedini Rimljanin u gradu (spomenuo je imena još dvoje Rimljana, a u gradu je postojao rimski *Praefectus orae maritimae*).
- Prema ruskom klasičaru Aleksandru Podosinovu (1950–), malo odgovara zbilji u tim Ovidijevim komentarima, osim imena nekih plemena koja su doista živjela između Dunava i Crnoga mora na početku naše ere (Geta, Sarmata, sarmatskih Jaziga i inih) i podatka o čestim provalama prekodunavskih naroda.
- Sve je ostalo "pjesnička konstrukcija", s mnogim hiperboličkim opisima neuljudnih prilika, čiji je cilj bio pobuditi sućut onih čitatelja koji bi možda mogli iznuditi pjesnikovo pomilovanje.
- Pritom se Ovidije obilno koristio uvriježenim stereotipom o Skitiji, govoreći o Skitima, bez obzira što su oni već odavno iščezli iz povijesti, te opisujući surov polarni krajolik kakav nije, u njegovo vrijeme, postojao na donjem toku Dunava.
- Ni grad Tomi nije bio tako barbarski kako ga je prikazao: bilo je u njemu doseljenih Geta i drugih barbara, a ima i indicija da su mjesni Grci katkad odijevali nošnju stepskih naroda, ali grad je inače zadržao bitne značajke grčke kulture, pa je na kraju sam Ovidije sudjelovao u javnom životu polisa.
- Ovidijeve tvrdnje da je počeo zaboravljati latinski, i da je spjevao ode Augustu na "getsom jeziku" (*Getico sermone*), prema Podosinovu su tek retoričke dosjetke kojima je Ovidije htio naglasiti sav užas, da je on, "velik rimski pjesnik", morao preuzeti njemu tuđ jezik.
- U trećoj knjizi žalopjevanja Ovidije kaže svom čitatelju: "Često se pitam za neku riječ, naziv ili mjesto, i nema nikoga od koga bih to mogao saznati. Često pokušavam nešto reći, i – stidim se priznati! – nedostaju mi riječi, odučio sam se razgovarati. Oko sebe čujem gotovo samo trački i skitski govor, i čini mi se da

već mogu pisati na getskom. Vjeruj mi, bojim se da se pontske riječi ne pomiješaju s latinskima, i da ih ti ne shvatiš krivo u mome sastavu. Zato budi dobronaklon prema ovoj knjižici, kakva već jest, i oprosti uvjete sudbine" (Tr. III: 14, 43–52).

- Je li to samo stilistička dosjetka?
- Ne mora biti; jedino je sumnjivo to što je *Tristia* III. bila dovršena prerano za tvrdnju o gubitku jezika – tek godinu i pol nakon Ovidijeva odlaska iz Rima
- No njegove riječi zvuče uvjerljivo i vrlo su slične iskustvu današnjih migranata koji duže borave u inojezičnim sredinama.
- Da je naučio nešto iz getskoga jezika, također ne treba shvatiti kao nešto neobično; njegova izričita tvrdnja da je pisao stihove na getskom jeziku javlja se tek u pismu napisanu nakon nekoliko godina boravka u Tomima.
- Što se tiče ostalih komentara Podosinova, može se prihvatiti teza da je Ovidije uvelike pretjerivao, čak da je tražio sućut za svoju gorku sudbinu.

Doživljaj progonstva

- Ipak, u prognaničkom djelu Ovidija, vidljivi su i drugi motivi.
- Ovidije je priznao da mu je stvaralaštvo bila glavna utjeha u godinama progonstva.
- I upravo zato ne možemo zaključiti da je uvijek, svakim stihom o grozoti mjesta, ciljao na samilost čitatelja.
- Kao pjesniku, hladna mitska Skitija bila mu je bliža od zbiljske stvarnosti koja ga je okruživala.
- Dok se Sinuhe, primjerice, ubrzo uklopio u sredinu u koju je dospio, Ovidije se nije mnogo potrudio učiniti isto.
- Njegove ne baš mlade godine za vrijeme kad je bio protjeran (51 godina života) zacijelo su mu to otežale, ali je imao i stanovitu pogodnost.
- Grad Tomi pripadao je Rimu, i tu je jedan izbezumljeni rimski pjesnik vjerojatno mogao opstati u samoći, pogotovu ako je imao izvor prihoda od imovine u Italiji, a Ovidije ga je imao.
- Osim toga, Ovidije je bio osjetljiva osoba i, po svoj prilici, uvrijeđen zbog progona u provinciju.
- Zato se može pretpostaviti da je prvo, još u nevjerici, živio u mitu – i da je zatim, u toplom iščekivanju povratka, počeo doživljavati stvarne zime mnogo hladnije nego što su bile, i stvarne ljude mnogo grublje nego što su bili.
- Radi se o specifičnom psihičkom stanju migranta ubačena protiv njegove volje u sredinu koju je smatrao nedostojnom njega, i po svemu odbojnom.
- Zanimljiv je i širok izbor epiteta koje je Ovidije podijelio Getima.
- Svi ti pridjevi evociraju sliku viših rimskih slojeva o nesnosnim i divljim barbarima.
- No stječe se dojam da je Ovidije imao stvarne dodire i probleme s njima.
- Čini se da su Geti gledali na njega kao na čudaka.
- Pa ipak, Geti su navodno lijepo primili njegove stihove na njihovu jeziku!
- Prema jednom mišljenju, na kraju su se Geti i pjesnik sprijateljili.
- I doista, kako je nada u povratak nestajala, Ovidije se možda pomirio sa sudbinom: u zadnjim godinama pred smrti u Tomima pisao je o ribama i o ribolovu.

Izbor iz literature:

- Acquaro, Enrico (1978). *Cartagine – un impero sul Mediterraneo*. Roma: Newton Compton.
- Aldred, Cyril (1988). *Egypt to the End of the Old Kingdom*. London: Thames & Hudson.
- Barocas, Claudio (1987). *L'Antico Egitto*. Roma: Newton Compton.
- Bérard, Jean (1957). *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dan l'antiquité. L'histoire et la légende*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Boardman, John (1980). *The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade*. London: Thames & Hudson.
- Большаков, Олег Георгиевич і Евгений Иванович Кычанов (ur.) (1986). *Рабство в странах востока в средние века*. Москва: Наука.
- Bryce, Trevor (2002). *Life and Society in the Hittite World*. New York: Oxford University Press.
- Casson, Lionel (1979). *Travel in the Ancient World*. London: George Allen & Unwin.
- Chiera, Giovanna (1988). *I Fenici*. Roma: Newton Compton.
- Childe, Vere Gordon (1986). *What Happened in History*. Harmondsworth: Penguin.
- Дьяконов, Игорь Михайлович (1990). *Люди города Ура*. Москва: Наука.
- Дьяконов, Игорь Михайлович (ur.) (1989). *История древнего мира. Ранняя древность*. Москва: Наука.
- Dudley, Ronald (1985). *Roman Society*. Harmondsworth: Penguin.
- Этнические проблемы истории центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.)* [Труды международного симпозиума – Душанбе, 17–22. 10. 1977] Москва: Наука.
- Fiedel, Stuart (1988). *Prehistory of the Americas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Finley, Moses I. (1979). *The World of Odysseus*. Harmondsworth: Penguin.
- Finley, Moses I. (1982). *Early Greece: the Bronze and Archaic Ages*. London: W. W. Norton & Company.
- Finley, Moses I. (2011). *Antička ekonomija*. Zagreb: MATE.
- Gernet, Jacques (1999). *Le Monde chinois*. Paris: Armand Colin.
- Гумилев, Лев Николаевич (1989). *Этногенез и биосфера земли*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Gurney, Oliver Robert (1976). *The Hittites*. Harmondsworth: Penguin.
- Хачатурян, Валерия (2002). *Древняя Греция. История, быт, нравы*. Москва: Слово.
- Harrington, Wilfrid J. (1987). *Uvod u Stari zavjet – Spomen obećanja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Holt, Frank L. (2005). *Into the Land of Bones. Alexander the Great in Afghanistan*. Berkeley / Los Angeles: University of California Press.
- Homer (1987). *Odiseja*. Zagreb: Matica hrvatske [prijevod: Tomo Maretić].
- Kramer, Samuel Noah (1966). *Historija počinje u Sumeru*. Zagreb: Epoha.
- Kreissig Heinz (1987). *Povijest helenizma*. Zagreb: Grafički zavod.
- Lemaire, André (1985). *Histoire du peuple Hébreu*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Mason John Alden (1988). *The Ancient Civilizations of Peru*. Harmondsworth: Penguin.
- Массон Массон Вадим Михайлович (1989). *Первые цивилизации*. Ленинград: Наука.
- Matasović, Ranko (2000). *Kultura i književnost Hetita*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Milićević-Bradač, Marina (2004). *Stara Grčka – Grci na Crnome moru*. Zagreb: Školska knjiga.
- Молев, Евгений (2003). *Эллины и варвары на северной окраине античного мира*. Москва: Центрполиграф.

- Montet, Pierre (1988). *L'Égypte éternelle*. Paris: Marabout .
- Moscatti, Sabatino (1978). *Antichi imperi d'Oriente*. Roma: Newton Compton.
- Неронова, Валентина Дмитриевна (ур.) (1989). *История древнего мира. Упадок древних обществ*. Москва: Наука, 187–210.
- Подосинов, Александр Васильевич (1984). "Овидий и Причерноморье: опыт источниковедческого анализа поэтического текста", и: Владимир Терентьевич Пашуто (ур.). *Древнейшие государства на территории СССР – материалы и исследования, 1983 год*. Москва: Наука.
- Rebić, Adalbert (1992). *Biblijske starine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Rice, Michael (2002). *Egypt's Making. The Origins of Ancient Egypt 5000–2000 BC*. London: Routledge
- Roux, Georges (1986). *Ancient Iraq*. Harmondsworth: Penguin.
- Ртвеладзе, Эдвард (2002). *Александр Македонский в Бактрии и Согдиане. Историко-географические очерки*. Ташкент: Академия художеств Республики Узбекистан.
- Сапрыкин, Сергей Юрьевич (1996). *Понтийское царство: государство греков и варваров в Причерноморье*. Москва: Наука.
- Sima Qian (1964). 司馬遷. 史記. 北京: 中華書局.
- Sima Qian / Se-ma Ts'ien (1967–1969). *Les mémoires de Se-ma Ts'ien*. [prijevod i bilješke, Édourd Chavannes] Paris: A. Maisonneuve.
- Sjöqvist, Erik (1973). *Sicily and the Greeks – Studies in the Interrelationship between the Indigenous Populations and the Greek Colonists*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Smith, Michael E. (1984). "The Aztlan migrations of the Natuatl Chronicles: Myth or History?", *Ethnohistory*, 31 (3), str. 153–186.
- Svencickaja Свенцицкая, Ирина Сергеевна (ур.) (1989). *История древнего мира. Расцвет древних обществ*. Москва, Наука.
- Шифман, Илья Шолеймович (1988). *Александр Македонский*. Ленинград [Санкт-Петербург], Наука.
- Toynbee, Arnold Joseph (1987). *A Study of History, I–II*. Oxford: Oxford University Press. [sažeo D.C. Somervell].
- Trigger, Bruce Graham (1980). *Gordon Childe – Revolutions in Archaeology*. London: Thames & Hudson.
- Trigger, Bruce Graham (1995). *Early Civilization. Ancient Egypt in Context*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Uranić, Igor (2002). *Stari Egipat. Povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*. Zagreb: Školska knjiga.
- Višić, Marko (1989). *Zakonici drevne Mezopotamije*. Sarajevo: Svjetlost.
- Višić, Marko (1993). *Književnost drevnog Bliskog istoka*. Zagreb: Naprijed.
- de la Vega, Inca Garcilaso (2004). *Comentarios Reales de los Incas*. Lima: A.F.A. Editores.
- Walbank, Frank William (1986). *The Hellenistic World*. Glasgow: Fontana.
- Westerman, William Linn (1955). *The Slave System of Greek and Roman Antiquity*. Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Zalloua, Pierre A. et al. (2008). "Identifying Genetic Traces of Historical Expansions: Phoenician Footprints in the Mediterranean", *The American Journal of Human Genetics*, br. 83, str. 633–642.

Rad na pripremi i objavljivanja ove skripte, u svemu što se odnose na migracijske pojmove, grafičke prikaze autora i primjere, ulazi u zadatke projekta, pod vodstvom autora, "Istraživanje migracijskih i etničkih pojava i sistematizacija pojmova (130-0762385-2472)", koji financira MZOŠ RH.

Prikazane slike ili grafički prikazi su ili u javnom vlasništvu (zbog isteka autorskih prava ili izjava autora), ili ulaze u zakonske kriterije o "poštenoj uporabi" (engl. fair use) u edukativne svrhe, ili su djelo autora teksta, koji zadržava nad njima autorska prava. Potonji prikazi mogu se slobodno koristiti u dogovoru s autorom.

Emil Heršak, 9. srpnja 2011.

Zahvaljujem svojim studentima, koji su mi pomogli da uklonim neke pogreške koje su se pojavile u skripti.

Novi ispravak, 8. lipnja 2016.